

Копия
413(03)
0-70

Б. О. ОРУЗБАЕВА

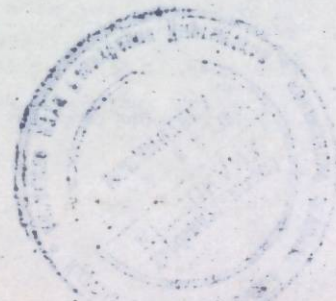
КЫРГЫЗ ТЕРМИНОЛОГИЯСЫ

МЕКТЕП 1983

Б. О. ОРУЗБАЕВА

КЫРГЫЗ ТЕРМИНОЛОГИЯСЫ

ФРУНЗЕ • МЕКТЕП • 1983

Ксрфг.
413(03)
0-70

Орузбаева Б. О.

О-70 Кыргыз терминологиясы. — Ф.: Мектеп, 1983. — 168 бет.

Бул китепте азыркы кыргыз жазма адабий тилинин лексикасынын жаңы жана негизги катмары, бири болгон илимий-техникалык жана саясий-коомдук терминологиянын түзүлүшү, калыптанышы жана келечек өнүгүү багыты талкы алынып, терминологиянын теориялык маселелери, анын улуттук тилдердин артындагы өзгөчөлүктөрү жана жаралуу булактары жөнүндө сөз алынат. Китеп которулганда журналисттер, тарлоого, тил-адабият мугалимдерине, жогорку окуу жайларынын филология факультетинин студенттерине арналат.

70103—83
М 452 (17) 83

4 С(Кирг)+4Р
ББК 81.2Ки+81.2Р

Рецензиялаган филология илимдеринин кандидаты, доцент
Э. АБДУЛДАЕВ

© «Мектеп» басмасы, 1983-ж.

661242

ТЕРМИНОЛОГИЯ ЖАНА АНЫН ЛЕКSIKAДАН АЛГАН ОРДУ

Кыргыздын жазма адабий тилинде терминологиялык лексика белгилүү орунду ээлейт. Алардын пайда болушу жана улуттук адабий тил казынасынан бекем орун алып, колдонуу өрүшүнүн кеңейиши улуттук маданияттын жана илим-техниканын эбегейсиз тез темпте өркүндөшү менен түздөн-түз байланыштуу. Ошондуктан терминологиялык лексикадагы көп сөздөр сөздүк составдын неологизм катмарын түзөт. Ал эми тиги же бу илим тармагы өркүндөп, алдыга жылган сайын ар кандай жаңы түшүнүктөрдү атайын атоо (термин аркылуу түшүндүрүү) зарылчылыгы дайыма туула берет. Натыйжада ар бир илим тармагына тиешелүү терминдердин жыйындысы — терминологиялык системалары түзүлүп, алар белгилүү өлчөмдө өзгөрүп жана толукталып отурат.

Термин (латынча terminus) — чек. Илимдеги түшүнүктөрдүн паспорту. Тиги же бу түшүнүк бир сөз менен канчалык так, кыска берилип, тиги же бу сөздүн жардамы менен өзүнүн атоосун тапса, аны түшүндүрүүгө да, экинчи түшүнүктөн айырмалоого да жеңилдик туулат. Терминдин бул касиети илим үчүн, анын эрежелерин, закондорун, аныктамаларын бири-биринен айырмалап атоодо өтө зарыл. Ошентип, 1) терминология — терминдер жөнүндөгү илим, тил илиминин бир бөлүгү; 2) лексиканын терминдерди камтыган бөлүгү.

Өндүрүш, техника, илим, искусство, коомдук турмуштагы түшүнүктөрдүн атоосу болгон сөздөр терминдик

каснетке ээ. Тар мааниде — бир илимдеги (коомдук-саясий илимдердеги, искусстводогу же техникадагы) терминдердин (б. а. түшүнүктөрдүн) системасы, жыйындысы. Ошентип, термин дегенибиз өзүнчө бир башка, өзгөчөлөнгөн сөз эмес, жалпы лексикадагы эле, бирок белгилүү илимий түшүнүктү атоо максатында атайын колдонулган сөз. Демек, термин тилдеги сөз жасоо эрежелерине ылайык жасалып, анын ички закон ченеми менен жөнгө салынат. Ал эми ар бир илим тармагындагы тиешелүү терминдердин жыйындысы анын системасын түзөт. Ошентип, терминологиялык системалардын түзүлүшү, калыптанышы, толукталышы жана өзгөрүшү ар бир илим, техника, өндүрүш тармагындагы жылыштарга байланыштуу ошол замат, ал өзгөрүүлөр менен бир мезгилде пайда болуп турат да, кандайдыр өлчөмдө ар бир илимдин деңгээлин да чагылдырат. Бул болсо турмушта пайда болгон бардык жаңылыктар, жаңы түшүнүктөр өзүнүн атоосуна ээ болуп, лексика толуктала берет деген чындыкты күбөлөйт. Ошону менен бирге, бул абал тил дайыма жана көбүнчө терминологиянын эсебинен байый турганын да айгинелейт.

Адамзатка белгилүү азыркы илим тармактарынын негизилеринин терминология тарыхы ошол илимдердин өздөрү менен жашташ, курбалдаш. Мисалы, античный философия терминдери болжол менен Аристотелдин заманынан (биздин заманга чейинки IV кылымдын) баштап грек тилинин негизинде өнүгүп калыптанса, кийин башка европа тилдери үчүн үлгү болгон (ал терминдер латын тилине, кийинчерээк роман, герман, славян ж. б. тилдерге таралган).

Орто кылымда ислам дини жайылган элдердин тилдерине кол өнөрчүлүк, соода, искусство, математика, химия, астрономия, географияга байланыштуу араб терминдери тараса, акырындап алар ошол илим тармактарына тиешелүү түшүнүктөрдүн бирден бир атоосу катары орун алып, бир тобу кийинчерээк индоевропа тилдерине да

оошкондугу белгилүү. (Мисалы, ализарин, алгебра, азмут, надир, муссон ж. б.).

Кайра жаралуу мезгилинде — экономиканын өркүндөп, илимий-философиялык ойлордун гүлдөгөн доорунда илимий терминология системалары да тартипке салына баштайт. Латын тили Батыш Европа өлкөлөрүндө илимдин эл аралык тилине айлангандыктан, азыркы медицина, биология, химия, зоология, ботаника, геология, палеонтология, математика, физика, философия, коомдук-тарыхый илимдер, искусство жана техникада латын, грек сөздөрү термин катары кеңири учурайт.

Италияда аскер ишинин, деңизде сүзүүнүн өркүндөшүнөн улам, ошондой эле музыка, живопись, театр өнөрү, архитектура жана башкада италиян тилинен алынган терминдер көп кездешет. (*сопрано, кантилена, батальон, солдат, сальдо* ж. б.). XVII—XVIII кылымда эл аралык лексика нидерланд тилинин эсебинен (*верфь, док*), кийинчерээк француз (*гарнизон, сапер, мина*), немец (*штаб, лагерь, плац*), англис (*митинг, лидер, импорт, экспорт* ж. б.) сөздөрү менен толукталат. Улуу Октябрь социалисттик революциясынан кийин орус тили эл аралык терминологиянын бир булагына айланды (*большевик, совет, колхоз, совхоз* ж. б.).

Ошентип, илимий терминология ар бир илимдеги жылыштарга, өзгөрүүлөргө байланыштуу толукталып, өзгөрүп, ал эми эскиргендери болсо колдонуудан чыгып турат.

Терминология системаларынын өзүнө тиешелүү закон ченем менен принцибине ылайык жөнгө салынып келе жаткандыгына ири тилдердин өнүгүү тарыхы далил.

Россияда илимий терминдерди системалоо, тартипке келтирүү XVIII кылымдан башталган. Кийинчерээк ал Илимдер академиясынын атайын департаментинде улуу окумуштуу М. В. Ломоносовдун түздөн-түз катышуусу менен ишке ашырылган.

СССРде илимий-техникалык терминдерди тартипке

келтирүүнү 1933-жылдан баштап СССР илимдер академиясына караштуу атайын түзүлгөн Техникалык терминология комитети (ал кезде председатели академик А. М. Терпигорев) колго алган. Мындай иштер башка көп өлкөлөрдө да (АКШ, Англия, Франция ж. б.) жүргүзүлүүдө.

СССР илимий терминологиянын унификациясы боюнча ЮНЕСКОнун, Стандарттоо боюнча эл аралык уюмдун, Эл аралык электротехникалык комиссиянын жана башканын иштерине катышып келе жатат. Ал эми СССР илимдер академиясынын жогоруда аталган Техникалык терминология комитети илимий-теориялык изилдөөлөр менен бирге, табигый-техникалык илимдер боюнча терминология системасынын сунуш кылынган тизмесин дайыма талкуу иретинде жарыялап турат. Булардын улуттук терминология үчүн мааниси өтө чоң (термин системаларынын негиздерин түзүү ишин жеңилдетет, жалпы терминдер системаларынын негиздерин даярдап берет, унификациянын жол-жоболорун иштеп чыгууну шарттайт).

СССРде улуттук терминологияны тартипке келтирип, иштеп чыгуу мамлекеттик илимий-саясий зор маанилүү иш катары эсептелип, пландуу түрдө жүргүзүлүүдө. Мисалы, Украина, Армения, Азербайжан, Балтика боюндагы республикаларда, Орто Азия республикаларында жана Казакстанда алардын Министрлер Советинин карамагындагы же илимдер академияларынын президиумуна караштуу атайын терминология комиссиясы бул маанилүү ишти башкарып, улуттук терминология системасын жөнгө салуу боюнча көп иштер аткарууда.

Биздин республикада Кыргызстан КП Борбордук Комитети, Кыргызстан өкмөтү терминология системаларын түзүү, тартипке келтирүү, тил маданиятын өркүндөтүү, эне тилди окутууну жакшыртуу жана окуу куралдары менен жетиштүү камсыз кылуу иштерине атайын көңүл буруп, аларды турмушка ашырууга багытталган чараларды дайыма көрүп келе жатат. Терминком Министрлер Сове-

тинин токтомуна ылайык 1949-жылдан бери Кыргыз ССР илимдер академиясынын (ал кезде СССР илимдер академиясынын кыргыз филиалынын) Президиумунун карамагында. Анын ишиндеги жетишкендиктерге жана кемчиликтерге Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитети дайыма туура жана өз убагында баа берип, терминология иштерин учурдун талабына, совет коомунун өсүш өзгөчөлүгү менен айкалышта алып барууну талап кылып турат. Бул маселе Кыргызстан КП БКнын 1975-жылдын ноябрындагы «Республиканын жалпы билим берүүчү мектептеринде кыргыз тилинин окутулуш абалы жана аны жакшыртуу чаралары» деген токтомунда да баса көрсөтүлгөн.

Терминология теориясынан кыскача кабар

Орус тилинде терминология илими алда качан эле калыптанган. Ал эми жаңы жазмалуу тилдерде, анын ичинде кыргыз тилинде да анын жарым кылымдан ашуун тарыхый өсүшүндө илимий-терминологиялык системаларына гана негиз салынбастан, ал системалардын илимий негиздери жалпысынан иштелип чыгып, жетекчиликке алынып келе жатат. Терминологияны илимий жактан иликтеген атайын илим пайда болуп өркүндөй баштады¹.

Терминология илимине тиешелүү изилдөөлөрдө кыргыз терминологиясынын материалдары көбүнчө орус тилиндеги теориялык көз караштарга, түрк тилдериндеги, ошондой эле тилдеги терминологиялык тажрыйбаларга, атайын сөздүктөрдү түзүү салттарына жана тилдик материалдардын өзгөчөлүктөрүнөн келип чыккан өбөлгөлөргө таянуу менен жүргүзүлүп келе жатат.

Терминди бейтарап лексикадагы тиги же бу сөздөн айырмалоочу жана анын өзүнө гана коюлуучу талаптар терминология теоретиктери тарабынан негизинен иште-

¹ Китептин аягында келтирилген адабияттардын тизмесин караңыз.

лип чыккан. Анда терминдин экинчи, б. а. белгилүү бир гана түшүнүктү билдирүү жөндөмдүүлүгү; кандай гана түшүнүк болбосун, аны билдирүүчү, атоочу терминдин кыска (бир сөздөн) турушунун артыкчылыгы негизги сынам. Термин үчүн синонимдүүлүк жарамсыз.

Ошентип, терминдин саналган өзгөчөлүктөрүнө токтоло турган болсок, анын биринчи белгиси — кадыресе лексикадагы сөздүн белгилүү бир илимий түшүнүктү атоо үчүн колдонулушун төмөнкү термин сөздөр менен аныктоого болот: *катмарлануу* (геологияда) — чөкмө жана жанар тоо тектеринин жер кыртышында кат-кат болуп жайгашуусу. *Катмарлуу очок* (техникада) — катуу отун катмарланып күйө турган колосник торчолуу очок. *Катмар суулары* (гидрогеологияда) — тоотек катмарларынын арасында жаткан жер асты суулар. *Коронграф* (астрономияда) — күн таажысын байкоо үчүн жасалган телескоп. *Күч* (механикада) — материалдык нерселердин механикалык өз ара аракеттениш ченин көрсөтүүчү вектордук чоңдук. *Кызыл карышкыр* (*сиопапинус*, зоологияда) — ит сымалдар тукумундагы жырткыч, сүт эмүүчү. *Мезолит* (археологияда) — таш доорунун палеолит менен неолит ортосундагы мезгили. *Меланома* (медицинада) — меланин пигментин көбөйтүүчү клеткалардан турган рак. *Мойнок* (географияда) — эки материкти же жарым аралды материк менен туташтырып туруучу ичке кургак тилке. *Нарк закону* (саясий экономияда) — товар айырбаштоону аны өндүрүүгө сарпталган коомдук зарыл эмгекке жараша жөнгө салуучу товар өндүрүүнүн объективдүү экономикалык закону. *Нар* (зоологияда) — айры өркөч төө менен сыңар өркөч төөнүн ортосунан алынган гибрид. *Офорт* (искусстводо) — металлдын бетине оюлуп түшүрүлгөн гравюралык сүрөт ж. б.

Ал эми терминдин кыскалык белгисине (терминге коюлуучу талаптардын бири) — анын бир гана түшүнүктү атоо үчүн колдонулма жөндөмдүүлүгү теориялык жактан талаш туудурбаса да, термин сөздөргө көп маанилүүлүк

кубулушунун мүнөздүүлүгү байкалат. Бул пикирди далилдөө үчүн тил илиминдеги *мүчө* деген терминди алып көрөлү: ал *сөз мүчөсү*, *сүйлөм мүчөсү* деген түшүнүктөрдү билдирүү үчүн колдонулуп, көп маанилүүлүк касиетине ээ. *Ассимиляция* (биологияда, медицинада) — организмдин сырткары затты өздөштүрүп, сиңирип (окшоштуруп) алышы; (коомдук илимдерде) — бир элдин экинчи эл менен аралашып, анын тилин, маданиятын өздөштүрүп алышы; (лингвистикада) — бир тыбыштын экинчи тыбышка окшошуусу. *Валюта* (финансыда) — белгилүү бир өлкөнүн кабыл алынган акча системасы (мисалы, сом, франк, доллар ж. б.); чет өлкөлүк кредит билеттер (кагаз акча же монета); вексель төлөмүндө — векселде көрсөтүлгөн төлөнүүчү сумма. Жогоруда саналган мисалдарда аталган терминдер көп маанилүү болсо, кээ бир терминдердин омонимдик катарлары да бар. Мисалы, депрессия I (латынча *depressio* — ындыны өчүү) экономикада — капиталисттик өндүрүш циклинде экономикалык кризистен кийин башталуучу фаза (ал чарбанын өркүндөй албай, баанын төмөндөп, товарга кардарлык начарлап, массалык жумушсуздук менен мүнөздөлөт. Депрессия II (латынча *depressus* — төмөнкү) геологияда — деңиз деңгээлинен төмөн жаткан ойдуң, чуңкурдук. Депрессия III (латынча *depressio* — ындыны өчкөндүк) медицинада — ындыны өчкөн, көңүлү чөккөн психикалык абал.

Карбон I (латынча *carbo* — көмүр) геологияда — таш көмүр мезгили, палеозой доорунун бешинчи мезгили.

Карбон II (латынча *carboneum*) — көмүртектин химиялык элементинин аталышы.

Мындай терминдер орус тили аркылуу тиешелүү илим тармактары боюнча өздөштүрүлгөндүктөн, кыргыз тилинде да алардын көп маанилүүлүк жана омонимдик касиеттери сакталып калып отурат.

Ал эми кыргыз тил илимине тиешелүү *уңгу*, *басым*, *тыбыш*, *сүйлөм*, *эреже*, *ээ*, *баландооч*, *тамга*, *тыным*, *чекит*,

үтүр сыяктуу көптөгөн терминдер элкин бир гана мааниде колдонулганы менен, жеке эле кыргыз жана ага тектеш башка түрк тилдерде эмес, орус тилинин өзүндө да жалпысынан терминологиялык синонимия жок эмес. Анткени тиги же бу түшүнүктүн чет элдик атоосу дайыма эле аны кабыл алган тилде шайкеш эквиваленттин болбогондугунан эмес, өнөкөткө ылайык, эл аралык стандарттоо зарылчылыгына, атайын илимий адабияттарда ал түшүнүктү эл аралык номенклатура менен атоо зарылчылыгына байланыштуу кирип калышы ыктымал. Ошого карабай публицистикада, көркөм чыгармаларда, кээде илимий чыгармаларда да алардын улуттук эквиваленттери катар колдонула берип, терминдик синонимия пайда болот. Натыйжада орус тилинде *азимут* // *направление* (геодезияда), *строение* // *структура* // *текстура* (геологияда), *метод* // *способ* (бир топ так жана коомдук илимдерде); *пласт* // *слой* // *залеж* (геологияда), *квалификация* // *специальность* (экономика жана техникада), *возрождение* // *ренессанс* (искусстводо), *запев* // *зачин* (адабият таанууда), *локальный* // *местный* // *региональный* (география, медицина, физикада), *аффикс* // *морфема* // *форма*, *семантика* // *значение*; *специфика* // *особенность*, *функция* // *задача* (лингвистикада) сыяктуу маанилеш терминдер тең укукта, бирдей мааниде колдонула бериши байкалат.

Бул өнөкөт улуттук тилдерге да ошуп, орус тилинен тиги же бу терминдин эл аралык варианты менен катар анын орусча түгөйүн төл сөз менен которуунун (кээде которбой да алуунун) натыйжасында тилибизге терминологиялык синонимия кеңири жайылды: *специалист* // *адис*; *кесип* // *профессия* (техника, экономикада), *метод* // *жол* // *ыкма* (лингвистикада); *председатель* // *төрага*; *правление* // *управление* // *башкарма* (административдик термин); *лингвистика* // *тил илими* // *тил таануу илими*; *аффикс* // *мүчө* // *форма*; *семантика* // *маани*; *синонимия* // *маанилештик* (лингвистикада); *территория* //

аймак (география, геологияда); *кеңеш* // *совет*; *колдонмо* // *руководство* // *инструкция*; *үндөштүк* // *гармония* // *сингармонизм*; *өзгөчөлүк* // *специфика* (лингвистикада); *мекен* // *родина*, *ата мекен*, *ата конуш* // *ата журт* (коомдук-саясий илимдерде)¹.

Договор // *келишим*, *агитация* // *үгүт*, *ударник* // *экиндүү* (коомдук-саясий терминдер) сыяктуу маанилеш терминдер пайда болуп отурат. Мындай терминдердин көпчүлүгүнүн эки варианты тең толук укукта катар колдонулуп жүрсө, алардын бирөөнөн таптакыр баш тартууга болобу? Азыркы кездеги улуттук тилдердин өрүш алуу өзгөчөлүктөрүн — салт болуп калган көнүмүштү, тил аралык байланыштарды, унификация жана стандарттоо талабын, өз ара маданий жана тилдик жакындашуулар сыяктуу факторлорду эсепке алсак, анда тил илиминде мындай терминдердин катар колдонулушу илимий жагынан туура, закондуу көрүнүш катары бааланат.

Терминология тажрыйбасында маанилештиктен арылуу мүмкүн болгондуктан, андан термин катары тигил же бул илимде аларды баштан-аяк колдоно берүү керек деген эреже келип чыкпоого тийиш. Андай учурларда маанилеш терминдерди алгоолаштуруп колдонуу баяндалуучу ойдун стилдик өзгөчөлүгүн түзсө, мындай көрүнүш өзгөчө көркөм чыгарма үчүн пайдалуу, керектүү деп бааланат. Болгондо да илимий атоо — термин катары мүмкүн болушунча мааниси шайкеш түгөйдүн бирөө колдонулуп, кандайдыр бир өлчөмдө семантикалык айырма сезилгени термин катары колдонулбагандыгы жөндүү.

Мисалы, *договор* жана *келишим* деген терминдерди алсак, экөөндө эч кандай маанилик айырма жок. Демек, «келишим» договордун маанисин толук бере алат. Орус тили аркылуу өздөштүрүлгөн *территория* (лат. *territoria*

¹ Булардын ичинен термин катары *мекен*, *ата мекен*, *родина*ны суунуш кылып, ал эми *ата конуш*, *ата журт* термин эмес, адабий көтөрүңкү стилдик касиетке ээ болгондуктан, орусча «отчизна» деген сөзгө туура келип, термин боло албайт деп ойлойбуз.

rium) деген термин кыргызча «белгилүү бир чектелген аймак» маанисиндеги сөз: *шаар территориясы; мамлекет территориясы* ж. б. Ал эми «аймак» деген төл сөз да жогорудагы мааниде (страна, край, территория)¹. Демек, бул жерде чет тилден өздөштүрүлгөн «территория» терминин кыргыз терминологиясын тартипке келтирип, унификациялоо процессинде «аймак» төл сөзү менен алмаштырууга толук негиз бар. Бирок *совет* жана *кеңеш, председатель* жана *төрага* деген сөздөрдү жогоруда келтирилген өбөлгөгө таянып, толук семантикалык шайкеш синоним термин катары катар колдонууга болобу? Биздин оюбузча, болбойт! Анткени, биринчиден, *совет* биздин өлкөдө биринчи жолу орнотулуп, бийлик органынын милдетин аткарган башкаруу системасынын атын билдирген термин катары кайсы тилде болбосун бир өзү гана колдонулушу керек. Экинчиден, *төрага* — кыргыз лексикасынын өзүндө да эскирүү жагына ооган татаал сөз. Анын семантикасы «председателдин» семантикасын толук камтый албайт, муну менен толук синонимдик шайкештиги да жок.

Терминдин чегин термин эмес сөздөрдөн ажыратып жиктөөдө ага белгилүү өлчөмдө гана маанилеш, адабий тилде колдонулса да, андан бекем орун ала албаган сөздөргө кайра кайрылуу аркылуу башка тилдерден өздөштүрүлсө да, адабий тилден орун алып калган сөздү сүрүп чыгаруунун кажети жок.

Ошондуктан *төрага, кеңеш* деген сөздөрдү атайын адабияттарда термин катары колдонуу пайдасыз.

Синоним терминдерди колдонуунун үчүнчү бир учурун илимий талдоо үчүн *аффикс, мүчө, форма* деген сөздөрдү терминдик мааниде биринин ордуна экинчисин колдонуу учурларын жана буларды *суффикс, префикс* же *приставка, инфикс* жана *окончание* терминдеринен айырмалоо-

¹ Караңыз: Словарь иностранных слов, из-во «Советская энциклопедия», М., 1964, 639-бет. К. К. Юдахин, Киргизско-русский словарь, М., 1965, 32-бет.

дон келип чыккан кырдаалдарды байкап көрөлү: *аффикс* — жалпы эле сөз мүчөсүн билдирген термин (лат. *affixus* жалгашкан), анын семантикалык маанисиз, бирок грамматикалык маани кошумчалоочу бөлүгү. Мындай болгондо ал *мүчө* терминин менен маанилеш.

Бирок бул экөөнүн маанисинде *форма* терминин колдонуу бардык учурларда эле ылайык эмес. Анткени *форма* көбүнчө тил илиминин морфология жана синтаксис бөлүмдөрүндө колдонулуп, сөздүн жана сүйлөмдүн сырткы грамматикалык өз ара катнаштарына, грамматикалык категориялардын белгилерине карата колдонулушу жөндүү (мисалы, *сөз формасы, сүйлөм формасы* же *грамматикалык категорияны билдирүүчү форма* ж. б.).

Демек, жалпы терминология тажрыйбасында синоним терминдерден качуу мүмкүн болбогону менен, терминология системасын түзгөн адис (автор) жана илимий эмгектин автору маанилеш терминдердин кайсынысын колдонууга сунуш кылуу маселесине кылдат мамиле жасашы өтө зарыл.

Терминге коюлуучу талаптардын дагы бирөө — тиги же бу сөздүн аталуучу түшүнүктү берүү жөндөмдүүлүгү, б. а. маанилик (семантикалык) тактык жана жакындык. Мындай өзгөчөлүккө эң алды менен коомдук турмушта, искусство же илимде заттык атоолорду, алардын касиеттерин же кубулуштарды, процесстерди, алардагы өз ара мамилелерди жана байланыштарды билдирүүчү сөздөр, ошондой эле кыймыл-аракетке байланыштуу түшүнүктөрдү билдирүүчү сөздөр жөндөмдүү¹.

Терминдик милдет аткарган сөз (жалпы эле термин) кандайдыр бир өзгөчө эрежелердин негизинде жасалбайт. Тескерисинче, тилге тиешелүү закон ченемдер, эрежелер аракетке келтирилип, алар ошол эрежелерге негизделип жасалат. Ал эрежелердин бири — тил илиминде *моделдөө*

¹ Караңыз: Большая Советская Энциклопедия, второе издание, т. 12, 302—304-беттер.

деп аталган закон. Ал касиет — тилдин кызматчы каржаттарына — сөздөргө мүчөлөрдү айкаштыруу ыкмаларына, грамматикалык закондорго тиешелүү. Аларды колдонуу аркылуу тилде ырааттуу, бир кылка маанидеги түшүнүктөрдү билдирүүчү сөздөр, сөз айкаштары, сүйлөмдөр жаралат.

Терминологияны түзүүдө да ошол эрежелер керектелет, кептин бардыгы аларды туура пайдаланууда турат. Качан гана сөздөрдүн тобу бирдей моделде жасалганда, терминдерде маанилик окшоштук, сырткы бирдейлик, өздөштүрүүгө жеңилдик туулат. Мисалы, азыркы техникада *опреснитель, дождевальная установка, включатель, наладчик, катапульт, собиратель, доильный агрегат* өңдүү ар кандай операцияларды аткаруучу көптөгөн тетиктерди, кыймылдаткычтарды, аспаптарды, түзүлүштөрдү билдирүүчү сөздөр бар.

Ушул моделдеги терминдерди кыргызча которууга мүмкүн болсо, анда тиешелүү уңгулардын аягында *-уучу*, (*<-уу+-чы>*), *-гыч*, *-ма*, *-лагыч* (*<-ла+-гыч>*), *-лама* (*<-ла+-ма>*), *-дырма* (*<-дыр+-ма>*), *-аак*, *-лаак* (*<-ла+-ак>*) сыяктуу маанилеш мүчөлөрдү жалгап туруп, ошол сөздөрдөн жасоого болот.

Мисалы, *наладчик* деген сөз *жөндөгүч*, *оңдоочу*, *жөнгө салуучу*, *жөнгө салма* деген маанини билдирет, бирок термин катары *жөндөгүч*; грузчик — *жүк ташуучу* (жумушчу, киши), эгер сөз аппарат, аспап жөнүндө болсо, термин-*гыч*, *-ма* мүчөсү менен жасалат: погрузчик (авто...) — *жүктөгүч* (машина), доильный (агрегат) — *саагыч*, дояр (ка) — *саанчы ж. б.*

Ушундай эле, орус тилинде жакын маанилеш түшүнүктөрдү билдирүүчү терминдерди айырмалоо үчүн бир уңгуга ар түрдүү мүчө жалгап, жаңы терминдер жасоо ыкмасы колдонулат: *ученик* // *учащийся* — окуучу (мектеп окуучусу), *читатель* — окурман. Сөздүктөргө киргизилүүчү терминдерди мааниси жеткиликтүү, так сөздөрдү таап, ошолор менен катар, орус тилинин өзүн жакшы би-

лүү, өздөштүрүү менен тыгыз байланыштуу гана эмес, иштин ийгилиги бул абалга түздөн-түз көз каранды. Тилекке каршы, авторлордун, котормочулардын айрымдары орус тилиндеги тиги же бу сөздүн семантикасына жете түшүнө албагандыктан алардын калеминен *округлить* деген сөз «сомолоо» эмес, «тегеректештирүү» болуп, *мастер-наладчик* деген «жөндөгүч мастер» эмес, «мастер-жөнгө салуучу» болуп, *дождевальная установка* — «жаадыргыч установка» эмес, «жамгырдай жаадыруучу установка» болуп которулган терминдер бир шилтем менен жаралып кетип жаткан учурлар аз эмес!

Мындай өкүнүчтүү фактылардан кутулуу үчүн, биринчиден, Терминком өзүнүн жобосуна ылайык терминдердин басма сөз бетинде туура, бурмаланбай колдонулушун көзөмөлдөө милдетин тынымсыз, так аткаруусу зарыл.

Экинчиден, тиги же бу котормочунун, автордун котормосун, макаласын редакциялаган адис сунуш кылынган терминологиялык колдонмолор менен дайыма таанышып, терминдерди өз тажрыйбасында колдонуу аркылуу алардын адабий тилде, басма сөз практикасында, котормочулукта бекем орун алышына кам көрүп, ага көмөктөшүүсү да иштин ийгилигин камсыз кылмакчы.

Термин жасоо тажрыйбасынын туундуларынын бири катары айрым туунду негиздердин үлгүсүндө жасалма сөздөрдөн терминдердин пайда болушу, алардын жүрө-жүрө тилдин лексикасына, атоо паспорту болуп жайылышы эсептелиши керек. Мындай ыкманын ийкемдүүлүгүн жогоруда аталган моделдөө (б. а. бир сөздүн калыбына салып, ага окшоштуруп башка сөздөрдү жасай берүү) деген эреженин тажрыйбадагы чындыгын далилдейт. Ушул ыкма менен *төлөм* — платеж (экономикалык, финансылык термин), *ойлом* — мышление (философиялык термин), *топтом* — накопление (саясий экономика термини), *туундулар* — произведение (өтмө мааниде орус тилиндеги «порождение» дегендин маанисинде), *айтым* — говор (лингвистикада) деген терминден жасалган.

Бир кездерде, кыргыз жазма адабий тилинин калыптана баштоо мезгилинде пайда боло баштаган, азыр кеңири колдонулуп, анын терминологиялык системасынан бекем орун алып кеткен *сүйлөм, ээ, баяндооч, аныктооч, айкындооч, уңгу, сын атооч, зат атооч, сан атооч, этиш, тактооч, тууранды сөз, сырдык сөз, жандооч, казынды* — ископаемое (археологияда, геологияда), *алынды сан* — извлекаемое число (математикада) деген терминдер, жогоруда аталгандай, жасалма сөздөрдөн болгон. Демек, бул мисалдар моделдөө деп аталган кубулуштун термин жасоодогу ролун гана көрсөтпөстөн, тиги же бу терминологиялык системадагы термин топторунда семантикалык бир кылкалыкка жетишүүнү камсыз кылат. Мисалы, *-ма* мүчөсүнүн жардамы менен жасалган атооч сөздөр кыймыл-аракеттин натыйжасында ишке ашуучу аракеттердин аттарын билдирет. Мисалы, *жасалма* — искусственный (космонавтикада) *кабылдама* — принимающий (радиотехникада), *аялдама* — остановка (жүргүнчү транспортуна байланыштуу), *жолдомо* — удостоверение (командировкада) *-ым* мүчөсүнүн жардамы менен жасалган жасалма сөздөр термин ролунда абстракциялык атоолордун аттарын билдирет: *басым* — давление (физика, лингвистика, медицинада), *ойлом* — мышление (философияда); *-гыч* мүчөсүнүн жардамы менен этиштерден кыймыл-аракетке байланыштуу атоолорду билдирүүчү терминдер жасалат: *учкуч* — лётчик (техникада), *баскыч* — ступень (техникада жана коомдук өсүш маанисинде), *өткөргүч* — проводник (радиотехникада), *семирткич* — удобрение (химияда, агрономияда).

Термин жана номенклатура. Көпчүлүк терминология системасы накта терминдерден башка ар кандай номенклатураларды да камтый берет (латынча *nomenclatura* — аттардын тизмеси). Ошондуктан номенклатура деген эмне, ал башка кайсы өзгөчөлүктөрү менен терминдерден айырмаланат деген суроо туулушу ыктымал. Номенклатуранын аныктамасы: 1) кандайдыр бир илим, техника

тармагына кирүүчү атоо; айталык, *станок, тетик, робот, манипулятор, тездеткич, ичинен күймө кыймылдаткыч, согон, ат кулак, кит, акула, карагай* сыяктуу зат, нерселердин аттары, терминдердин жыйындысы; 2) ошол эле илим тармактарындагы түшүнүктөрдү атоону, билдирүүнү жеңилдетүүчү абстракттуу жана шарттуу белгилер (символдор) системасы¹. Ал эми термин дегенибиз — илим тармактарындагы түшүнүктөрдүн атоолору: *тездтүү* — ускорение, *жактоо* — спряжение, *моделдөө* — моделирование, *каптаж* (сууну жер астынан коромжусуз чыгарып алуу амалы жана анын имараты да ушундайча аталат); *капитуляция, мифология* (мифтердин жыйындысы) ж. б. Номенклатура болгондон кийин ал деле бир жагынан термин менен маанилеш, анын ордуна колдонулуучу, атоолорду билдирүүчү сөздөрдү камтыйт.

Бирок номенклатура терминден айырмаланып, ар бир илим тармагы боюнча тиешелүү укугу бар эл аралык союз, бирикмелер тарабынан кабыл алынган тизмени гана камтыйт. Мисалы, анатомиялык номенклатура — адамдын жана жаныбарлардын анатомиялык атоолорунун эл аралык латынча же латынчалаштырылган аттарынын жыйындысы; оорулардын номенклатурасы — оорулардын жана патологиялык абалдардын топтоштурулган тизмесинен турат; химиялык номенклатура — химиядагы элкин заттардын системасы; анын орус номенклатурасы жана эл аралык номенклатура деген түрлөрү бар. Мисалы, биринчисинде *хлорид железа* (III), экинчисинде — *трихлорид железа*; биринчисиндеги *сульфид меди* (I), экинчисинде *моносулфид меди* деп аталат ж. б.

Ботаника, зоология, микробиология илимдеринин номенклатуралары бул иштердин негизинин камунун түзүүчү негизги түшүнүктөрдүн жаратылыштан өсүмдүк, жаныбарлар жана микроорганизмдер дүйнөнүн систематикасын (грекче *systematikos* — систематикага келтирилген) түз-

¹ БСЭ, т. 18, 95-бет.

661242

ген атоолорду ичине алып, алардын топ, класс, түрлөрүнө жараша бириктирилген таксономиясына (грекче *taxis* — ирети менен жайгашуу, түзүлүш, тартип жана *+nomos* — закон) негизделет.

Ошентип, номенклатура терминологияга караганда жалаң гана атоолорду камтып, тиги же бул илим тармагы боюнча (айталык, эл аралык, мамлекеттик) атайын уюм, коом тарабынан макулдашылып бекитилгендиктен, дайыма өзгөртүүсүз колдонулуучу терминдер, б. а. алар атоолор (номинациялар). Алар — грамматикалык өзгөчөлүктөрү жагынан — зат, атоочтор. Номенклатура көбүнчө латын, грек сөздөрү, жазылышы (ботаника, зоология жана микробиологияда) — латынча; химияда болсо алардын символдору (б. а. формулалары) иштелип чыккан. Ал э.и термин болсо номенклатурага караганда чегин кеңири; сшону менен бирге, ал номенклатураларды да өз ичине алат: ар кандай аракеттердин атын билдирет — *визирлөө* (геодезияда), *тамырдан чыгаруу* (алгебрада), *жөндөлүш* (лингвистикада), *электрлештирүү* (энергетикада), *мамлекеттештирүү* (коомдук-саясий термин), *ойлом*, *тааным* (философияда), *чөп чабык*, *коңтормо* (агрономияда), *төл*, *төлдөө* (зоотехникада), илимий агым, теория; закондорду билдирет: *ыктымалдык теориясы*, *Пауль закону*, *вольт-ампер*, *кулон*, *ватт* (физикада), *тааным теориясы* (философияда), *силлогизм* (логикада).

Демек, улуттук илимий терминология системалары да тиги же бу илимге тиешелүү бардык түшүнүктөрдү — номенклатураларды, ошондой эле анын чегинен тышкары турган терминдерди да камтыш керек.

КЫРГЫЗ ТЕРМИНОЛОГИЯСЫНЫН КАЛЫПТАНУУ ТАРЫХЫНАН ҚЫСКАЧА МААЛЫМАТ

(Терминология булактары)

Терминология комиссиясы өзүнүн ишин 1926-жылы баштаган. Советтер Союзунун Коммунисттик партиясы жана Совет өкмөтү партиянын X—XII съезддеринин өлкөдө маданий революцияны ишке ашыруу жөнүндөгү тарыхый чечимдерин ишке ашыруунун тажрыйбалык чараларынын бири катарында Кыргыз Автономиялуу Областык Ревкомдун токтому менен Билим комиссиясынын карамагында 1926-жылы 8-майда Терминология комиссиясы түзүлгөн.

Маданий революциянын алгачкы кадамы эң алды менен улуттук жазуу-сызууну түзүү, боордош элдердин, эң алды менен улуу орус элинин көп кылымдык бай тажрыйбасынан пайдаланып, башталгыч мектептин көлөмүндө окуу китептерди жана программаларды түзүүнү, марксизм-ленинизм жана дүйнөлүк, ошондой эле орус классиктеринин чыгармаларын эне тилге которуу тажрыйбаларын баштоо үчүн атайын терминдерди иштеп чыгуу алдыда турган зарыл милдеттерден экендигин турмуш көрсөттү. Ошентип, жогоруда аталган токтомдо илим тармактары боюнча терминдерди түзүү зарылчылыгы белгиленип, анын негизги принциптери аныкталган. Ал принциптер: 1. Термин катары төл сөздөрдү кеңири пайдалануу; 2. Араб-иран сөздөрүн термин катары пайдаланууга чек коюу; 3. Орус жана интернационалдык сөздөрдү термин катары (алардын эне тилде шайкеш эквиваленти болбо-со) кеңири колдоно берүү¹. Термин жасоо принциптерин иштеп чыгууда төмөндөгүдөй өбөлгөлөр эсепке алынган:

¹ Ал принциптер кыргыз улуттук терминологиясын түзүп, тартипке келтирүүдө өткөн 50 жылдан бери негизинен туура, бузулбай жетекчиликке алынып келе жатат.

Биринчиден, Улуу Октябрь социалисттик революциясы жүзөгө ашкан (XX кылымдын башы) мезгилден алда канча мурда эле кыргыз тили жалпы кыргыз коомчулугу үчүн бирдей түшүнүктүү, кыйла өнүккөн, грамматикалык жалпылыгы жана закон ченемдери эчак эле иштелип чыгып, калыптанып калган оозеки (жалпы элдик) тил болгон¹.

Кыргыз тили негизинен оозеки түрүндө жашаганы менен, ал небак эле грамматикалык түзүлүшү ырааттуу, сөз байлыгы мол тилдерден болгондугун, башкасын айтпасак да, ошол эле оозеки кыргыз тилинде «Манас» эпосу сыяктуу залкар чыгармалар жаралгандыгы күбөлөйт.

Анын лексикасында тармактык (б. а. терминологиялык маанидеги) сөздөр да бар экени талашсыз. Айыл чарбасынын кээ бир тармактары өнүгүп, өзгөчө мал чарбасы негизги тармактардан болгондугу белгилүү. Коомдук турмушунда болсо кыргыздар капитализмге чейинки коомдук мамилелердин тепкичинде турушкандыктан, алардын арасында коомдук институттардын айрымдары — адат, патриархалдык-уруучулук мамилелери, өздөрүн курчап турган жаратылыш жөнүндө белгилүү системага келтирилген дүйнөгө көз караштары, моралдык-этикалык эрежелердин жыйындысы, оозеки адабияттын жанрлары, чарбачылыгында болсо кээ бир кол өнөрчүлүк кесиптеринин тармактары (жыгач устачылык, темир устачылык, оймочулук, килем токумачылык ж. б.) да өнүккөндүктөн, булардын ар бирине тиешелүү кесипчилик терминдери да болгон. Ошондой эле, жаратылыштын кубулуштарынын, тоо тектеринин, жер бетинин рельефтеринин, жаныбарлар жана өсүмдүктөр дүйнөсүндөгү нерселердин атоолорун, эстетикалык (көркөмдүк, сулуулук) түшүнүктөрүн ж. б. билдирген миндеген сөздөр болгон. Алардын көбү жазма адабий тил пайда болгондон кийин

¹ Бул жөнүндө караңыз: Б. М. Юнусалиев, Киргизский язык. Языки народов СССР, т. II., Тюркские языки, 482-бет.

термин катары биология, зоология, ботаника, анатомия, география, астрономия, коом таануу, укук, философия, медицина ж. б. илимдерде кеңири белгилүү болуп, ар кайсы сөздүктөрдөн орун алды: *баш, көз, кол, ичеги, жүрөк, керик, түлкү, элик, бугу, беде, текей, көдөө, кычы, жалбырак, тамыр, жетиген, чолпон, алтын казык, тоо, ашуу, кыр, дөңсөө, деңиз, талаа, тап, дыйкан, кедей, кул, күң, манап, адат, доо, салык, саан, ашар, мээрим, кун, барымта, жалаа, кара тумоо, чечек, чыйкан, шакый, жара, кан, учук, дүйнө, аалам, тоо, таш, көл, дайра, арча, аркар, кулжа, эчки, теке, кабылан, жолборс, кирпи, каман, карышкыр (бөрү), кекилик, чил, арпа, буудай, таруу, апи-йим, пахта (гозо), беде, бетеге, жылгын, долоно, ит мурун, карагай ж. б.*

Революцияга чейин кыргыз коомунда өкүм сүргөн патриархалдык-феодалдык өндүрүш мамилелерине ылайык аларга мүнөздүү коомдук жана чарбалык түшүнүктөрдү билдирген терминдик маанидеги сөздөр болгон: *салык, барымта, чөп ооз, бүтүм, түтүн, кожолук, бий, датка, манап, бай, кедей, жалчы, кул, күң, аласа, бересе, маяна, төл, отор, жайлоо, кыштоо, жатак ж. б.*

Кыргыз тилинде оозеки чыгармачылыктын бийик сереси болгон «Манас» эпосу жана ага жакын ондогон кенже эпостор, жомок жана уламыштар, кошок жана армандар жаралып, аларда чиеленген окуялар, укмуштуу көрүнүштөр, сюжеттер баяндалган.

Ал чыгармалар элдик тилдин лексикалык каражаттарынын жардамы менен жаралгандыктан, аларда көптөгөн келечек илимий терминге айланган сөздөр кездешет (*жомок, уламыш, арман, кошок, айтыш, кордоо, жаңылмач, кезек, ыр, казал, жөө жомок ж. б.*). Демек, илимий термин тармактарын түзүүдө негизги принциптердин бири — эне тилдин ошол лексикалык корун толугу менен пайдаланууга негизделгендигинин себеби жогоруда айтылган өбөлгө менен түшүндүрүлөт.

Принциптердин 2-пунктунда араб-иран тилдеринен оош-

кон сөздөрдү термин катары пайдаланууга чек коюу маселеси баса белгиленген. Себеби революцияга чейин деле кыргыздардын арасында, өзгөчө калайыктын терең катмарына ислам дининин догмалары анча кеңири кулач жая албаса да, эски түрк жазма тилинин кээ бир үлгүлөрүнүн таралышынан улам диний түшүнүктөргө байланыштуу аздыр-көптүр лексикалык өздөштүрүүлөр анын лексикасынан кездешет. Ошондой эле, кыргыздардын арасында мусулманчылыкка чейинки синкретизм ишенимдеринин — анимизмдин, тотемизмдин, шаманизмдин ж. б. элементтери аралашкан диний түшүнүктөр өкүм сүрүп келгендиктен, мисалы, *аластоо, жер-суу таяу, мүчөл өткөрүү, кылоо, дамбыр таш, жайчы, оруздама, өпкө чабуу* сыяктуу түшүнүктөрдүн атоолору да ошол синкретизм диний ишенимдердин туундуларынан болуу керек. Ал эми *мектеп, мугалим, китеп, аалам, ажал, адал, азан, азап* сыяктуу арабчадан кирген сөздөр болсо өз кезегиндеги лексикалык өздөштүрүүлөрдөн.

Иран тилдеринен ошкон өздөштүрүүлөрдөн кыргыз тилинин лексикасынан орун алуу себептери болсо арабчадан кабыл алынган сөздөргө караганда бир топ башкача. Ырас, алардын ичинде да диний ишенимдерге байланыштуу атоолордун аттары жок эмес (*азар, багымдат, бенде* (пенде), *жазы, жан, кожо, кудай, куптан* ж. б.)

Жогоруда көрсөтүлгөндөй, терминдерди түзүүдө арабизм жана иранизмдерге (б. а. араб жана иран тилдеринен ошкон сөздөргө) бир кыйла чек коюу маселеси сунуш кылынган. Ошондой болсо да, этимологиясы (алгачкы теги) жагынан жогорудагы тилдерге тиешелүү болгону менен, кыргыз тилине мурда эле сиңип кеткен жана башка тилдерден өздөштүрүлгөндүгү сезилбей калган бир катар сөздөр терминдик мааниде колдонулуп калганын байкайбыз. Мисалы, *мамлекет, адабият, саясий, тарых, дин, аракет, акыл-эс, алкым, илим, эсеп, китеп, чарчы, көвдөн* сыяктуу сөздөрдүн көпчүлүгү чарбалык карым-

катнашка байланыштуу тиричилик тармактарына тиешелүү түшүнүктөрдүн атоолору болуп, алардын бир кыйласы жалпы элдик тилге сиңип, ал эми айрымдары кээ бир жергиликтүү диалектилер тарабынан гана өздөштүрүлгөндүктөн, колдонулуу мүмкүнчүлүгү чектелген сөздөрдөн болгон.

Анын үстүнө Совет бийлиги биздин жерде орноп, маданий революция кызуу ишке ашырылып жаткан мезгилде илимий жана саясий, коомдук-маданий таасирдин масштабы негизинен борбордук райондордон, болгондо да орус тили, орус маданияты аркылуу кеңейгендиги белгилүү.

Мына ушундай шартта, биринчиден, караңгы элди диний ишенимдердин чидеринен куткаруу үчүн жана пролетардык, интернационалдык таасирдин жайылышын шарттоочу өбөлгөлөрдөн болгон орус-интернационал терминдерден кеңири пайдаланууну сунуш кылган принцип улуттук терминологиянын калыптанып, келечек өрчүшүн багыттаган туура принциптерден болгондугун кыргыз илимий терминологиясынын жарым кылымдык тарыхый тажрыйбасы ырастады.

Ошентип, кыргыз тилинде терминологиялык системаларды түзүүнүн тарыхы жарым кылымдан ашып калды. Кээ бир илим тармактарынын терминологиясынын негизги нугу 20-жылдардын аягында эле түзүлө баштагандыгы белгилүү.

Кыргыз улуттук терминология системаларын түзүү зарылчылыгы жаңыдан гана өнүгө баштаган илим тармактарынын негиздерин эне тилде окутуу, үйрөтүү, саясий-массалык, адабий жана идеологиялык көз караштарды калайыкка жайылтуу максатында, кыргыз тилинде күндөлүк, жумалык, айлык басма сөз булактарын басмадан чыгаруу, окуу куралдарын, программаларды иштеп чыгуу, ар кандай чыгармаларды орус жана башка тилдерден кыргызча которуу зарылчылыгына байланыштуу туулган.

Терминологиялык системалардын кыргызча бөлүгүн

түзүүдө, жогоруда белгиленгендей, терминдик маанидеги советтик-интернационалдык сөздөрдү төл сөздөр менен которуп, аларды толук баалуу терминдик сапатка көтөрүүгө жетишүү эле. Натыйжада азыр тилибизде *күрөш* — борьба, *бийлик* — власть, *тап* — класс, *борбор* — центр, *үндөө* — призыв, *чечим* — решение, *токтом* — постановление (коомдук-саясий), *буйрук* — приказ, *көрсөтмө* — указание, *көтөрүлүш* — восстание, *чыгарма* — произведение, *чакырык* — призыв, *долбоор* — проект, *уңгу* — корень (линг.), *тамыр* — корень (биол., мат.), *басым* — ударение (линг.), *муун* — слог (линг.), *муун* — связка (анат.), *басым* — давление (физика), *тик бурч* — прямой угол, *дурус бөлчөк* — правильная дробь (математика), *бөлүкчөлөрдү тездеткичтер* — ускорители частиц, *тетик* — деталь, *мейкиндик* — пространство (физика) сыяктуу толуп жаткан төл сөздөр күндөлүк турмуштагы тиги же бул түшүнүктү билдирүүдөн башка, атайын терминдик мааниге ээ болуп, термин катарында ийгиликтүү пайдаланылып келе жатат.

Эгерде эне тилде советтик-интернационалдык терминдин маанисине толук туура келүүчү төл сөз жок болсо, же ал түшүнүк тилибизде мурда болбосо, андай учурда ошол терминдин орус тилиндегиси которулбай алынышы сунуш кылынган. Натыйжада кыргызча терминологиялык системалардан коммунизм, ленинизм, стачка, бригада, союз, совет, интернационал, космос, революция, станция, фабрика, прогресс, автомат, агглютинация, реле, вакуум, интеграл, акустика, электромагнит, магма, рычаг, энергетика, параметр, орбита, полоний, радий, фосфор, аорта, рентген, композиция, коммуникация, контакт, калория, гидравлика, масштаб, ракета, спутник, галактика, пульсар, квазар, алгебра, топология, квант, механика, микроб, аэродинамика жана ушулар сыяктуу сөздөр илим-техникада пайда болуп жаткан жаңы түшүнүктөрдүн атоолору болгондуктан, аларды сөзсүз төл сөздөр менен которуу зарылчылыгы туулган да жок, андай сөздөрдү тиешелүү

термин катары которбой, даяр алуу салты туулду. Мындай терминдер ар бир илим тармагы боюнча өтө эле көп.

Ушинтип, илимий терминологиялык системаларды түзүүдө эне тилдин сөздүк байлыгынан толук пайдалануу аркылуу андагы көптөгөн атоолордун паспорту болгон төл сөздөрдү терминдик мааниде колдонуу мүмкүнчүлүгү туулат. Бул муктаждыкты канааттандырууга кыргыз тилинин ички байлыктары белгилүү даражада кызмат кыла алды.

Кыргыз терминологиясын илим тармактары боюнча системалаштыруу (тажрыйбалар жана мүчүлүштүктөр).

Ар бир тилдеги илим тармактарында атайын мааниде колдонулуучу сөздөрдү (терминдерди) жыйнактап, системалаштырып, сөздүк түрүнө келтирүүнүн теориялык жана практикалык мааниси өтө чоң. Кыргыз ССР илимдер академиясынын президиумуна баш ийген Терминология комиссиясы тарабынан басылып чыгарылган орусча-кыргызча терминологиялык сөздүктөр долбоор иретинде жарыяланып, адистер тарабынан талкуудан өткөндөн кийин гана биротоло колдонууга сунуш кылынып келе жатат. 1938-жылдан баштап¹ география (авторлору Б. А. Лунин, А. Үмөталнев), математика (1939, А. Стамбеков), адамдын анатомиясы жана физиологиясы (1939, Д. Чолпонкулов), физика (Н. М. Абрамов) терминдеринин орусча-кыргызча сөздүктөрү (тизме түрүндө) жарык көрөт.

¹ Терминком суйуш кылган терминдердин алгачкы кыска тизмелери «Эркин-Тоо», андан кийин «Кызыл Кыргызстан» газеталарына жарыяланып келген болсо (мисалы, 1928-жылдын 14-мартынан 1-апрелине чейин, б. а. жарым айдын ичинде эле «Кызыл Кыргызстандын» беттеринде сунуш кылынган 50гө жакын терминдин тизмеси жарыяланган). Ал эми Кыргыз ССР илимдер академиясынын коомдук илимдер бөлүмүнүн фондусунда химия, иш кагаздары, социалдык-экономика илимдери, математика ж. б.-лар боюнча терминология сөздүктөрүнүн долбоорлорунун кол жазмалары (инвентарь №№ 672, 675, 677, 688, 22-ж. б.) ушул убакка чейин сакталып турат.

Улуу Ата Мекендик согуштан кийин бул иш улантылып, 1949-жылдан баштап, ушул күнгө чейин ондогон терминологиялык сөздүктөр жарык көрдү. Алар азыркы кездеги илим тармактарынын кыйласын камтыйт: география, математика, адамдын анатомиясы жана физиологиясы, физика, ботаника, химия, коомдук-саясий илимдер, гидротехника жана мелиорация, астрономия, саясий экономия, чийүү жана сүрөт, адабият таануу, машиноведение, грамматика, биология, автотрактор, дыйканчылык, педагогика, топурак таануу, музыка жана театр, укук, өнөр жай экономикасы, электротехника, философия, спорт, тоо иштери, айыл чарба экономикасы, тамак-аш өнөр жайы, тигүү жана текстиль өнөр жайы, медицина, ветеринария, архитектура-курулуш, техника, тарых, биохимия, геология, атензм, токой чарбасы, органикалык химия, архив иши, автоматика, шахмат, айыл чарба техникасы, клиникалык медицина, космонавтика, инженердик графика, психология ж. б.

4 Азыркы кезде Кыргыз ССР илимдер академиясынын президиумуна баш ийдирилген Терминком жетекчиликке алып жаткан жобону Кыргыз ССР Министрлер Совети (1966-жылы 16-апрелде, № 147) бекиткен. Аталган жобого ылайык, терминком терминдерди түзүүгө адистерди тартат. Адегенде сөздүктөр долбоор иретинде чыгып, бир жыл ичинде ар тараптуу талкуудан өтүп, андан соң жалпы колдонууга биротоло сунуш кылынып, экинчи ирет басылып чыгат да, ал бардык басма сөз органдары үчүн сөзсүз, бузулбай колдонуу укугуна ээ болот. Ушу жобого ылайык география, математика, ботаника, химия, физика, астрономия, саясий экономия, сүрөт жана чийүү, адабият таануу, грамматика, топурак таануу, философия, адамдын анатомиясы жана физиологиясы, геология, музыка, техника, тоо иштери боюнча терминологиялык сөздүктөр эки, үч жана төрт ирет басылып чыкты. Сөздүктөрдүн саны, алар камтыган лексикалык материалдын (терминдердин) көлөмү бир кыйла эле. Бирок чындыгында аталган

илим тармактары боюнча терминдердин саны жарыяланган сөздүктөрдөгү көлөмүнө караганда алда канча арбын болсо да кандай гана терминологиялык система болбосун, ал көбүнчө тиги же бу илимдин белгилүү учурдагы көлөмүнө тиешелүү терминдерди гана камтый алат. Ошондуктан терминологиялык маалыматчыл булактар (б. а. сөздүктөр) мезгил-мезгили менен оңдолуп, толукталып чыгарылып турушу зарыл. Кыргыз терминологиясына тиешелүү басмадан жарык көргөн сөздүктөрдөгү материалдарды талдаганда, азыркы табигый-техникалык (мисалы, химия, биология, медицина, техника, геология, астрономия ж. б.) илимдердин терминологиясынын 60—70% эл аралык номенклатура, даяр, терминдер экени байкалат. Ошондой эле, коомдук илимдер боюнча да (философия, лингвистика, саясий экономия, тарых ж. б.) терминдердин кыйласын ошол эле интернационалдык сөздөр түзөт. Алар өткөн жарым кылымдан ашык мезгилдин ичинде бардык эле улуттук адабий тилдерде кеңири колдонулуп келе жатат. Тилдердин лексикасынын баюу процессинде мындай неологизмдердин ролу өтө чоң, алар тилдердин ийкемдүүлүгүн арттырып, коомдук милдетинин кенейишин шарттады. Булардын бир кыйласы (*коммунизм, партия, пионер, революция, бригада, звено, класс* (аудитория маанисинде) сыяктуу терминдер) кыргыз адабий тилинде анын алгачкы калыптануу мезгилинен (б. а. 20-жылдардан) бери эле орун алгандыгы баарыбызга белгилүү.

Терминологиялык системаларды тиешелүү илим-изилдөө институттары жобого ылайык пландуу иштеп чыгуу талабын ушул убакка чейин аткарбай келе жатат. Адатта сөздүктөрдү айрым адистер, кээде эки же үч адистен турган авторлор тобу түзөт. Алар (болгондо да табигый жана техникалык илим салааларындагылар), эреже катары, кыргызча сабаты жетишээрлик деңгээлде болсо да, кыргыз тилинин сөздүк байлыгын толук билбегендиктен, натыйжада өз ойлорун жазууда кыргызча туура, энг

тилдин эрежелерине ылайык толук жеткиликтүү бере алышпагандыгы байкалат. Айрым авторлор эл аралык терминдерди которуп, шайкеш эквивалентин издеп убара болбой эле, алгачкы булагында кандай болсо, ошондой ала салышат. Которулбай алынган терминге мүчө жалгоо эрежелери менен тааныш болбогондуктан, алардын калеминен тилдик эрежелерге ылайыксыз жаңы сөздөр жарала берет. Мындай көрүнүштөр көбүнчө күндөлүк басма сөз беттеринде жарыяланган котормо макалалардан кездешет. Мисалы, *юридика, диэтика, театралдык* (коом), *склеротикалык өзгөрүү, прикладдык искусство, квартира жалдоочу* («квартиростроитель» маанисинде), *процессуалдык кодекс, спириттик ичимдиктер* (туурасы «спирт ичимдиктери», «спирттүү ичимдиктер»), *наркотикалык заттар* (туурасы — «наркотик заттар»), *нотариалдык контора* (туурасы — «нотариус конторасы»), *мүчө-корреспондент* (туурасы — «корреспондент-мүчө»), *принципалдуу* (туурасы — «принциптүү»), *документалдуу кино* (фильм, повесть ж. б.) (туурасы — «документ кино»... ж. б.), *этникалык, этногенетикалык* (туурасы — «этиностук», «этиногенездик»), *уникалдуу* (туурасы — «сейрек», (орусчада уникум жана редкий маанилеш), *нищенчылык* (туурасы — «нищечилик»), *боюнда бар аялдын токсикозу* — токсикоз бременности (туурасы «талгак», «ит талгак»), *паразитардуу* (туурасы — «паразиттүү»), *монументалдуу* (туурасы — «монументтей»), *гриппоздук абал эмес, грипп абалы», альгондук доор* (туурасы — альгон мезгили), *асинхрондук катмарлар* — асинхронные отложения — («асинхрон» же «синхрондуу эмес чөкмөлөр»), *сейсмикалык* (туурасы «сейсмдик» ж. б.); *ариддүү* (климат, цикл) эмес, «кургак климат», «кургакчылык цикли») ж. б. Сөздүктөрдөгү дагы бир мүчүлүштүк, жаңы пайда болгон терминдерди ошол замат толук камтый албагандыгы менен түшүндүрүлөт. Ал болсо, жогоруда белгиленгендей, түзүүчүнүн илимий деңгээлине, анын орус, кыргыз тилдерин билүү даражасына, тиешелүү программалык адабият менен то-

лук тааныштыгына, ал гана тургай сөздүктөрдүн словнигин түзүү, апробациялоо жана басмадан чыгаруу процедураларынын созулушуна да байланыштуу. Бир сөз менен айтканда, улуттук тилдерде терминдерди тизмелөө, которуу жана тартипке келтирүү дайыма илимдин учурдагы абалынан бир топ артта калып келе жаткандыгын моюнга алып, анын себептерин жогорудагыдай кырдаалдар менен түшүндүрсөк болот.

Улуттук тилдердин терминология системалары жалпысынан ошол тилдердин өз лексикалык байлыктарынан түзүлүп, тиги же бу илим тармагынын калыптанып, өркүндөгөн процесси менен тыгыз байланышта болгондуктан, улуттук тилде ошол илимдердин жалпы деңгээлинин да көрсөткүчү боло алат.

Ал эми терминология системаларын жаңыдан түзүү, тартипке келтирүү жана тажрыйбага сунуш кылуу маселеси болсо тилдеги белгилүү тарыхый үлгүгө таянып, тилдин учурдагы өркүндөө багытына, болгондо да, анын башка тилдер менен болгон карым-катнашына жараша аныкталат. Улуттук тилдерде илим тармактары боюнча терминология системаларына негиз салынып, иштелип чыгып, атайын сөздүктөр түзүлүп, терминология маселелери илимий планда изилденип жатат. Бул жагынан СССРдин көптөгөн улуттук тилдери боюнча алардын терминологиялык системаларынын түзүлүш принциптерин, жаралуу жана баюу булактары, жасалыш жолдору, сөздүктөрүнүн түрлөрү боюнча бай материалдар көптөгөн атайын илимий изилдөөлөрдүн жаралышын шарттады.

Ал эми өнүккөн социализм мезгилинин урунт белгилеринин бири — илимий-техникалык прогресстин өркүндөшү, өндүрүш процесстеринин ургаалдашуусу, автоматташтырылуунун күч алышы, жалпы сабаттуулук, орто жана жогорку билим берүүнүн кулач жайышы, калктын маданий деңгээлинин жогорулаш шарттарында терминологиялык лексика профессионализмдиктин чегинен чыгып, улуттук жана жалпы элдик тилдердин лексикасынын зарыл,

ажыралгыс составдык бөлүгүнө айлана баштады. Анткени, азыркы биздин күндөлүк басма сөз бетинен атайын терминдер менен каныкпаган бир да кабарды же макаланы учуратуу мүмкүн эмес.

Терминдерди түзүүдө тилибиздин морфологиялык жана синтаксистик каражаттары да кеңири пайдаланылгандыктан, төл сөздөр менен өздөштүрүлгөн сөздөр бирдей даражада тектеш туунду терминдерди түзүүгө негиз катары пайдаланылып, *электрификация* — «электрификация», «электрлештирүү», *абстракция* — «абстракциялоо», «абстракция», «абстракттуу», *кооперация* — кооперативдешүү, *кооперировать* — «кооперативдештирүү» жана «кооперациялоо», *беспроигрышный* — «утпай койбос», *законодательство* — «закондор», *законодательный* — «закон чыгаруучу» болуп которулуп, ар түрдүү түзүлүштөгү терминдерди пайда кылды.

Ошондуктан, азыркы кыргыз адабий тилинин лексикасынын *неологизм* деп аталган жаңы катмарынын басымдуу көпчүлүгүн илим-техникадагы жана коомдук-саясий түшүнүктөрдүн атоолору болгон терминдер түзөт.

Терминдерди даяр кабыл алуу, сөзмө-сөз калкалап которуп алуу, аларды ар кандай адабий булактарда колдонуу жазма адабий тилдин лексика-стилдик өзгөчөлүктөрүнө орчундуу таасирин тийгизип, анын стилдик ар түрдүү түзүлүшүнө алып келди. Тилибиздин сөздүк составы эбегейсиз байыды.

Даяр өздөштүрүлүүчү бүтүн сөздөрдүн (*диалектикалык материализм*) же жарым-жартылай өздөштүрүлүүчү (*тарыхый материализм* сыяктуу), бүтүндөй сөзмө-сөз которулуучу (*ударный труд* — эпкинүү эмгек) сөздөрдүн түзүлүш өзгөчөлүгүнө байланыштуу аларга улануучу *-чы*, *-чыл*, *-уу*, *-ыш* сыяктуу маанилеш мүчөлөрдүн окшоштугунан же түгөйлүү маанилеш аныктоочтук айкаштардын үлгүсүндө татаал терминдерди жасоо (мисалы, «байыркы грек мифологиясы» жана «байыркы гректик мифология» сыяктуу), бир уядан тараган туунду терминдердин негиз-

дерин которбой алууда бирдей өбөлгөлөрдүн жоктугунан термин түзүү, которуп же даяр алуу маселесинде бир топ чаржайыттыктар пайда болуп, бул абал терминологиялык системаларды иретке келтирүүгө бир топ жолто болууда (мисалы, *юстиция* — юрист — *юридический* — *юриспруденция*; процесс жана *процессуальный*; *нотариус* жана *нотариальный*; *этногенез* жана *этногенетика* сыяктуу зат жана сын атооч терминдердин алгачкы уңгусу бир болгондуктан, кыргызча, жогоруда көрсөтүлгөндөй, зат атооч уңгусун таап туруп, ага эне тилдин грамматикалык каражаттарын айкаштыруу керек. Ошондо гана *юридический* — «юридикалык» эмес, «юристтик», *процессуальный* — «процессуалдык» эмес, «процесстик» (б. а. процеске тиешелүү деген мааниде), *нотариальный* — «нотариалдык» эмес, «нотариустук», *этнический* — «этникалык» эмес, «этноностук» болуп которулмакчы. Мындай уңгулаш терминдер зат атооч формалары (б. а. *юстиция*, *юрист*, *юриспруденция*; процесс *нотариус*; *этногенез*) сын атооч формаларына айланганда (б. а. *юридический*, *процессуальный*, *нотариальный*, *этнический*) орус тилинде уңгу бузулат (*нотариус* — *нотариальный*), тыбыштык составы өзгөрөт (процесс — процессиальный, этнос — этнический). Бул кырдаал котормочудан орус тилинин сөз түзүлүшү жагынан грамматикалык өзгөчөлүгүнө байланыштуу илимий так түшүнүктү талап кылат.

Башка сөз менен айтканда, термин которулуп алынса да, которулбай алынса да анын алгачкы формасы кайсы сөз экендиги, ошондой эле туунду формасында кайсы сөз түркүмүнө өткөндүгү, аны жасаган кайсы мүчө, анын кыргыз тилинде шайкеш эквиваленти барбы, ушул жактарды да толук эске алмайынча, терминди туура которуп алуу же анын негизин котормосуз алып, эне тилдеги мүчөлөр менен жабдуу маселеси оордошот. Ушул абал энчилүү аттарга байланыштуу түзүлгөн ар кандай саясий, философиялык, диний жана башка агымдарды же көз караштарды билдирүүчү терминдерге да тиешелүү. Мисалы,

сепсис жана антисептический, патриарх жана патриаршество, жрец жана жречество, Конфуций жана конфуцианство, Будда жана буддист, Толстой жана толстовщина, толстовство, толстовец, Кант жана кантианство, Петрашевский жана петрашевец, Ян Гус жана гуситы, Тампле (храмдын аты) жана тамплиеры, якобинец, легенда жана легендарный, урсулинка (< «каснеттүү» Урсуланын жолун жолдоочу), чех жана чешский, несториане, Мартин Лютер жана лютеранство сыяктуу көптөгөн маанилеш сөздөрдүн морфологиялык түзүлүштөрү семантикасына ылайык кыргыз тилине негиздери которулбаса да, тилибиздеги алардын маанисине туура келүүчү мүчөлөр менен айкаштырууда белгилүү системага келтирип, бирдей принциптердин негизинде тиешелүү грамматикалык көрсөткүчтөр менен жабдылып оформить этилүүнү талап кылат. Ошондо гусит — «гусчулар», тамплиеры — «тамплиеликтер», якобинцы — «якобчулар», урсулинка — «урсулачылар», чешский — «чехтик», несторианство — несториичилик», лютеранство — «лютерчилик», нотариальный — «нотариустук», процессуальный — «процесстик», юридический — «юристтик» болуп алынышы керек.

Терминдердин сөзмө-сөз (мааниси жагынан) шайкеш эквиваленттин кунт коюп издебегендиктин натыйжасында которуп берүүгө толук мүмкүнчүлүк болсо да, кээ бир терминдер котормосуз даяр алынып, алар адабий тилдин сөздүк составын керексиз оордоштуруп жаткандыгы байкалат. Мисалы, басмадан чыгып кеткен айрым терминологиялык сөздүктөрдүн долбоорлорунда жана кээ бир котормо окуу куралдарында, окуу китептеринде, монографиялык изилдөөлөрдө жана макалаларда глиозем, бельмо, сумка, (мисалы, медицинада подкожная сумка), паразит, апатия, аппетит, травма, барьер, уникальный, провод, территория, проводник, каменицик, установка, авторитет, источник, расход, оригинал, участок, село, водолаз, заслонка, нагрузка, оболочка, осадки сыяктуу терминдер которулбай алынып жүргөн учурларды кездештиребиз. Санал-

ган терминдердин кыргызча ылайлуу топурак, чеч, баштыкча, мите, ындыны өчүү, табит, жараат, тоскоол, сейрек, өткөргүч, аймак, курулма, бедел, булак (тике жана өтмө мааниде), чыгым, киреше, түп нуска, айыл, кыштак деген эквиваленттери (б. а. лексика-семантикалык шайкеш түгөйлөрү) бар. Алар саналган терминдердин маанисин толук чагылдыра алат.

Тийиштүү компетенттүү органдар (айталык, терминком), ылайыксыз сөздү колдонуу же бир эле түшүнүктүн маанисинде бир нече маанилеш сөздөрдү чаржайыт колдоно берме «илдетине» сын көз менен мамиле кылып, терминологияны тартипке келтирүүгө тоскоолдук кылуучу мындай көрүнүштөргө жол бербөөгө тийиш. Мисалы, тажрыйбада басма // басма сөз — «печать» маанисинде; эстелик // эстеликче // эскергич // эскертме — «памятка» маанисинде; тутангыч май // күйүүчү май — «горючее масло» маанисинде; үндөө // кайрылуу // чакырык — «обращение» маанисинде; талаа // майдан — «поле» (спорт термини) маанисинде; курулуш жана түзүлүш — «структура», «строительство» маанисинде; өндүрүү жана өстүрүү — «производить», «выращивать» маанисинде; жарыктык // жарыктануу // жарыктаныш — «освещенность» (физикалык термин) маанисинде; өзүмдүк термелүү // өздүк термелүү — «особенность колебания» маанисинде; борбордон четтөө күчү // борбордон качуу күчү — «центробежная сила» маанисинде; нур // шоола — «луч» маанисинде колдонулуп жүргөнүн учуратабыз.

Мындагы негизги кемчилик — тилде маанилеш сөздөрдүн арасында колдонулуу жана маани жагынан болгон айырмаларды эске албоо. Мисалы, бет жана жүз, семиз жана майлуу, жаныбар жана айбанат, акысыз жана баасыз, төө жана нар, добуш // дабыш жана тыбыш, топурак жана кыртыш, түр жана түс, жумшоо жана сарптоо, сарп кылуу, ал жана күч сыяктуу синонимдерди бардык учурларда эле биринин ордуна экинчисин колдоно берүүгө болбойт. Мисалы, бетти («жүздү» эмес) жууйт; «бет

бактырбайт» деп айтылат, «жүз бактырбайт» деп айтылбайт. «Бет алды», бирок «жүз алды» эмес, *бесплатный* — «акысыз», бирок баасыз — «бесценный» («өтө баалуу» деген мааниде), *верблюды* — төө, бирок однокорбый верблюды — *нар, почва* — «топурак», бирок *земельный покров* — «жер кыртышы», *семиз* киши, мал, эт жөнүндө айтылат, бирок тамакка карата «майлуу» колдонулат. Ошондой эле, *түр* — вид, *түс* «масть, расцветка» маанисинде колдонулат.

Терминдердин кыргызча системасын түзүүдө гана эмес, аларды унификациялоодо төл сөздөрдөгү ушундай маанилик айырмалыктар сөзсүз эске алынышы зарыл.

Абстракттуу заттык жана сын атооч маанисиндеги терминдерди которууда кыргыз тилинде *-лу, -лык, -луулук* (*< -луу +лык*), *-гыч, -ма, -лоо* (*< -ла + -оо*) мүчөлөрү кеңири колдонула тургандыгы белгилүү. Бирок буларды зарылчылык жок болсо деле ашыра колдонуп жиберүү же катмарлаштырып колдонуу учурлары да кездешпей койбойт. Мектеп тажрыйбасында мындай чубалжыган узун сөздөрдүн туура жазылышына жетишүү бир топ оор милдеттерден. Андай сөздөр көбүнчө татаал сүйлөмдөрдүн составында учураса, сүйлөмдүн өзүн да оордоштурары белгилүү. Мисалы, *различие* деген сөз *айырма, айырмалуу* деп которулбай, *«айырмалуулук»* болуп которулганы да кездештиребиз. Мындай учурларда жогоруда саналып кеткен мүчөлөрдү ашыкча колдонуудан кутулуу үчүн сөз өзү конкреттүү (заттык) маанидеги сөзбү же абстракттуу (жалпы маанидеги) сөзбү, мына ушунусуна да көңүл буруп көрүү керек. Ошону менен бирге, айрым учурда андайлар сөз тизмеги аркылуу которулса да болот. Мисалы, *со всеми удобствами* — «бардык ыңгайлуулугу бар» эмес, «бардык шарттары бар» сыяктуу айкаштар аркылуу берилсе, котормо алда-канча жатык болмокчу. *Космическое пространство* — «космостук мейкиндик» эмес, *космос мейкиндиги, космические лучи* — «космостук нурлар»

эмес, *космос нурлары*, ал эми *космическое излучение* — «космостук нурлануу».

Адатта бардык илим тармактары боюнча татаал айкаштардан турган терминдер өтө көп. Орус тилинде аларды өз ара байланыштыруучу тилдик каражаттар да, алардын тизмектешүү жолдору да ар түрдүүчө. Мисалы, *исторический материализм, бертолетова соль, селеноцентрическая орбита, закуской-автомат, лесозащитная полоса, телефон-автомат, контрольно-измерительные приборы, теплоэлектроцентраль, корнеплод, ультрафиолетовый, инфракрасные лучи, болезнь Боткина, боталов проход* сыяктуу татаал терминдер түрдүүчө грамматикалык эрежелердин негизинде байланышкан сөздөрдөн түзүлгөндүгүн ушул мисалдар ачык көрсөтүп турат.

Кыргыз тилинде мындай терминдерди которуп алууда да бири-бирине окшобогон көп түрдүү ыкмаларды учуратабыз: *тарыхый материализм, «бертолетов тузу»* эмес, *бертоле тузу, селеноцентрикалык орбита* эмес, туурасы — *борбору ай орбита*, анткени *селена* — грекче «ай», *закусочный-автомат* — «закуска автоматы» (дефиссиз жазылат), *телефон-автомат* эмес, *автомат-телефон*. Ошондой эле *член-корреспондент* — «мүчө-корреспондент» эмес, «корреспондент-мүчө», «токой коргоо тилкеси» эмес, *токой менен корголгон тилке, контролдоо-ченөө прибору* эмес, «контролдоп-ченөө аспабы», *тамыры жемини, өтө жашыл инфра-кызыл нурлар, Боткин оорусу, ботал өткөөлү ж. б.*

Демек, мындай татаал тизмектүү терминдерди байланыш ыктары боюнча топтоштуруп, аларды которуу маселесин иретке салуу зарыл. Болгондо да, биринчиден, татаал тизмекти бүтүндөй которуу мүмкүнчүлүгү барбы (*корнеплод* — «тамыры жемини», *ультрафиолетовый* — «өтө жашыл»).

Экинчиден, татаал айкаштардын составдык бөлүктөрү бири-бири менен байланыштыргыч мүчөлөрдүн жардамы аркылуу тутумдашса, аларды кыргызча кандай грамматикалык жана жазуу каражаттары менен берүү жөндүү?

Мисалы, байланыштыргыч мүчөлөр, дефис, аныктоочтук айкаш ж. б. эрежелердин кайсынысын колдонуу көбүнчө ылайыктуу?

Үчүнчүдөн, сөздөрдүн алгачкы негиздери которулбаса, алардын алгачкы заттык негиздерин таап берүү жолдору (мисалы, *бертолетова соль* — «бертоле тузу», *нобелевская премия* — «Нобель сыйлыгы» сыяктуу учурлар).

Орус тилинде да кээ бир илим тармактарына тиешелүү эл аралык терминологиялык стандарттуу номенклатуралар өзгөртүүсүз колдонулат. Демек, алардын негиздери кыргызча тилибиздин морфологиялык каражаттары менен жабдылып, өзгөрүүсүз сакталышы зарыл (*хлор, фтор, гумус, натрий, кальций, азот, атом, протон, нейтрон, нейтрино, фитонцид, нуклон, кулон, си, бимоль* ж. б.).

Бирок тажрыйбада приставкалар менен айкалышкан орус-интернационалдык терминдер, ошондой эле чет тилдерден өздөштүрүлгөн *анти-, ультра-, а-* сыяктуу элементтер менен келүүчү терминдерди да кабыл алууда бирдей принциптердин жоктугу байкалат: орус тилиндеги *группа* — «топ», «группа»; *подгруппа* — «кичине группа» жана «майда группа» болуп которулуп жүрөт, *ультрафиолетовый* — «өтө жашыл», бирок *ультрамарин, антитела, антагонист* деген терминдер котормосуз, өз калыбынча алынып жүрөт.

Ар түрдүү энчилүү аттарга байланыштуу этноним, топоним, гидроним, ороним жана антропонимдерден түзүлгөн атоолор да айрым илим тармактарында терминдик мааниде колдонулат. Мисалы, *нубиец* жана *нубийский язык, бантоидные племена, заволжская степь, подмосковье, харьковчанин, туляк, забайкальская порода* сыяктуу түзүлүштөгү сөздөрдү кыргызчалатууга да белгилүү бир өбөлгөгө, негизделген принциптердин жетекчиликке алынышы зарыл. Анткени кыргыз тилинин ички грамматикалык каражаттарын пайдаланып, мындай түзүлүштөгү сөздөрдү жасоо мүмкүнчүлүгү толук эсепке алынышы керек же которбой ошол боюнча калтыруу жагы бирдей прин-

циптердин негизинде чечилиши керек. Мында деле негизги талап татаал айкаштын аныктооч компонентинин атооч формасын табуу зарыл. Ошондо *нубийский язык* — «нубия тили», *бантоидные племена* — «банту уруулары», *харьковчанин* — «харьковдук», *туляк* — «тулалык», *подмосковье* — *Москванын жаны болуп* которулуп, Заволжье, Забайкалье которулбай алынышы керек.

Кыргыз улуттук терминологиясын түзүү, калыптандырууда орус тилинин ролу

Тилдердин объективдүү жашоосундагы негизги өзгөчөлүк — алардын эң алды менен өз ички закон ченемдеринин чегинде жашашы, анын коомдук турмуштун, айланачөйрөнүн, ички жана сырткы катнаштардын таасирине жараша нук алып өркүндөшү.

Муну дүйнө жүзүндөгү при тилдердин (алардын арасында орус тилинин да) тарыхынан байкоого болот. Орус тилинде 18-кылымдын башынан (өзгөчө Петр I нин заманынан) тартып, Батыш Европа өлкөлөрүнүн таасирин күчөп, өнөр жай, экономика, саясий жана маданий турмушуна байланыштуу жүздөгөн жаңы түшүнүктөр, алардын атоолору болгон терминдер пайда болгон. Алар кийинчерээк ошол түшүнүктөрдүн бирден-бир номинацияларына (атоолоруна) айланган. Айтылган пикирдин толук чындыгын төмөнкү мисалдар төп далилдей алат: *дефект, дефектный акт, дефектолог, дефектология; метод, методика, методический, методология; локальный, локализовать, локатор; ревизия, ревизовать, ревизор, ревизионизм; визирь, визуальный; актив, активный, активист, активация, активность, активизировать* ж. б. Мындай сөздөр орус тилинин өзүндө ошол эле түшүнүктөрдү берүүчү толук шайкеш маанилүү сөздөрдүн болгондугуна карабай сиңип кеткен. Ал тургай, орус тилиндеги сөздүктөрдүн словниктеринде «а» тамгасы менен башталган саналуу гана (*ахать, аукать, авось, ай, ага*) деген бир нече эле төл сөз

бар, калгандары бүтүндөй башка тилдерден өздөштүрүлгөн сөздөр (мисалы, алардын жалпы саны «Орусча-кыргызча сөздүк» (М., 1957-ж.) боюнча 15000 ге жакын).

Кыргыз тили Советтер Союзундагы бир топ тилдердей, жаш жазмалуу тилдердин тобуна кирет. Бирок аны менен тектеш татар, азербайжан, өзбек, түрк (Турциядагы түрктөр) ж. б. тилдер эски жазма традициялуу тилдер.

Ошолордун ичинен, мисалы, азербайжан, өзбек тилдеринде (алардын белгилүү тилчи-илимпоздорунун санагы боюнча) жеке эле терминологиясы эмес, жалпы бейтарап лексикасынын 40—50% араб-иран тилдеринен өздөштүрүлгөн сөздөрдөн турат. Бул абал алардын узакка созулган тарыхый өнүгүшү калкы араб, иран тилдеринде сүйлөгөн өлкөлөр менен саясий, адабий, маданий жана экономикалык өз ара катнаш, таасирдин натыйжасында түзүлгөн. Ал өздөштүрүүлөр чет элдик тегине карабай аталган тилдерге терең сиңип, толук баалуу өз сөздөрү болуп кеткен.

Кыргыз тилинин жазма адабий тилге айлануу, ал тепкичке көтөрүлүү тагдыры өзгөчө кырдаалда калыптанды: орус маданияты кыргыз турмушуна туш тараптан жайылып, ал дармансыз өсүмдөргө жаңыны жараткыч таасири менен дем, күч киргизди. Натыйжада орус тили аркылуу кыргыз тилине түрдүү каналдар менен (адабият, котормо, басма сөз, экономикалык жана маданий байланыш, түздөн-түз өз ара катнаштын натыйжасында оозеки таасир) көптөгөн сөздөр, түшүнүктөр келип кирди.

Болгондо да, бул жагымдуу таасир кече-бүгүн эле башталган жок. Ал байланыштын күчөгөнү, өнөкөт салтка айланган тарыхы жарым кылымдан ашты. Анын натыйжасында эне тилдин сөз байлыгы арбыды, оозеки тилибиз өнүккөн, өрүшү кенен, мүмкүнчүлүгү чексиз, адабий, жазма тилге айланды, анын стилдик салаалары пайда болду (көркөм адабий, публицистика, иш кагаздарынын, илимдин ж. б.).

Ушул процессте, жогоруда белгиленгендей, жаңы

атоолордун бирден бир сөздүк паспорту болгон эл аралык лексикадан кирген сөздөр, накта орус сөздөрү, түшүнүктөрдүн жаңы калькалары, жанданган сөз жасоо ыкмаларынын жемиши болгон атайын маанидеги көптөгөн туунду сөздөр, терминге айланган төл сөздөрдүн жаңы сапаттарын тилибиздин зор табылгаларынан десек болот.

Орус жана кыргыз тилдеринин өз ара карым-катнаш, таасиринин башаты эки элдин мындан бир кылым мурда башталган чарбалык, соода, кийинчерээк маданий байланыштарынын натыйжасында нук ала баштаган.

Кандай гана тил болбосун, ал экинчи бир тилдин таасирин өзүнүн эрежелерине баш ийдирип, алардын чегинде өздөштүрө тургандыгы белгилүү. Демек, орус тилинен өздөштүрүлгөн сөздөр да кыргыз тилинин эрежелерине баш ийет.

Улуу Октябрь социалисттик революциясына чейин орус тилинен кирген сөздөрдүн айрымдары орус-кыргыз карым-катнаштарынын официалдуу башталышынан алда канча мурда эле кыргыз тилине тектеш башка түрк тилдери (татар тили) аркылуу да өздөштүрүлүшү мүмкүн (*ирет, чыт, чиркөө, чомун ж. б.*)¹.

Демек, бардык эле лексикалык өздөштүрүүлөрдү эки тилдин тике карым-катнашынын натыйжасы деп эсептөө туура эмес.

¹ Буларга окшош өздөштүрүүлөрдүн тыбыштык өзгөрүүгө дуушарланышы жөнүндө К. К. Юдахиндин рецензияларынын биринде: «случай обращения русского «у» в виде «о» или «ө»: *сот* < суд, *догоо* < дуга, *бөлкө* < булка, *бөтөлкө* < бутылка и некот. др. фонетическими закономерностями этого объяснить нельзя.

Случай опосредствованных заимствований, например, *ирет, чиркөө* — эти русские по происхождению слова вошли в киргизский, казахский языки опосредствованно, через татарский. Ведь, например *чиркөө* никак нельзя на киргизской почве считать закономерным фонетическим соответствием русского «церковь» — деп белгиленген. (Б. О. Орузбаеванын «Словообразование в киргизском языке» деген докторлук диссертациясы боюнча официалдуу оппонент катары сүйлөгөн сөзүнөн. Казак ССР илимдер академиясынын Тил илими институтунун Окумуштуулар Советинин 4. 12. 1964-ж. заседаниесинин стенограммасы, 5-бет).

Айталык, кыргыз тилинде түпкү теги боюнча араб жана иран тилдерине тиешелүү кыйла сөздөр бар: *эсеп, маданият, китеп, молдо, мугалим, аалам, чарбак, бак* ж. б. Мындай сөздөрдүн түпкү теги, ал эмес этимологиясы жөнүндө да так пикир айтууга болот. Алардын кыргызчаланышынын тыбыштык себептерин дагы түшүндүрүүгө мүмкүнчүлүк бар. Бирок тиги же бу сөздүн качан, эмнеге байланыштуу пайда болуп, өздөштүрүлгөндүгүн ачуу мүмкүн эмес. Анткени тиги же бу сөз катышкан кыргыз тексттери революцияга чейин жокко эсе болгон. Болсо да тиги же бу сөз ал тексттен учурай бербейт. Анын үстүнө, белгилүү сөз айрым бир автордун кол жазмасында биринчи учурайбы, ал оозеки жана жазма тилдин калыптанып калган салтын туурап, ошону кайталап жатабы? Мындай планда революцияга чейин кыргыздарга белгилүү болгон же аларга тиешелүү деп эсептелген бирди-жарым кол жазмалар илимий изилдөө элегинен өткөрүлө элек. Ошондуктан орус тилинен кирген бир топ өздөштүрүүлөр жөнүндө да алар түздөн-түз карым-катнаштын туундусубу же коңшулаш элдердин тилдери аркылуу кирдиби? Бул маселеге да азырынча бирдей, бир кылка жооп болушу мүмкүн эмес.

Ал эми орус тилинен кирген өздөштүрүүлөрдүн хронологиялык чеги болсо салт болуп калган илимий көз карашта Улуу Октябрь социалисттик революциясына чейинки жана андан кийинки болуп, эки мезгилге бөлүнүп жүрөт¹.

Октябрь революциясына чейинки кыргыздардын орус-тар менен түздөн-түз байланышы адегенде чектелүү гана коомдук чөйрөдө жүрүп (орус саякатчылары менен кездешип калуу, падыша администрациясынын өкүлдөрүнө кайрылууга байланыштуу кагаз жүзүндө жана оозеки катнаштар, орус келгиндери отурукташып, орун ала баш-

¹ Караңыз: Б. М. Юнусалиев, Киргизская лексикология, 231—240-беттер; Б. О. Орузбаева, Словообразование в киргизском языке, 278—283-беттер; Могучий фактор национально-языкового развития, 79—96-беттер.

тагандан тартып оозеки катнаштар), бара-бара өз ара катнаштын чеги кеңийт.

Кокон хандыгынын эзүүсүндө калгандык, кыргыз жергесинин жаратылыш өзгөчөлүктөрү, феодалдык-патриархалдык чарба жүргүзүү ыкмаларынын жармачтыгы, эне тилге негизделген жазманын жоктугунан, калайыктын бүтүндөй караңгылыгына байланыштуу алыстагы өлкөлөр тургай, иргелеш элдер менен байланыштын чегинин кеңейишине ыңгайлуу кырдаал боло алган эмес. Мындай кырдаал Россия мамлекетин көздөй ыктап, акырындап анын курамына ыктыярдуу кошулуудан кийин өзгөрөт. Россияга кошулуу кыргыз коомунун экономикасына жаңы күч киргизип, чарбанын жаңы салааларын, аларды жүргүзүүгө байланыштуу түшүнүктөрдү туудурат. Кыргыз эмгекчилери менен орус пролетариатынын тыгыз байланышына негиз салынып, алардын аң-сезиминин таптык ойгонушуна шарт түзүлө баштайт. Ошентип, Кыргызстандын өз ыктыяры менен Россияга кошулушу эң башынан эле прогрессивдүү көрүнүш болуп, кыргыздардын келечек тагдыры үчүн жагымдуу роль ойноду.

Өз ара таасирдин натыйжасында тилдик өздөштүрүүлөргө шарт түзүлдү. Алар мамлекеттик башкарууга (*болуш* <волость, *ойоз* <уезд жана уездный начальник, *ыстарчын* <старшина, *бесир* <писарь, *сот* <суд, судья, *мөмөштүк*//*бөмөштүк* <помощник уездного начальника, *бекет*, *бекетчи* <пикет, *түрмө* <тюрма ж. б.); чарбанын жаңы түрлөрүнө — отурукташуу, дыйканчылык, үй-тиричилигине байланыштуу (*каамыт* <хомут, *можу*//*божу* <вожжи, *соко* <соха, *саржан* <*сажень*, *баселке* <*поселок*, *бадыбот* <подвода); соода-сатык, товар алмашууга байланыштуу (*бөлкө* <булка, *бөтөлкө* <бутылка, *самоор* <самовар, *сөлкөбай* <целковый, *ашмүшке* <восьмушка, *тырайке* <трико, *чыт* <ситец, *сатин*, *үстөл* <стол, *керебет* <кровать) жаңы сөздөр пайда болуп, алар кыргыз тилинин тыбыштык эрежелерине баш ийдирилип өздөштүрүлө баштаган.

Кыргыз адабий тилинин тез темп менен өркүндөп, анын коомдук милдетинин кеңейишине өбөлгө болгон негизги шарттардын бири — кыргыз элинин СССР мамлекетинин чегинде чыныгы саясий укукка ээ болуп, анын маданий жана экономикалык гүлдөшүнө өтө ыңгайлуу шарттардын түзүлүшү.

Бул абалды ого бетер бекемдеген шарттардын бири — биздин өлкөдөгү элдердин бузулбас достугу жана анын натыйжасында кеңири кулач жайган тил аралык байланыштар. Тил аралык байланыштардын туундусу — эң алды менен лексикалык өздөштүрүп алуулар. Советтик чындыкта кыргыз тилине кирген лексикалык өздөштүрүүлөрдүн ичинен орус тилинен же ал аркылуу алынган сөздөр саны жагынан мурдагы өткөн мезгилдердеги өздөштүрүүлөргө караганда өтө эле арбындык кылат. Мындай абал СССРдеги орус эмес башка тилдердин бардыгы боюнча деле ошондой. Анткени орус тили биздин өлкөдө бардык элдер үчүн жаңы түшүнүктөрдү чечмелеп түшүнүүнү эң ыңгайлуу булагы, турмушта болуп жаткан жаңылыктарды өздөштүрүүнүн негизги булактарынын бири болуп калды.

Орус тилинин таасири менен революцияга чейин эле жогоруда саналгандай тике (сөзмө-сөз) өздөштүрүүлөрдөн башка, жаңы түшүнүктөрдү тилдин өз ресурстарынын эсебинен жасоо ыкмасынын натыйжасы катары да жаңы сөздөр пайда болгон. Мисалы, орус тилиндеги токойду коргоочу маанисиндеги «лесник», «лесничий» — *токойчу*, токой кесип алуу укугун берүүгө байланыштуу *белет*, *белетчи* (<билет) жол катнашына байланыштуу *бекет*, *бекетчи* сыяктуу сөздөр пайда болгон. Ушундай эле жол менен *чен* жана *ченчи* («землемер») деген сөздөр жаралган. Ошентип, орус тилинен өздөштүрүлгөн сөздөр кыргыз тилинин эрежелерине баш ийдирилип, төл сөздөрдөн да эле жаңы маанидеги туунду сөздөрдү жасоо үчүн да негиз болууга толук жарамдуу каражаттардан боло баштаган.

Революцияга чейинки орус тилинен кирген өздөштү-

рүүлөрдүн дагы бир өзгөчөлүгү — алардын көбүнчө конкреттүү предметтик — атоо объектилерине байланыштуу сөздөрдөн экендиги. Ал эми өздөштүрүүлөрдүн көп маанилүүлүгү жана алардын бардык семантикалык түрлөрүнүн толук көлөмдө өздөштүрүлүшү көбүнчө жазма тил (котормо ишине жана анын зарылчылыгына байланыштуу ишке ашырыла тургандыгы белгилүү) пайда болгондон кийин келип чыгуучу көрүнүштөрдөн.

Мына ошентип, орус тилинин Улуу Октябрь социалисттик революциясына чейин эле кыргыз тилинин баюу, өркүндөө булагынын бирине айлануусуна негиз салынып калган эле. Бул өбөлгөлөр революциядан кийин дагы жаңы факторлор менен толукталып, тилибиздин лексикалык байышы негизделген ыкмалар өтө жанданды.

Бул фактылар академик В. В. Виноградовдун «Орус тилинин коңшулаш тилдерге революцияга чейинки таасири менен анын азыркы мезгилдеги СССР элдеринин тилдерине тийгизген таасиринин арасында терен, принципиалдуу айырма бар»¹ — деген пикирин дагы бир жолу ырастайт.

Орус тили адамзат иштеп чыккан дүйнөлүк маданий жана илим негиздеринен кабардар болууга кыргыздарга мүмкүндүк түздү. Орус тили жаңы, революциячыл идеялар, көз караштар, техника жаңылыктары менен таанышууга өткөөл болуп бере алды. Мунун бардыгы анын улут аралык катнаш куралынын бирден бир каражатына айлангандыгына байланыштуу. Эмне үчүн орус тилине башка көптөгөн тилдердин арасынан ушундай роль тиешелүү? Анткени, революциядан кийин түзүлгөн жаңы коомдук мамилелердин шартында орус пролетариатынын экономикалык жана өндүрүш маселелериндеги жетекчи ролу, саясий жана тарыхый-революциялык өбөлгөлөр жана салттар, ошондой эле орус тилинин өзүнүн жогорку

¹ В. В. Виноградов. Великий русский язык, М., 1945, 165—166-беттер.

өркүндөө деңгээли менен түшүндүрүлөт¹. Ошондуктан да орус тили биздин өлкөдө СССРдеги көптөгөн тилдер менен ар тараптуу карым-катнаштагы тилдердин бирден бири².

Орус жана кыргыз тилдеринин карым-катнашы өтө эле ар тараптуу, терең жана түрдүүчө мүнөздө экендиги көбүнчө лексикадан байкалат. Бул абал лексиканын тилдин тыбыштык жана грамматикалык түзүлүштөрүнө караганда өз ара катнаш таасирге өзгөчө көбүрөөк дуушарланарын күбөлөйт.

Болгондо да, өздөштүрүү темпи, ыкмалары жана семантикалык топтоштурулуш жагдайы боюнча революцияга чейинки жана андан кийинки өздөштүрүүлөр бир кылка эмес.

Лениндик улут саясатынын турмушка ашырылышынын натыйжасында кыргыздар жаңы типтеги улутка — социалисттик улутка айланды, өзүнчө улуттук-мамлекеттик статусуна ээ болду. Кыргыз тили улуттук, мамлекеттик тилге айланып, жалпы элдик оозеки тилдин негизинде улуттук жазма-адабий тил калыптана баштады. Революциядан кийинки тилдик карым-катнаштын туундусу болгон өздөштүрүүлөр күндөлүк тиричиликке байланыштуу түшүнүктөрдүн чегинен чыгып, рухий муктаждыктарга, түшүнүктөргө байланыштуу, кандайдыр өлчөмдө билим, атайын даярдыкты талап кылуучу чыгармачылык, өндүрүштүк машыгуу, шаймандарды ишке келтирүүнү талап кылуучу жөндөмдүүлүккө байланыштуу боло баштагандыгын көрөбүз.

Кыргыз тилинин лексикасынын ар тараптуу баюусуна өбөлгө шарттар пайда болду. Алар экономика жана маданияттагы ири кайра жаралуулар жана жетишкендиктер; жалпы улуттук жазуунун түзүлүп, анын коомдук

¹ Караңыз: З. Н. Люстрова, Л. И. Скворцов, В. Я. Дерягин. Беседы о русском слове. Из-во «Знание», М., 1976, 139-бет.

² Ю. Д. Дешериев. Закономерности развития и взаимодействия языков в советском обществе. Из-во «Наука», М., 1966, 132-бет.

милдетинин кеңейиши; кыргыздардын улуттук сезимдеринин өркүндөй, орус тилин, маданиятын үйрөнүп, өздөштүрүүгө дилгирликтин жогорулашы; орус тилинен же ал аркылуу марксизм-ленинизм классиктеринин, дүйнөлүк адабият кепчтеринин үлгүлөрүн, орус классикалык жана совет адабиятынын белгилүү чыгармаларын кыргызчала тууга байланыштуу котормо тажрыйбасынын кенен кулач жайышы, коомдук жана табият-техникалык илим тармактарынын пайда болуп, кулач жайышы, улуттук искусствонун өркүндөп, анын жаңы салааларынын пайда болушу (балет, театр өнөрү), улуттук адабияттын гүлдөп, анын жаңы жанрларынын пайда болушуна (роман, повесть, драматургия) байланыштуу кыргыз тилинин лексикасынын байышына да ар тараптуу шарттар түзүлдү. Жогоруда белгиленгендей, тилдердин лексикасындагы башка тилдерден кирген өздөштүрүүлөр тиги же бу доорду мүнөздөп, анын бир нече же белгилүү бир тил менен болгон катнашын күбөлөйт.

Ал эми биздин өлкөдөгү тилдердин өнүккөн социализм доорундагы карым-катнаштарына көз жүгүртө турган болсок, бул процесс доордун өзгөчөлүгүн өтө эле бараандуу чагылдырып жатат.

Тилдин өтө эле өзгөрүлүп турма салааларынан (лингвистикалык терминология боюнча *деңгээлдеринен*) болгон лексика өзгөчө совет мезгилинде улуттук тилдердин бардыгында тең, анын ичинде кыргыз тилинде да көп өзгөрүүгө учурады. Болгондо да, ал эбегейсиз байыды. Бул болсо лексиканын коомдо болуп турган чарбалык, өндүрүштүк жана маданий жылыштарга байланыштуу ал өзгөрүүлөрдү ошол замат тилдик каражаттар (сөз — атоолор) менен фиксацияланышынан улам туулат.

Лексика турмуштагы жаңылыктарды (түшүнүк, атоо, предмет ж. б.) ошол замат же даяр өздөштүрүү менен атап, же тилдин ички сөз жасоо каражаттарын колдонуп, жаңы сөз жасоо аркылуу ишке ашырат (морфологиялык каражаттарды өздөштүрүлгөн сөздөрдүн уңгуларына

улап, төл жана өздөштүрүлгөн сөздөр айкаштырып жаңы сөз жасалат же сөз өз калыбынча алгачкы булагындагыдай кабыл алынат).

Ошентип, лексикалык өздөштүрүүлөр улут аралык маданий, экономикалык карым-катнашты түздөн-түз чагылдырат. Ал байланыштар маданий жана техникалык деңгээл жогору өркүндөгөн абалда болсо, ого бетер күчөй тургандыгы белгилүү.

Башка тилдерден лексикалык өздөштүрүүлөр жана алардын ыкмаларына өздөштүрүп алуучу тилдин бардык өкүлдөрү (котормочулар, журналисттер, тилчи-адистер) бирдей мамиле кылбашы мүмкүн. Ошондой кырдаалда ар түрдүү ыкмаларды (сөзсүз эле төл сөз менен которуу же сөздөрдүн жасалма моделдерин ойлоп табуу аракетин ж. б.) изденүү башталат. Мындай аракеттердин натыйжасы катары түрк тилдеринин айрымдарынын тарыхында 1920—1930-жылдары байкалган *пуристтик* (өздөштүрүүлөрдү сөзсүз эне тилдин каражаттары менен берүү далалаты) көрүнүштөрдү атоого болот.

Бирок тиги же бу тилде жаңы түшүнүк жок болсо, анын атоосу да болбогондугу өзүнөн өзү түшүнүктүү. Ошондуктан тиги же бу түшүнүктү атоо максатында жаңы сөздү эне тилдин ресурстарынан гана издөө дайыма каалагандай натыйжага алып келбейт. Анткени тилде ар кандай жөндүү, жүйөөлүү, шартталган жаңылыктар гана анын керектүү, зарыл каражаттарына айлана алат. Ал эми пикир алышуу, ойду түшүндүрүү, түшүнүктү атоо максатына жооп бере албаган көрүнүштөр эч убакта тилдин лексикасынан туруктуу орун алып, тилдик каражатка айлана албайт.

Орус тилинин жазма адабий тилге тийгизген таасирин тарых барактарынан көрсөк, адабий тилибиздин алгачкы телчий баштаган мезгилдеринде эле башталган экен. Мисалы, 1928-жылы «Эркин-Тоо» газетасынын 22-майдагы санындагы 8 кыскача макалада (б. а. 571 сөздөн турган текстте) эле 28 орус тили же ал аркылуу кирген сөз

учурайт: *болуш, комсомол, кантон, комитет, партия, союз, апрель, район, кеңсалар, керебет, кружок, актив, школа, мандат, концерт, Фрунзе*¹ ж. б. 1928-жылдын 16-августундагы «Кызыл Кыргызстан» газетасындагы 1038 сөздөн турган текстте 35 орусча сөз, 1929-жылкы «Кызыл Кыргызстандын» № 104-санында 1685 сөздөн турган текстте 55 орусча сөз жүрөт, ошол эле газетанын 1929-жылы чыккан № 155-санында 1984 сөздөн турган текстте 65 орусча сөз кездешет. 1932-жылкы «Чабуул» журналынын № 1—2-санында *пролетарчыл, ассоциация, республика, конференция, доклад, коммунист, большевик, партия, индустрия, социалчыл, колхоз, совхоз, октябрь, феодалчылык, идеология, идея, метод, теория, либерализм, этап, пленум, революция, шовинист, искусство, экскурсия, секретарь, штат*² сыяктуу орус тили аркылуу өздөштүрүлгөн жаңы сөздөр бар. Бул цифраларды кийинки кездеги маалыматтар менен салыштырсак, өздөштүрүүлөрдүн саны уламдан-улам арбып отургандыгы байкалат. Мисалы, «Советтик Кыргызстандын» 1962-жылдагы бир санынан алынган 1000 сөздөн турган текстте орусчадан өздөштүрүлгөн 62 сөз учураса, 1973-жылдагы бир номердеги 1000 сөздөн турган текстте 115 өздөштүрүлгөн сөз учурайт.

¹ Совет бийлигинин алгачкы жылдарында (20-жылдардын ортосунан 30-жылдардын ортосуна чейин) кыргыз орфографиясынын ошол кездеги эрежелерине ылайык орус тилинен өздөштүрүлгөн сөздөр тыбыштык принципке негизделип, кыргыз тилинин айтылыш эрежелерине ылайыкташтырылып жазылган: *qalqoz* (колхоз эмес), *ketinius* (коммунист эмес), *partija* (партия эмес), *chirkov* (церковь эмес), *orus* (русский эмес), *chomun* (вѣтѣнную эмес), *chogun* (чугунка эмес), *miskey* (миски эмес), *solkobay* (селковий эмес), *ashmuшке* (восмушка эмес), *bolko* (булка эмес), *botolkov* (бутылка эмес), *kerobet* (кровать эмес), *samoor* (самовар эмес), *chana* (чай эмес) ж. б.

Булардын айрымдары азыркы орфография эрежелеринде да эзелтен орус тилинен өздөштүрүлгөн сөздөр катары тыбыштык принципке баш ийдирилип жазыла берет: *kerobet, samoor, botolkov, bolko, chirkov, orus, chogun, chana, irer, chyt, solkobay, chomun, chos, batinke, talmeke* ж. б.

² Санапалган сөздөрдүн жазылышы азыркы кыргыз орфографиясынын нормаларына келтирилип берилди.

Жыйынтыктап айтканда, учурдагы оригинал жана котормо окуу китептеринде анча-мынча гана оош-кыйыштарын эсептебегенде, өздөштүрүлгөн сөздөрдүн салыштырма көлөмү мурдагыдан анча айырмаланбайт. Демек, орус тилинен же ал аркылуу даяр сөздөр кабыл алуу жалаң гана которо албагандыктан эмес, көбүнчө эреже катары алардын жаңы түшүнүктөрдүн атоолору болгондугу жана эне тилибизде семантикалык шайкеш түгөйлөрүнүн жоктугу менен түшүндүрүлөт.

Мындай болгондон кийин, тилге тийген сырткы таасир, өздөштүрүү, анын орундуу же орунсуз арбыгандыгы эң алды менен учурдун өзгөчөлүгүнө, андагы чечүүчү жана жетекчи күчкө — таасирге тыгыз байланыштуу. Бул жагынан орус тилинин тарыхый ролу анын Улуу Октябрь социалисттик революциясынан кийин СССР элдеринин тилдерине тийгизген таасири менен, анын эл аралык катнаш, пикир алмашуунун тилине (язык межнационального общения) айланышы менен түшүндүрүлөт.

Кыргыз тилинин лексикасы эң алды менен тике өздөштүрүүлөрдүн эсебинен байыды. Алар жогоруда көрсөтүлгөндөй, турмуш-тиричилик буюмдарынын атоолору гана болбостон, коомдук турмуштун башка тармактарына да тиешелүү сөздөр эле. Алардын айрым бир семантикалык топторун санап көрөлү.

Турмуш-тиричилик буюмдарынын, кийим-кечек, жасалга ж. б. аттары: *стол, парта, пресс, телефон, радио, батинке, майка, лента, карандаш* (айтышында карындаш), *альбом, кофта, пальто, костюм, тарелка* (айтылышында далиңке, талиңке), *кастрюля, одеяло* (адыял) ж. б.

Тамак-аш, азык-түлүк аттары: *котлета, фарш, обед, манная, конфета, томат, колбаса, гуляш, борщ, сыр, крахмал, компот, меню, голубцы, капуста, помидор, булочка, батон, печенье, пряник, торт, пирожок* ж. б.

Турак-жай, аны курууга байланыштуу атоолор: *стропила, чос. (тёс), рама, комната* (жана бөлмө), *кухня, лом, пол, подпол, погреб, кирпич, кладовка* ж. б.

Айыл-чарба тармагына байланыштуу сөздөр: *трактор, селлка, комбайн, гибрид, канал, кенаф, эспарцет, огород, пар.*

Кездемелердин аттары: *сатин, трико, крепдешин, креп-жоржет, саржа, драп, бостон, штапель, капрон, нейлон, марли, батист, кристалон, кремплин.*

Календарлык ай аттары: *январь, февраль, март, апрель, май, июнь, июль, август, сентябрь, октябрь, ноябрь, декабрь.*

Коомдук-саясий түшүнүктөрдүн аттары: *колхоз, бригада, звено, коллектив, актив, съезд, конференция, пленум, агитатор, лектор, лекция, партия, комсомол, марксист, материя, студент, училище, университет, институт; революция, демократия, социализм, коммунизм, феодализм, империализм, прогресс, фаза, стипендия командировка, уполномоченный, процесс* ж. б.

Илим-техника тармактарына тиешелүү терминдер: *пресс, эксковатор, кран, космос, галактика, аэростат, сатира, акустика, сингармонизм, философия, символизм, спутник, рахит, рак, проза, поэзия, пьеса, драма, трагедия, симфония, прозаик, орбита, океан, музыка, миф, норма, механизм, маяк, венера, электрон, ватт, вольт, линия, тундра, тропик, арктика, металл, рубин, сталактит, нефрит, яшма, мезозой, кайнозой* ж. б.

Транспорт куралдары жана ага байланыштуу түшүнүктөрдүн аттары: *паровоз, автобус, машина, троллейбус, трамвай, пароход, электровоз, теплоход, самолёт, вертолёт, планёр, планеризм, пилот, машинист, шофёр, дрезина, капитан, космонавт, аэронавт* ж. б.

Флора жана фаунага (өсүмдүк жана жаныбарлар дүйнөсүнө) байланыштуу аттар: *пингвин, аквариум, кит, акула, бегемот, крокодил, питон, акация, агробиология, жираф, сирень, самшит, пальма, лиана, папоротник, джунгли* ж. б.

Бул тизмени дагы майда семантикалык (тематикалык) топторго бөлүштүрүп улантууга болор эле. Бирок

саналган мисалдар орус тилинен тике өздөштүрүлгөн сөздөрдүн ар тараптуу тематикага байланыштуу экендигин ачык күбөлөйт. Ошону менен бирге тике өздөштүрүүлөрдүн кыргыз адабий тилинде төл сөздөрдөй эле кеңири масштабда колдонулуп жаткандыгын өзгөчө белгилеп кетишибиз керек.

Ал эми кыргыз жазма адабий тили жөнүндө болсо, анын Улуу Октябрь революциясынан кийин гана калыптана баштагандыгын дагы бир жолу белгилеп кетүүгө туура келет. Анын коомдук пикир алмашуу, катнаш куралынын каражаты катары кеңири масштабда кулач жайышы, орто жана жогорку окуу жайларында окутуу, билим берүү тилине айланышы, маданий-агартуу мекемелеринин иш жүргүзүү тилине айланышы, басма ишинин жолго коюлуп, кеңири кулач жайышы, көркөм чыгармачылыктын гүлдөшү, эне тилдин администрациялык-иш жүргүзүү куралына айланышы, радио жана телеберүүлөрдүн алып барылышы, адабий тилдин калыптанып, уламдан-улам өрүш алуусун шарттады.

Бирок кыргыз адабий тилинин колдонулуу масштабынын кеңейишин жалаң гана өздөштүрүүлөр шарттаган экен деп түшүнүүгө болбойт.

Өздөштүрүүлөр сөзсүз тилдин ой-пикирди түшүндүрүү мүмкүнчүлүктөрүн арттырды. Ал кырдаал эне тилинин өзүнүн ички лексика-грамматикалык жана стилдик мүмкүнчүлүктөрү менен айкалышып, жаңы доордо пайда болгон эң татаал илимий түшүнүктөрдү, көркөм чыгармачылыкта эң кылдат нюанстарды бере алуучу каражатка айлантты.

Ошондуктан совет доорунда кыргыздар да өз эне тилинде марксизм-ленинизм классиктеринин гениалдуу чыгармаларын, дүйнөлүк жана орус адабиятынын үлгүлөрүн окуй алууга жетишти.

Кыргыз эне тилинде профессионал көркөм адабият жана искусство калыптанды. Кыргызча илим тармактарына негиз салынып, өркүндөп, илимий адабияттар пайда

болду (тил илими, тарых жана философия, педагогика, биология жана химия, география жана айыл чарба илимдеринин тармактары, популярдуу медицина ж. б.), кыргыз тили орто жана жогорку окуу жайларында окутуунун тилине айланды¹. Кыргыз тили улуттук публицистиканын тилине айланды². Адабий тилдин оозеки формасы кеңири өрүш алды, республикадагы 7 театрдын үчөө кыргызча, 23 элдик театр бар. Кыргызстан борбордук радиосу суткасына 18 саат кыргызча кабардайт. Ошондой эле республикалык жана областтык радио жана телеберүүлөрдүн программаларынын жарымы кыргызча жүргүзүлөт.

Кыргыз тилинде оратордук искусство өнүктү, ар түрдүү тематикадагы жана максаттагы докладдар, лекциялар, билдирүүлөр жана баяндамалар жасалат.

Эне тилдин ушундай ар тараптуу, саясий жана илимий-маданият жагынан маанилүү коомдук милдет аткаруу куралына айланышы анын жогоруда көрсөтүлгөндөй жаңы түшүнүктөрдүн атоолору менен толукталышына байланыштуу.

Ошондуктан кыргыз адабий тилинин лексикасынын баюу жолундагы мындай нуктарды айтууга болот:

1. Адабий тил адеп калыптана баштаганда эле оозеки тилдин лексикалык корун толук камтыган.

2. Адабий тилдин лексикасы башка тилдерден өздөштүрүүлөрдүн эсебинен толукталып, алардын ичинде орус тили жогоруда көрсөтүлгөн кырдаалдарга байланыштуу баюунун негизги булагына айланды.

Кыргыз жазма адабий тилинин калыптана баштоо мезгилинде ага белгилүү өлчөмдө мурда жазма салттуу тектеш тилдер (өзбек, татар, казак) таасир тийгизет. Натыйжада ошол тилдер аркылуу (болгондо да, жазма бу-

¹ Кыргызстандагы 1740 жалпы билим берүүчү мектептин 1065 и кыргыз мектептери. Кыргызстанда мектеп окуучуларынын саны 866,4 миң (1980-ж.)

² Кыргызстанда жылына ондогон китептер, эне тилибизде 4 республикалык, 4 областтык, 39 райондук газета, 7 журнал чыгат (1980-ж.)

лактардан) араб-иран тилдеринен оошкон терминдер кабыл алынат: *ымтыкан* («экзамен» маанисинде), *зияли* («интеллигент» маанисинде), *мыйзам* («закон» маанисинде), *насият* («агитация» маанисинде), *имла* («орфография», «эреже» маанисинде), *ынкылап* («революция» маанисинде), *куруят* («эркиндик» маанисинде), *үтүр* («запятая» маанисинде). Булардын айрымдары гана кийинчерээк адабий тилге сиңип, анын толук баалуу каражаттарына айланып кетти. Ал эми көпчүлүгү сиңе алган жок. Ошондуктан алар интернационалдык сөздөр менен алмаштырылды: *экзамен*, *интеллигент*, *закон*, *агитация*, *орфография*, *революция*, *эркиндик*.

Мындай алмаштырууну шарттаган социалдык өбөлгөлөр — Улуу Октябрь социалисттик революциясы жеңип, Совет бийлиги орногондон кийин кыргыз жергесиндеги маданий-экономикалык турмуш түп-тамырынан бери өзгөрдү. Жаңы коомдук мамилелер, башкаруу аппараты түзүлүп, аларга байланыштуу көптөгөн түшүнүктөр туулду. Аларды тилдик каражаттар менен атоо үчүн тилдин ички мүмкүнчүлүктөрү пайдаланылат: төл сөздөр жаңы мааниде колдонула баштайт (натыйжада сөздүн мааниси кеңейип, өтмө мааниси пайда болот); төл сөздөрдүн негизинде сөз жасоочу каражаттардын жардамы менен жаңы сөздөр жасалат (б. а. сөз морфологиялык ыкма менен жасалат).

Мында сөз жасоо каражаттары — сөздүн негизи да кыргыз тилинин өзүнүн ички ресурстарынан болгону менен, мындай процессти, тиги же бу конкреттүү түшүнүктү, маанини берүүчү сөздүн пайда болушуна сырткы таасир түрткү болуп жатат.

Ачык айтканда, мында орус тилинин көп жактуу таасирлеринин бир көрүнүшү байкалат.

Мисалы, эгерде *тамыр* деген сөз мурда *денедеги кан жүрүүчү каналдарды* (кан тамыр), *өсүмдүктөрдүн жер алдына жайылган бөлүгүн* (корень растения) > өтмө мааниде эки адамдын ортосундагы ашыналыкты билдирсе

(тамыр болуу, тамыр-тааныш), жаңы терминдик мааниде математикалык түшүнүктү билдирүү үчүн колдонула баштады: тамырдан чыгаруу — «извлечение из корня». Бул орус тилиндеги «корень» деген сөздүн сөзмө-сөз котормосу. Ошондой эле жаңы, терминдик мааниге ээ болгон сөздөр катары муун (мурда *денедеги мүчөлөрдү кыймылга келтирүүчү туташтырма ткань* дегенди билдирсе, өтмө мааниде *курак*, *жашка байланыштуу түшүнүктү билдирүүчү сөз: жаш муун* — молодое поколение); терминдик мааниде лингвистикада: *муун* — сөздүн бөлүгү (орус тилиндеги «слог»: *ачык муун*, *жабык муун*, *муунга ажыратуу* ж. б.); *мүчө* (алгачкы мааниси — организмди, тулкуну түзүүчү негизги бөлүктөрдү атоочу анатомиялык термин; жаңы терминдик мааниде — коомдун, уюмдун, бирикменин мүчөсү, орус тилиндеги «член» термининин калькасы: *колхоз мүчөсү*, *комсомолдун мүчөсү*, *КПССтин мүчөсү*, «*Билим*» коомунун мүчөсү ж. б.).

Кыргыз тилинде мурда эле бар «кеңеш» деген этиш-атоочтук сөз жаңы шартта Совет бийлигинин алгачкы жылдарында ошол «совет» деген коомдук-саясий термин маанисине ээ болгон эле: *кеңеш өкмөтү*, *кеңештер бийлиги*.

Уюлдун алгачкы мааниси — адамдын төбөсүнүн, малдын маңдайындагы жүнүнүн, чачтын тегерете жайгашкан чордонун билдирсе, географиялык термин маанисинде жер шарынын түндүк жана түштүгүндөгү шарттуу борборун билдирет: *түндүк уюл*, *түштүк уюл*, *уюл алкагы*.

Жаңы терминдик мааниге ээ болгон сөздөрдөн *алкак* — адегенде челектин жыгачтарын бириктирүүчү тегерек; термин катары географияда климат ж. б. өзгөчөлүктөрү боюнча айырмаланган ири жаратылыш тилкелеринин атоосу: *жылуу алкак*, *мелүүн алкак*, *суук алкак*.

Өрүш — көчмөндүү мал чарбачылыкка байланыштуу «жайыт» маанисинде колдонулуп келсе, терминдик мааниде математикада «поле» (*сан өрүшү* — числовое поле, *бурчтун өрүшү* — поле угла) маанисин берүү үчүн колдонулуп калган.

Ушундай эле жол менен агартуу («просвещение» маанисинде), *тап* («класс» маанисинде), *үндөө* («воззвание», «призыв»), *сөгүш* («выговор», административдик тартыпке чакыруу чарасынын аталышы), *түзөтүү* («оңдоо» маанисинде: *түзөтүү үйү* — исправительный дом, б. а. түрмө); *жетекчи* («руководитель» маанисинде), *түшүрүү* («иштен алып салуу» маанисинде), *катчы* («секретарь»), *жарыш*, *мелдеш* («состязание», «соревнование») сыяктуу сөздөр терминдик касиетке ээ болуп, бул сөздөрдүн маанилери кеңиген.

Мындай сөздөрдүн тизмесин дагы улантууга жетишерлик фактылар бар. Бирок жогоруда келтирилген мисалдар эле көптөгөн төл сөздөрдүн улуттук илимий терминологиянын түзүлүшүнө толук жарактуулугун далилдеп, алардын жаңы семантикалык планда жанданышына орус тилинин ар тараптуу таасири сөзсүз түрткү болгондугун күбөлөйт.

Экинчи жагынан эне тилдин лексикалык өз ресурстары жаңы коомдук кырдаалда тышкы таасирдин натыйжасында семантикалык өркүндөөгө толук мүмкүндүгү бар экендигин ошондой жылыштарга дуушарланган сөздөрдүн маанилик өзгөчөлүктөрү далилдеп турат. Ошондой өзгөрүүгө, семантикалык жактан ары карата танап алууга сырткы факторлор, турмуш талабы, коомдук пикир алышуу зарылчылыгынан туулуучу түрткү гана керек. Советтик чындыкта улуттук тилдердин лексикасынын өз ички мүмкүнчүлүктөрүнүн эсебинен байып, толукталышы үчүн жаңы коомдук мамилелер, илим-техниканын өркүндөшү, жапырт сабаттуулук жана орус тилинин ар тараптуу жакымдуу таасири жогоруда аталган кырдаалды түздү.

Орус тилинин башка улуттук тилдердин лексикасына тийгизген ар тараптуу жана ургаал таасирин ал тилдердеги сөз жасоо ыкмаларына салынып, сөздөрдүн морфологиялык каражаттарынын жардамы менен жасалышы да күбөлөйт.

Морфологиялык каражаттар төл сөздөрдүн уңгу жана

негиздерине кандай айкашып, жаңы маанидеги сөздөр жасай алса, өздөштүрүлгөн сөздөр деле жаңы туунду сөздөрдү жасоого ошондой эле база болуп бере алды. Ошентип, башка тилдерден өздөштүрүлгөн сөздөр өздөштүрүп алган тилде морфологиялык жактан татаалданып, төл сөздөрдөй эле семантика-морфологиялык өзгөрүү объектисине айланып, тилдин толук баалуу лексикалык каражаттарынан боло баштады.

Кыргыз тилинде, башка тектеш тилдердей эле, сөз жасоо ыкмалары ар тараптуу жана алардын каражаттарынын ар бири тиги же бу сөз жасоо муктаждыгын канааттандыруу үчүн жекече, же болбосо өз ара айкалышта колдонула берет.

Кыргыз тилинин узакка созулган тарыхый өнүгүшүндө сөз жасоо жолдорунун ичинен морфологиялык (мүчөлөмө) ыкма дайыма негизгилердин бирөө болуп келген. А ыкма жаңы шарттардагы муктаждыктарды канааттандыруу үчүн да кеңири пайдаланыла баштады: 1) айрым учурда орус тилинен түшүнүк гана алынып, аны атоо үчүн, жогоруда белгиленгендей, төл сөздөр колдонулду (*муун*, *тамыр*, *уюл*, *алкак* ж. б.); 2) кабыл алынган түшүнүктү берүү үчүн төл сөздөргө өнүмдүү (*-чы*, *-ым*, *-лык* *-лоо*, *-гыч* ж. б.) сөз жасоочу мүчөлөр жалганып, жаңы сөздөр жасала баштады: *чечим* («решение»), *токтом* («постановление»), *ийрим* («кружок»), *уюм* («организация»), *катчы* («секретарь») (мурда орус тилинен өздөштүрүлгөн бесирдин ордуна), *кеңешме* («совещание»), *чогулуш* («собрание»), *нускоо* («резолюция»), *түп нуска* — «оригинал», «экземпляр»), *баскыч* («ступень»), *коомдук* («общественный»), *элкиндүү* («элкин + -луу — «ударник» маанисинде) ж. б.

Ушундай эле жаңы туундулар революциядан мурда өздөштүрүлгөн сөздөрдүн негизинде да жогорку ыкма менен жасалып, алардын колдонулуу өрүшү кеңейгени байкалат: *сот* > *соттуу* (соттолуучу же соттуу болгон адам), *сотто* (сот акыйкатын, процессин иш жүзүнө ашы-

руу) > *соттош, соттол* (сот жоопкерчилигине тартылуу), *соттоо* (сот процессин жүргүзүү) ж. б.; *саржан* > *саржанда, саржанчы, саржандык*; *борум* («форма») > *борумдуу* (кооз, көркөм), *борумда* («кооздоо» маанисинде; *манар* («фонарь») > *манардай* (жайнаган, күлүндөгөн көз жөнүндө); *самоор* > *самоорчу*; *чен* («чин») > *ченкор* («карьерист»), *бекет* > *бекетчи* («станционный смотритель»).

Бул процесс революциядан кийин өзгөчө күч алат да, өздөштүрүлгөн сөздөрдүн эсебинен туунду сөздөр турмуш-тиричилик, коомдук өнүгүштүн бардык салааларына байланыштуу өтө эле көп жасала баштайт: *колхоз* > *колхозчу* > *колхоздошуу, колхоз курулушу, колхоз башкармасы*; *электр* > *электрлештирүү, электр тогу*.

Башка мүчөлөмө (агглютинацияланма) тилдердей эле, кыргыз тилинде татаал түзүлүштөгү сөздөр (бир гана лексикалык мааниде колдонулган сөз айкаштары), лексикалык бирдиктер (сөздөр) көп болгон. Алардын арасында атоо (номинатив) сөздөр да бир кыйла экендиги белгилүү.

Мындай айкаштар кош, кошмок, бириккен сөз (бардыгы жалпы жонуна татаал сөздөр) деп аталып, жасалуу ыкмасы боюнча синтаксистик (ар кандай мамиледеги сөз айкаштары болгондуктан) же аналитикалык (ар бир компоненти өз алдынча сөз болгондугу далилдене алат) ыкма деп аталат: *ат кулак* (өсүмдүк), *боз үй, таш бака, бел боо, бака жалбырак, басмайыл, ыштан, ак куу*; этиштерден: *жазып жатат, окуп жүрөт, звонить эт, ыракым эт* ж. б.

Мындай айкаштагы сөздөр сүйлөмдөгү сөз байланыштарынын (багынычтуу же тең) бирөөнүн негизинде түзүлүп (б. а. ошол эрежелерге баш ийип), лексикалык жагынан бир гана жаңы (болгондо да өтмө) мааниге ээ болуп, элкин сөздөрдөй эле предметтик, сапаттык же кыймыл-аракеттин атын атап калат. Азыркы мезгилде кыргыз лексикасында бул ыкма менен төл жана өздөштүрүлгөн

сөздөрдүн айкаштарынан түзүлгөн татаал лексемалар (алардын көпчүлүгү терминдер) өтө эле көп.

Орус тилинин кыргыз лексикасына тийгизген таасиринин жагымдуу дагы бир көрүнүшү, башка тектеш тилдердей эле, мурда анын лексикасына мүнөздүү болбогон жаңы көрүнүш — аббревиатуралар деп аталган ар түрдүү түзүлүштөрдөгү кыскарган сөздөрдөн пайда болуп, алардын үлгүсүндө төл сөздөрдөн да кыскартуулар жасала башталышы: *КПСС, ООН, ВЛКСМ, ЧК, ВЦСПС, колхоз, ГРЭС, ТЭЦ, совхоз, совнарком, совмин, ЦК, районо, облводхоз, финотдел, земотдел, нарком, наркомат, вуз, втуз, ПТУ, сельсовет, ГОЭЛРО* жана булардын үлгүсүндө *БК, райатком, БЛКЖС, райагартуу бөлүмү, ЖЭС* (жылуулук электр станциясы) ж. б.

Кыскартуу жолу менен жаңы сөздөр жасоонун тажрыйбалык пайдасы зор жана андай жол менен кыскартуу мүмкүнчүлүгү чынында чексиз. Мисалы, *Монгольская Народная Республика* (МНР) — Монгол Эл Республикасы (МЭР), *электронно-вычислительная машина* (ЭВМ) — электрон-эсептөө машинасы (ЭЭМ), *Совет экономической взаимопомощи* (СЭВ) — экономикалык өз ара жардамдашуу совети (ЭӨЖС).

Орус тилинен өздөштүрүлгөн ар кандай типтеги кыскартылып бириктирилген атоолор (анын ичинде энчилүү аттар да бар) кыргыз тилинде котормо тажрыйбасынын туундулары катары көп пайда болуп, (мисалы, *средазуллегеология* сыяктуу), алардын үлгүсүндө компоненттери бүтүндөй, жарым-жартылай жана толук которулган татаал терминдер жана атоолор жаралды: *сульфидтуздар* («сульфидные соли»), *гидротүйүн* («гидроузел»), *термоэлектрон кубулушу* («термоэлектронные явления»), *гиперүндүү* («гиперзвуковой»), *ультракызыл көк нур* («ультрафиолетово-красный луч»), *телекөрсөтүү* (телепередача) ж. б. Ошентип, мындай түзүлүштөгү жана булардан да татаалыраак составдуу илимий атоолор жана алардын ар түрдүү касиеттерине, өзгөчөлүктөрүнө, түзүлүшүнө

тишселүү же алардын арналышын билдирүүчү сөздөр илим тармактарынын бардыгы боюнча кездешет: *диэтил-парафениллин-диаминсульфат, сейсмогравиметрия, кварц-турмалин-халкопирит-висмутин, сидерит-сульфовисмутполиметалл.*

Бул өңдүү түзүлүштөгү татаал сөздөрдөн жана терминдерден орус тилиндеги түзүлүш тартиби жана өзгөчөлүктөрү сакталып, кыргыз тилинде төмөндөгүдөй татаал сөздөр пайда болгон: *нерв-булчуң оорулары* («нервно-мышечные заболевания»), *агрокант кызылча өнөр жайы* («агросевокольная промышленность»), *учук балдардын санаторий мектеп-интернаты* («санаторий-школа-интернат детского туберкулёза»), *контрчабуул* («контратака»), *контр-сокку* («контрудар»), *мегадүйнө* («мегамир»), *микрочер семирткичтер* («микроудобрения»), *мотоаткычтуу* («мотострелковый»), *метеордук радиобайланыш* («метеорная радиосвязь») ж. б. Келтирилген мисалдар Совет бийлигинин жылдарында кыргыз тилинде, аналитикалык сөз жасоо ыкмасынын орус тилинин түздөн-түз таасири менен кеңири өрүш алып, мурдагыдан да арбып, ал ыкма менеч жасалган сөздөрдүн түзүлүш структурасынын түрлөрү көбөйгөндүгү байкалат. Ошентип, мурда оозеки тилде татаал сөздөр көбүнчө эки компоненттен туруп (*жел боо, кол кап, ат кулак, төө куйрук, кийим-кечек, үй-бүлө* ж. б.), алар предикативдик (багынычтуу) жана тең байланыш ыкмалары менен уюшулган болсо, эми орус тилинен булардан башкача сөз байланыштарына негизделген, мисалы, орус тилине мүнөздүү чечмелеме («слова-приложения» деп аталган) сөздөрдүн үлгүсүндөгү айкаштар (*телефон-автомат, кварц-турмалин-халкопирит-висмут, генерал-губернатор, премьер-министр, пресс-автомат, космонавт-изилдөөчү, генерал-майор, вице-президент* пайда болду.

1 Басма сөз бетинде «балдардын учук санаторий-мектеп-интернаты» болуп туура эмес которулуп жүрөт.

Буллардын үлгүсүндө, түзүлүшү боюнча ушулардай эле, бирок айрым компоненттери которулуп жасалган чечмелеме татаал сөздөр да пайда болду: *мектеп-интернат* («школа-интернат»), *ашкана-автомат* («столовая-автомат»), *токой-тундра* («лесотундра»), *агрожардам* («агро-помощь»), *агроэреже* («агроправило»), *ичеги-тифоздуу бактерия* («кишечно-тифозная бактерия»), *корреспондент-мүчө* («член-корреспондент»), *буржуазиялык-демократиялык* («буржуазно-демократический»), *илимий-коомдук* («общественно-научный»), *тарыхый-материалисттик* («историко-материалистический»), *түзөтүү-эмгек* («исправительно-трудовой»), *маданий-массалык* («культурно-массовый»), *маданий-тарбия* («культурно-воспитательный»), *сот-медициналык экспертиза* («судебно-медицинская экспертиза»), *сот-аткаруучу* («суд-исполнитель»), *конституциялык-монархиялык* («конституционно-монархический»), *демократ-агартуучу* («демократ-просветитель»), *баш-буттуу моллюскалар* («головоногие моллюски»). Бул фактылар аналитикалык сөз жасоо ыкмасынын масштабы кийинки кездерде мүчөлөмө сөз жасоо ыкмасына караганда да кеңири кулач жая баштагандыгын күбөлөйт.

Демек, орус тилинин таасиринин эки түрдүү планда ишке ашырылып жаткандыгы жөнүндө айта алабыз. Бул пикирди тил фактылары да далилдейт: эне тилдин өз эрежелери ар тараптуу пайдаланыла баштайт да, жаңы түшүнүктөрдү берүү үчүн сөздөрдү айкаштырууда ыкташуу (*темир жол, жез кылым*), башкаруу (*тапка чейинки коом, деңиз арты ээликтер, туташ чөйрөнүн механикасы*), ээрчишүү (*ардак тактасы, массанын оордук борбору*) байланыштары кеңири колдонулуп, көптөгөн жаңы терминдер жасалып жатат: *салыштырмалуулук теориясы* («теория относительности»), *соңку кайра жаралуу* («позднее возрождение»), *зат айлануу* («обмен веществ»), *тышкы саясат* («внешняя политика»), *тышкы соода* («внешняя торговля»), *коло доору* («эпоха бронзы»), *аткаруучу бийлик* («исполнительная власть»), *мамлекеттик төңкөрүш* («госу-

дарственный переворот»), мамлекеттик тил («государственный язык»), жердин жасалма спутниги («искусственный спутник земли»), актинометрия аппаратынын кабылдагычы («приёмник актинометрической аппаратуры»), ыктымалдык теориясы («теория вероятности»).

Мында калькалоонун (б. а. өздөштүрүлгөн түшүнүктү маанилеш сөз менен сөзмө-сөз толук же жарым-жартылай которуп алуу) ар түрдүү жолдору колдонулуп, эне тилдин лексикалык бардык байлыгы мобилизацияланып, маанилик шайкештик изделип, бир жагынан төл сөздөрдүн маанилерин кеңейтүү процесси жанданып, экинчиден тиги же бу даяр өздөштүрүлгөн сөздөрдүн кыргыз тилине жайылышы ишке ашырылып жатат.

Эгерде бул аталган эрежелерден пайдалануу ылайыксыз болсо, эне тилдеги сөз жасоочу мүчөлөр да ишке киргизилип, алардын да колдонулуу өрүшүнүн кеңейүүсүнө шарт түзүлгөндүгүн баса белгилөөгө тийишпиз.

Натыйжада демократиялык түзүлүш («демократический строй»), демократиялык мамлекет («демократическое государство»), граждандык согуш («гражданская война»), колониялык согуш («колониальная война») сыяктуу жаңы татаал терминдер пайда болуп, ар бир тиешелүү мазмундагы атайын адабияттарда кеңири учурайт.

Ал эми татаал сөздөрдүн (терминдердин) бардык компоненттери тең бүтүндөй которулбай эле, кыргыз тилинин эрежелерине салынып тизмектештирилип да алына берет. Андайлар: завод комитети («заводской комитет»), буржуазиялык диктатура («буржуазная диктатура»), дипломатиялык корпус («дипломатический корпус»), диалектикалык метод («диалектический метод»).

Орус тилинен өздөштүрүүнүн натыйжасында татаал сөздөрдүн (терминдердин) саны орус тилинде бир эле сөз билдирген түшүнүктү кыргызча эки же андан көп сөз менен которуп алуунун эсебинен да арбыды: кайра бириктирүү же кайра кошулуу («воссоединение»), ташып чыгаруу («вывоз»), тарыхка чейинки («доисторический»),

жеке чарба («единоличник»), табият таануу («естествознание»), коммунист аял («коммунистка»), королдун уулу («королевич»), кооптация кылуу («кооптировать»), оппонент болуу («оппонировать»), кыдырмачы соодагер («офенция»), товар берүү («отоваривать»), ындыны өчүү («пессимизм»), кайра баалоо («переоценка»), ашыра сарптоо («перерасход») ж. б.

КЫРГЫЗ ТЕРМИНОЛОГИЯСЫНЫН ИЛИМИЙ ПРОБЛЕМАЛАРЫН ИЗИЛДӨӨ ЖАНА ТЕРМИНОЛОГИЯНЫ ТАРТИПКЕ КЕЛТИРҮҮ МАСЕЛЕЛЕРИНЕ КАРАТА КЭЭ БИР ПИКИРЛЕР ЖӨНҮНДӨ

Кыргыз тилинин илимий-техникалык жана коомдук-саясий терминологиясынын илимий таяныч негиздери жөнүндөгү алгачкы пикирлер жана аныктамалар иретинде жогоруда аталган Билим комиссиясына караштуу терминология комиссиясы иштеп чыккан принциптер эсептелиши керек.

Ошол принциптерде белгиленген талаптар (төл сөздөрдү термин катары пайдалануу, советтик-интернационалдык терминдерди тике өздөштүрүп алуу жана араб-иран сөздөрүнө чек коюу) кийинчерээк терминдерди түзүү, ал максатта сөздөрдү тандоо жана терминология системаларын тартипке келтирүүдө негизги илимий ориентир болуп калды.

Терминологиянын илимий өбөлгөлөрүн негиздеп, аларды изилдөө иштеринин алгачкы чыйыры Х. Карасаев тарабынан салынгандыгын анын 1930-жылы «Кызыл Кыргызстан» газетасына жарыяланган макаласы күбөлөйт¹.

¹ Караңыз: Х. Карасаев, Термин алуу принциби жайында, Аталган газетанын 1930-ж. 6, 8, 10-январдагы сандарын.

Макалада негизинен Билим комиссиясы иштеп чыккан жоболорду ишке ашыруу практикасынын алгачкы кадамдарындагы аракеттер баяндалат.

Терминологиянын негизги таламдарынын аткарылышы илимпоздордун жана сынчылардын көңүлүн андан кийин деле дайыма өзүнө буруп келген. Ата Мекендик согуштун алдында жаңыдан системалуу түрдө колго алына баштаган атайын сөздүктөрдү түзүү иштери согуш бүткөндөн кийин кайрадан жанданып, түзүлө баштаган терминологиялык сөздүктөрдө, биринчиден, факт материалдар топтолуп, экинчиден, алар изилдөө булактарына айланышы менен терминология системаларынын түзүлүшү жана өнүгүш багыттары жөнүндө атайын изилдөөлөр жана макалалар пайда болө баштады. Алардын алгачкыларынын бири — Ж. Шүкүровдун кыргыз терминологиясынын ар кайсы маселелерине байланыштуу изилдөөлөрү¹. Кыргыз терминологиясынын илимий негиздерине тиешелүү теориялык пикирлер белгилүү окумуштуу Б. М. Юнусалиевдин эмгектеринде да бар. Ал терминология маселесин атайын планда иштеп чыкпаса да, өзүнүн «Киргизская лексикологиясында» орус тилинин Улуу Октябрь социалисттик революциясынан кийинки таасирине байланыштуу терминдерди өздөштүрүп алуунун жана анын ыкмаларынын түрлөрүн баяндап, тил ара карым-катнаштын тиги же бу тарыхый шартка ылайык өркүндөшү же басаңдашынын себептерине токтолуп, азыркы учурдун аталган кырдаалдагы лексиканын толукталышын шарттаган өзгөчөлүктөрүнө айрыкча көңүл бөлгөн².

¹ Д. Шүкүров. Вопросы Киргизской терминологии (Тезисы доклада), Фрунзе, 1954, Из-во КирФАН СССР: Ошонуктуу, Кыргыз тилинин терминологиясы жана аны жакшыртуу чаралары жөнүндө, «Коммунист», Фрунзе, 1954, № 9, Ошонуктуу, Вопросы Киргизской терминологии, Труды ИЯЛ АН Кирг. ССР, вып. VI, 1956: Ошонуктуу, Кыргыз тилиндеги татаал сөздөр, Фрунзе, 1955.

² Караңыз: Б. М. Юнусалиевдин аталган китебинин 234—240-беттерин.

Ал эми Б. М. Юнусалиевдин татаал сөздөрдүн жасалыш ыкмасына арналган макаласы болсо татаал терминдердин өзгөчөлүктөрүн илимий туура ачууга сөзсүз таасирин тийгизген эмгек катары бааланат¹.

Терминдердин жасалышы, алар негизделген ички грамматикалык эрежелердин тилдеги жалпы эле сөз жасоо ыкмаларынын чегинде аткарыла тургандыгы, улуттук терминологиянын калыптанып түзүлүшүндө төл сөздөрдүн жана башка тилдердин лексикалык өздөштүрүүлөрдүн ролу жөнүндө, терминдердин сөздүктөрүндө, энциклопедиялык маалыматчыл китептердеги орду жана берилиши, улуттук терминологияны илимий изилдөөнүн милдеттери, ошондой эле анын түзүлүү жана толукталуу булактары, анын ичинде орус тилинин мааниси жөнүндө кыргыз тил илиминде кеңири планда биринчи жолу ушул китептин авторунун эмгектеринде иштелип чыккан².

Кыргыз улуттук терминологиясынын проблемаларын илимий-изилдөөнүн республикадагы ийгиликтери катары аталган маселенин тиги же бу тармактарына тиешелүү кандидаттык диссертациялар иштелип чыккан. Алар негизинен эки аспектини — элдик терминологиялык (б. а.

¹ Караңыз анын: Синтаксический способ образования корневых слов, «Труды Института языка и литературы АН Киргизской ССР», вып. V, 95—105-беттер.

² Караңыз: Б. О. Урузбаева, Словообразование в киргизском языке, Фрунзе, «Илим», 1964: Ошонуктуу (башка авторлор менен бирдикте), Кыргыз тилинин грамматикасы, Кыргыз мамлекеттик окуу-педагогика басмасы, Фрунзе, 1964, Ошонуктуу, Кыргыз адабий тилинин жалпы элдик негиздери жөнүндө, «Илим», Фрунзе, 1968. Ошонуктуу, О состоянии и задачах разработки терминологических словарей в современном киргизском языке, «Кыргыз терминологиясынын маселелери», «Илим», Фрунзе, 1968. О лексическом составе киргизского литературного языка, Тюркологические исследования, «Илим», 1970. Ошонуктуу, Энциклопедия жана терминология, «Кыргыз терминологиясынын маселелери», «Илим», Фрунзе, 1971. Ошонуктуу, Улуттук терминологиялык системаларды изилдөөнүн кезектеги милдеттери, «Кыргыз терминологиясынын маселелери», «Илим», Фрунзе, 1972. Ошонуктуу, Современная киргизская терминология, Советская тюркология, Баку, 1972.

профессионал) лексиканын маселелерин¹ жана илимий терминология салааларын² камтыйт.

Аталган диссертациялардын биринчи тобунда (Т. Дүйшөналиева, Т. Назаралиев жана А. Биялиев, үчөөсүн тең илимий жетекчиси академик К. К. Юдахин) улуттук тилде эзелтен бери чарба тармактарында (мал чарбачылык, курулуш жана аңчылык) профессионализм катарында колдонулуп келген сөздөрдөгү терминдик касиеттер советтик тил илиминде иштелип чыккан критерийлердин негизинде талданып, айрым сөздөрдүн семантикалык жана пайда болушунун кээ бир булактары жөнүндө кеп козголот. Ал эми диссертациялардын экинчи тобунда болсо (А. Исабекова, Т. Базаркулова, жетекчиси Б. О. Орузбаева; В. Закирова, жетекчиси С. Кудайбергенев) илимий тармактык терминология (коомдук-саясий, биология жана грамматика) талданып, аталган терминология системаларын түзгөн сөздөрдүн жаралуу булактары, терминдик касиеттери, алардын лексика-грамматикалык өзгөчөлүктөрү, терминдердин окуу куралдарында жана басма сөз бетинде колдонулушу, андагы байкалган чаржайыттыктар, тартипке келтирүүнүн чаралары, ошондой эле тиешелүү терминологиялык сөздүктөр менен башка колдонмолордун арасындагы айырмалар сыяктуу маселелер талдоого алынган. Бул эмгектерде тиешелүү илим тармактарынын терминологиясы боюнча бир кыйла баалуу байкоолор,

¹ Т. Дүйшөналиева, Киргизские термины животноводства, автореферат, канд. диссертации, Фрунзе, 1969; Т. Назаралиев, Киргизские народные строительные термины, автореферат, Фрунзе, 1971; А. Биялиев, Киргизские народные термины промысловой охоты, автореферат, канд. диссертации, Фрунзе, 1972.

² А. Б. Исабекова, Общественно-политическая терминология в киргизском языке и вопросы ее упорядочения, автореферат, канд. диссертации, Фрунзе, 1971. В. Закирова, Грамматические термины в киргизском языке, автореферат, канд. диссертации, Фрунзе, 1973; Ошонуку, Кыргыз тилиндеги грамматикалык терминдер, Фрунзе, «Илим», 1976; Т. Базаркулова, Формирование и развитие киргизской биологической терминологии, автореферат, канд. диссертации, Фрунзе, 1978.

сунуштар, семантикалык жана этимологиялык экскурстар бар.

Бирок диссертациялык изилдөөлөрдүн дээрлик бардыгынын ушул убакка чейин басмадан жарык көрбөгөндүгүнөн, алардагы баалуу илимий байкоолор, сунуштар жана ой жүгүртүүлөр эмдигиче сөздүк түзүүчүлөр, котормочулар үчүн белгисиз боюнча калып келе жаткандыгы өкүнүчтүү. Аталган диссертациялардын ичинен бир гана В. Закированын эмгеги басылып чыкты¹.

Бул китеп кыргыз улуттук илимий тармактарынын төл башыларынан болгон кыргыз тил илиминин негизги бөлүмү — анын грамматикасына тиешелүү терминдерди талдоого арналат. Китептин кириш бөлүмүндө автор терминологиянын жалпы теориялык маселелерине жана грамматикалык терминдердин пайда болуу мезгилдерине байланыштуу талдоонун өбөлгөлөрүн негиздөөгө аракеттенген.

Китептин 1-главасы улуттук терминологиянын жалпы маселелерине — кыргыз тилиндеги терминология ишинин тарыхына (13—37-беттер) арналган.

Главанын 2-бөлүмү «Мектеп грамматикаларынын жана грамматикалык терминдердин жасалыш тарыхынан» (21—37-беттер) деп аталат. Анда кыргыз адабий тилинин жазуу системасынын тарыхына жана жалпы эле улуттук илимий терминологияга негиз салып, өркүндөтүү боюнча алгачкы көрүлгөн чараларга байланыштуу бир топ архивдик маалыматтар келтирилет, алгачкы окуу куралдары, мектеп грамматикалары саналып көрсөтүлөт. Бирок автор, эмнегедир, элибиздин тарыхында улуттук жазма адабий тилдин калыптанып, анын эрежелеринин жүрө-жүрө бир кылка болуп ырааттуу илимий негизде баяндалышынын алгачкы чыйырларын салган саамалык китептерди түзүүчүлөрдүн биринин да атын атабайт. Изилдөө-

¹ В. Закирова, Кыргыз тилиндеги грамматикалык терминдер, «Илим», Фрунзе, 1976.

нун автору илимий калыстыктан тайып, революциядан мурда эле Уфада басылып чыккан алгачкы окуу китебинин түзүүчүлөрүн да эскербейт (25-бет). Окуу китептеринин, грамматикалардын 1936-жылдан кийинки чыккандарынын авторлору гана атала баштайт (27-бет). Ага чейинки (1924—30-жылдар) чыккан 9 китептин авторунун бирөө да аталбайт (26-бет).

Илимий ишти басмага даярдоо процессинде ушул орчундуу кемчиликке «Илим» басмасынын редакциясы көңүл буруп, оңдоп калууга аракет жасабагандыгы өкүнүчтүү. 1926-жылдары Москва жана Бакуда жаңы алфавитке байланыштуу өткөн конференциялардын катышуучуларын (24-бет), 1925-жылы Фрунзеде өткөн Кыргыз автономиялык I илимий-педагогикалык съездде жаңы алфавитти иштеп чыгуу милдеттендирилген комиссияны да (23-бет) жалпысынан эле атайт. Албетте, улуттук тилибиздин жазма формасын калыптандырып, сабаттуулукту, илим-билим, жаңы маданиятты жайылтууда анын алгачкы кыштарын коюуда, тилдин грамматикалык түзүлүшүн ырааттуу баяндап чыгуу оңой-олтоң иштерден болбогондугу өзүнөн өзү белгилүү. Ал иште оорчулуктар, илимий мүчүлүштүктөр сөзсүз болгон, ошондой эле орчундуу граждандык милдеттер да аткарылган. Ошондуктан тил илиминдеги, башка маданият тармактарындагыдай эле, алгачкы кадамдарды, анын тарыхынын башатын туура, так баалоо, кемчиликтер жөнүндө чындыкты айтуу — изилдөөчүлөрдүн ыйык милдети.

Ал эми илимий терминологияга негиз салуу, анын принциптерин иштеп чыгуу тарыхына байланыштуу маалыматтар бир кыйла толук келтирилсе да, аларды илимий позициялардан талдап, баалоо жагы мүчүлүш. Кыргыз тил илиминде тиешелүү терминологияны негиздеп, калыпка салып, системалаштыруу боюнча ушул мезгилге чейинки республикадагы жүргүзүлгөн иштер, изилдөөлөр жөнүндө сөз козгоп келип (21-бет), автор «Кийинки мезгилге чейин термин алуу боюнча айрым гана адистердин

сунуштарынан башка атайын иштелип чыгып, бекитилген эрежелер» (астын мен сыздым — Б. О.) жок деп жаңылышат. Автордун мындай баасы менен таптакыр макулдашууга болбойт. Ал тургай, автор өзүнө өзү карама-каршы чыгат. Анткени, эреже 1926-жылы Билим комиссиясы тарабынан иштелип чыккан принциптердин негизинде иштелип келе жатышы (муну В. Закирова өзү да белгилейт); Министрлер Совети тарабынан бекитилип, тажрыйбалык сунуш кылышынын өзү эле эреженин алда-качан иштелип чыкканын ырастай отурбайбы!

Ал эми автордун грамматикалык терминдердин калыптаныш процессинде түзөтүүлөрдүн бардыгын эле термин түзүүдөгү «жакшыртуу» (китебинин 34-бетинде) деп баалап, кубанат.

Изилдөө грамматика терминдерине арналгандыктан, анын кыргыз тилинде түзүлүп, калыптаныш процессинин тарыхына арналган бөлүмүндө (б. а. ушул I-главада майда жана ири сөздүктөр аталып гана), алардын түзүлүш, толуктук жана кемчиликтерин талдоого алган бир дагы ооз сөз жок! Бул кырдаал окуучуларды дагы бир жолу таң калтырат!

Сөздүктөр окуу куралдары менен салыштырылбагандан кийин грамматикалык терминдердин колдонулуу чегин, терминдик туруктуулукка жетишүү максатына жолто болгон кедергилердин себебин, калып алып, жарым кылымдан бери колдонулуп жүргөн терминдердин туруктуулугун камсыз кылган өбөлгөлөр кайсылар экендигин тактап атоого, изилдөөнүн жыйынтыгынан келип чыккан корутундуларды сунуш кылуу автордун колунан келбей калган. Ал эми Терминком сунуш кылган, сөздүктөр камтыган тиги же бу терминдер менен окуу куралдарындагы терминдердин канчалык өлчөмдө шайкештигин бул изилдөөдөн байкоого мүмкүн эмес.

Китептин 2-главасы термин жасоонун жолдоруна арналат. Албетте, терминдер термин эмес сөздөрдөй эле ыкмалар менен жасала тургандыгы бардыгыбызга небактан

белгилүү. Ошондуктан изилдөөчү сөз жасоонун иштелип чыккан теориялык жоболоруна таянып, аларды грамматикалык терминдердин жасалышына карата атайын планда иштелип чыккан эмгектердеги схема, жобо, илимий үлгүлөргө салып, алардагы пикирлерди гана кайталай берет (автордун китебинин 38—71-беттери). Анын ордуна автор грамматикалык тиги же бу терминдердин пайда болушу жана колдонулушу, камтыган семантика (илимий түшүнүк) менен шайкештиги, карым-катнашынан келип чыгып, ар бир терминдин термин катары колдонулууга акылуулугун талдоо планында жүргүзсө болмок. Андан ары автор грамматикалык терминдердин түзүлүп, калыптанышында башка тилдердин (казак, өзбек) таасирине токтолот (71—86-беттер). Автор алгачкы окуу куралдарын түзүүчүлөр пайдаланган тектеш тилдердеги китептерди атап, алардын үлгүлөрүнө, кыргызча окуу китептерине, терминдерди түзүүгө тийгизген таасирин бир топ фактылар менен баяндайт. Китептин акырында параллель терминдер таблица түрүндө саналат да, алардын ичинен 16 түгөйлүү терминден, автордун пикири боюнча, алгылыктуулары сунуш кылынат. Бул автордун грамматикалык терминологияны тарыхый планда изилдөө ишиндеги белгилүү салымы катары бааланышы керек.

Башка кээ бир изилдөөлөрдөгүдөй эле, тиги же бу терминдин өзү атаган дефиницияны бере алуучулук семантикалык өзгөчөлүгү талдоого алынбай, терминге коюлуучу талаптар чаташтырылып жиберилген учурлар да бул эмгектен байкалат.

Кыргыз терминологиясын түзүү тартипке келтирилип, сөздүктөрдү түзүү тажрыйбасы анын илимий-теориялык негиздерин иштеп чыгууга жана илимий байкоолор жүргүзүүгө мүмкүнчүлүк берди. Изилдөөлөрдүн натыйжалары Кыргыз ССР илимдер академиясына караштуу терминология сектору тарабынан даярдалып, жарык көргөн жыйнактардын мазмундарын түзөт¹. Аларда терминоло-

гиялык сөздүктөрдү түзүүнүн кезектеги милдеттери (Б. О. Орузбаева), математика (С. Мусаев) жана физика (М. Нуракунов) терминологияларын түзүүнүн милдеттери жөнүндө, элдик тилдеги профессионализмдердин айрым маселелери (Т. Дүйшөналиева, М. Юсупова, Т. Назаралиев жана А. Биялиев)² жөнүндө баяндалат.

Ал эми 1971-жылы чыккан «Жыйнакта» терминдердин энциклопедиялык маалыматчыл китептердеги орду (Б. О. Орузбаева), термин жасоодо тил ара катнаштар (А. Исабекова), улуттук тил жана диалектилер — терминология булактары (М. Юсупов жана Т. Базаркулова) сыяктуу маселелерге илимий талдоолор, байкоолор жүргүзүлөт.

Терминологиянын теориясы жана тажрыйбаларды жыйынтыктоону улантуунун натыйжасында анын тил илиминин башка салаалары менен карым-катнашы изилдөөчүлөрдүн көңүлүн баштагыдай эле өзүнө буруп келе жатат. Материалдар улам топтолуп, улуттук тилдин лексикасы изилдөө объектисине айланган сайын, терминологиянын дагы жаңы илимий маселелери пайда боло берет. Алардын бири — улуттук терминологиянын өзүн илимий көз караштан талдап, терминдин аныктамасын сөз, сөз айкашы жана түшүнүк, номенклатура жана дефиниция сыяктуу чектеш атоолор менен карым-катнашына жана айырмаларына байкоо жүргүзүү (Б. О. Орузбаева, 1972-ж. «Жыйнакта»). Ушул эле проблеманын айрым өзгөчөлүктөрүн Т. Дүйшөналиева Терминком тарабынан түзүлүп, жарык көргөн астрономия, тоо-кен, география, техника, химия, математика, саясий экономика, сүрөт жана чийүү терминдеринин сөздүктөрүнүн материалдарынын негизинде талдап, Терминком жарыялаган «Колдонмону» неги-

¹ Кыргыз терминологиясынын маселелери, Фрунзе, «Илим», 1968, 1971, 1972, 1976-жылдар.

² Саналган макалалар «Жыйнактардын» 1968-жылы чыккан санында жарыяланган.

зинде кайрадан иштеп чыгуу чараларын сунуш кылат. Булардан башка, терминология маселелерине арналган макалалар айрым газета-журналдарга да мезгил-мезгили менен жарыяланып келе жатат. Улуттук терминологиянын багыты, илим тармактарындагы айрым терминдердин орду, жөндүү жана жөнсүз, чаржайыт колдонулуп кетиши адистердин, котормочулардын жана журналисттердин көңүлдөрүн өзүнө буруп келе жаткандыктан, терминология проблемаларына байланыштуу макалалардын саны да бир кыйла. Адабий тилдин стилине, терминологиясына, жалпы эле тил маданиятынын проблемаларына арналган сын пикирлер да газета-журналдардын бетине көп эле жарыяланууда. Алардын коюлган маселелердин оңдолушуна, түзөтүлүшүнө оң таасирин тийгизгендигин, терс көрүнүштөрдү кандайдыр бир өлчөмдө жөнгө салууга пайда келтирээрине шек жок. Ошол макалаларда көбүнчө Терминком тарабынан жарыяланган терминологиялык тармактык сөздүктөр, алардын тиги же бу илимий терминологиялык системаны камтуу деңгээли, айрым бир сөздөрдүн терминдик мааниде колдонулушунун жөндүүлүгү же ылайыксыздыгы, ошого байланыштуу сунуштар жана котормо тажрыйбасындагы ийгиликтер жана мүчүлүштөр жөнүндө сөз болот.

Мындай кырдаал, бир жагынан, терминологиянын иреттүүлүгүнүн тажрыйбада чоң мааниге ээ экендиги менен түшүндүрүлөт. Ошондой болсо да, айрым бир пикирлер адис эмес адамдар тарабынан сунуш кылынгандыктан, чаржайыттыктан куткармак тургай, баш-аламандыкты ого бетер арбытып, терминдик-унификацияны оордоштуруп жиберүүгө да түрткү болушу мүмкүн.

Эми саналган проблемаларга байланыштуу сын пикирлердин ичинен терминология жөнүндөгү макалаларда эмнелер тууралуу кеп козголот?

Алардын айрымдарына токтолуп өтөлү. Н. Жаналиев 1974—1976-жылдары өзүнүн бир топ ойлору, сунуштары менен Терминкомго кайрылып, эки-үч макаласын «Кыр-

гызстан маданияты» жана «Советтик Кыргызстандын» бетине жарыялады. Андагы козголгон маселелер — көбүнчө эле терминологиядагы так эместик жана аларга карата сунуштар. Автордун айрым пикирлеринин, конкреттүү сунуштарынын жөнү бар.

Чындыгында эле, автор белгилегендей, кемчиликтер бир топ. Алардын көпчүлүгүн басма сөз бетинде кетирип жаткандар — аты аталган автордун өз калемдештери, кесиптештери, журналисттер, котормочулар жана терминология тармактарынын системалаштырылган колдонмолорундагы (б. а. сөздүктөр анча купулга толбосо да сунуш кылынып, басма сөздөн орун алып кеткен) терминдер. Н. Жаналиевдин аталган макаласында сөз төмөндөгү ар түрдүүчө колдонулуп келе жаткан терминдердин тегерегинде болуп, алар боюнча автор өзүнүн сунуштарын тартуулайт. Буга карата Терминкомдо али талкууланып, макулдашылып, сунуш кылынбаса да, долбоор иретинде иштелип чыккан пикирлер бар: Алар: КирТАГ *дисциплинаны* «тартип», «Советтик Кыргызстан» — «дисциплина», Терминком болсо 1) «тартип», 2) «сабак» деп берилишин сунуш кылат. КирТАГ *родинаны* «мекен», «Советтик Кыргызстан» — «родина», Терминком — «мекен» жана «родина»¹, *воспроизводство* (расширенное) деген терминди КирТАГ «көбөйтүп өндүрүү», «кеңейтилген кайра көбөйтүп өндүрүү» десе, «Советтик Кыргызстан» — «кеңири кайрадан өндүрүү» деп, Терминком «кайталап өндүрүү» деп сунуш кылат².

Образды КирТАГ «түспөлү», «элеси», «мүнөзү» деп сунуш кылса, «Советтик Кыргызстан» — «образ», Терминком — 1) «образ», 2) «кейипкер» дейт; *старший чабан*,

¹ Биздин оюбузча, термин «родина», «отечество» маанисинде «ата мекен» (мисалы, Великая Отечественная война «Улуу Ата Мекендик согуш» жана «отчизна» маанисинде «ата журт» болуп колдонулушу жөндүү.

² Биздин оюбузча, бул термин кыргызча «кеңири кайталама өндүрүш» болуп алынышы ылайыктуу.

научный сотрудник, поколение, пионервожатый, мастер, медсестра сыяктуу сөздөр менен айкашып келсе, КирТАГ «чон», «ага» (*чабан*); «Советтик Кыргызстан» — «старший» (медсестра, пионервожатый); Терминком — 1) «жогорку илимий кызматкер», 2) «улуу муун», 3) «баш» (*чабан*), 4) «улуу» (пионервожатый), 5) «баш чабан» дегенди туура көрөт. «Ленинчил жаш» газетасы болсо «улукту» сунуш кылып, колдоно баштады («улук мастер»)¹. Ал эми *улук* — бул эскирпип бараткан историзм (тарыхый) лексикага кирүүчү сөз: — *улук болсоң, кичик бол; улукка пара бергенче, бара бер* (ылакаптар). Бул сөз революцияга чейин колонизатордук административдик кызмат аткарган орус чиновниктерине карата гана колдонулгандыгы белгилүү. Ошондуктан ал сөздү жаңы семантикада жандандыруунун эч зарылчылыгы жок! *Агитация и пропаганда*ны КирТАГ «үгүт», «насыят»; «Советтик Кыргызстан» жана Терминком — «агитация», «пропаганда» деп алууну сунуш кылат. Бирок *пропаганда*ны өз калыбынча эле алууну жактыруу менен катар, *агитацияга* карата контекстке жараша «үгүт-насыятты» (*үгүттөө, үгүт жүргүзүү, үгүтчүл ж. б.*) катар колдонууга туура келет. *Местничествону* КирТАГ «өзүмчүлдүк», «жергиликтүүлүк»; «Советтик Кыргызстан» «местничество», Терминком — «жергиликтүү кызыкчылыкка жан тартуу» деп сунуш кылышат. Бул термин «жердешчилдик» болуп алынышы керек. Анткени *өзүмчүлдүк* — личное интересы, *жергиликтүүлүк* — местное (населения, особенность), *жердештик* — соотечественник сыяктуу түшүнүктөргө жакын. *Наставник* дегенди КирТАГ «насыятчы», «тарбиячы», «жетекчи» десе, «Советтик Кыргызстан» — «устат», Терминком — «насаатчы» дегенди сунуш кылат. Автордун пикирине кошулуп, бардыгынан ылайыктуусу «устат» экендигин баса көрсөтөбүз. *Нраваны* КирТАГ «адеп», «права»; «Советтик Кыргыз-

¹ Чынында, лейтенант, илимий кызматкер, медсестра ж. б. карата — «старший»; мастер пионервожатый, поколение жөнүндө болсо — «улуу»; чабан менен бирге «баш» (баш чабан) болуп колдонулушу жөндүү.

стан» — «права», «правалык»; Терминком — 1) «мүнөз», 2) «адеп» дегенди сунуш кылат. *Насыят* // *насаат* — көбүнчө сөз жүзүндө (акыл айтуу, үлгү келтирүү) айтылган таалим-тарбияга тиешелүү. Ал эми «наставник» маанисинде Н. Жаналиев сунуш кылгандай «тарбиячы» («воспитатель»), «жетекчи» («руководитель») деген сөздөрдү колдонуу терминдерди өз ара бири-биринен айырмалоо талабына таптакыр ылайык келбей калат.

Бул жерде *наставник* маанисиндеги бирден-бир ылайык сөз — «устат». *Эпоханы* КирТАГ «эпоха» десе, «Советтик Кыргызстан» — «доор», «эпоханы» сунуш кылат, ал эми Терминком болсо «доорду» сунуш кылат¹. *Посолду* КирТАГ жана «Советтик Кыргызстан» «элчи», «посол» деп алса, Терминком — «элчини» сунуш кылат².

Ядрону КирТАГ менен «Советтик Кыргызстан» — «ядро»; Терминком «ядро», «чордон», «уюл» деп алууну сунуш кылат. Бирок *ядерное оружие* — «ядро куралы», *ядро атома* — «атом ядросу», *уюл* — «полюс» болгондуктан, *чордон* «ядро» маанисин бере албайт. Ал *борбор, өзөк* менен белгилүү өлчөмдө маанилеш. Ошондуктан физика термини катары «ядронун» гана алынышы жөндүү. Ошол эле автордун сунуштарында *генеральный* (линия, секретарь, план ж. б.) деген терминдерди КирТАГ — «генералдык»; «Советтик Кыргызстан» — «генеральная» (Н. Жаналиевдин макаласы боюнча); Терминком — «башкы» (линия), негизги (план) жана «генеральный секретарь» деп алынышын сунуш кылат. *Затраты* дегенди КирТАГ — «чыгымдоо» десе, «Советтик Кыргызстан» — «жумшоо», «расходдоо»; Терминком — «сарп», «чыгым кылуу», дейт. Чындыгында за-

¹ Чындыгында *период* — «мезгил», *эпоха* — «доор», *век* — «кылым», *эра* — «заман» же «эра» (геология, тарых илимдеринде) болуп колдонулушу терминологиялык максатка толук жооп бере алат.

² Бирок биз посольствону — «посолдук» деп, *посланникти* «элчи» деп, *посолду* — «посол» деп алууну сунуш кылабыз. Анткени, элчиликке (дипломатиялык) байланыштуу саналган кызмат атактарынын айырмасы бар.

траты орус тилинде жалаң гана көптүк формада колдонулат, ал эми «чыгым» Н. Жаналиев белгиленгендей, расходго туура келет. Ошондой болгондон кийин «жумшоо», «сарп кылуу» — *затрачивать* дегенди билдирет, демек, *затраты* заттык маанидеги сөз болгондуктан, ал «сарп» гана болушу керек. *Знаки отличия* дегенди КирТАГ — «көрүнүктүүлүк белгиси» десе, «Советтик Кыргызстан» — «айырмачылыгынын белгиси»; Терминком — «артыкчылык белгиси» дегенди сунуш кылат¹.

КирТАГ *аполитичность* дегенди «саясатсыздык», «саясаттан тышкарылык» десе, «Советтик Кыргызстан» — «аполитичность» деп эле алат. Буга Терминкомдогулар «саясий кайдыгердик» деген туура келет дейт². Автор ошондой эле, *косность, задел, волокита, смена, практика, честь, совесть, почин, следопыт, авторитет, курс, девиэ, переоценить* деген терминдердин котормолору жөнүндө да кеп козгойт. Алардын ичинен айрым сунуштары жөндүү, бирок көпчүлүгүнүн түшүндүрмөсүн гана келтирет, которулуучу эквиваленттерин бербейт, берсе да туура эмес. Н. Жаналиевдин жогоруда аталган макалаларында жана Кыргыз ССР илимдер академиясынын Терминкомуна жазган катындагы негизги сунуштары: 1) *интенсификация*³; *образ, старший, пропаганда жана агитация, родина* деген терминдерди которбой алууну; 2) айрым терминдердин которулушун тактоо сунушу менен катар, «термин жасоо принциптерин иштеп чыгууну» талап кылат. Сунуштардын 2-тобуна карата автордун 50 жыл мурда иштелип чыгып, кийин такталып, бул жолдоштуу республикалык газеталарда көп жылдар бою эмгектенип келгендигине карабай, Министрлер Советинин атайын токтому ага

¹ Бирок, биздин оюбузча, муну «артыкчылык белги» деп которуу оң.

² Муну кыска, түшүнүктүү эле «саясат кайдыгерлиги» деш ыңгайлуу.

³ Интенсификация — КСЭ жана башка экономика илим тармактарына тиешелүү эмгектерде «ургаал», «ургаалдаштыруу» болуп которулуп кетти.

белгисиз болгондугу өкүнүчтүү деп эсептейбиз. Ал чаржайыттыктардын басма сөз бетинде орун алып кетишине жалаң Терминком, КирТАГдын котормочулары гана күнөөлүү эмес, журналистика ветерандары да жооптуу экендигин моюнга алууга туура келет.

Н. Жаналиевдин тил проблемасына, өзү белгилегендей, анын «стилистикасына арналган» жогоруда аталган макаласында кыргыз тилинин адабий формасына залдарын тийгизип жаткан кээ бир көрүнүштөр тууралуу айкын мисалдарды келтирет.

Макалада сөз көбүнчө орусчадан которуу маселесинин тегерегинде жүрөт. Келтирилген мисалдар — чындыгында эле басма сөз бетинде жайнаган оркойгон каталар, чоркок «котормо сөрөй» сүйлөмдөр. Бирок автор чындыктан четтеп, «мындай абал кийинки 5—6 жылдын ичинде пайда болду» — деп, күнөөнү азыркы мезгилге оодара салып, өзү кутулуп чыга берет. Чындыгында, бетке айткандын заары жок дегендей, газета-журнал, котормо, публицистикада кетип жаткан «чоркок тил» менен жазылган «чыгармачылыктын» мындай өнөкөткө айланган терс көрүнүштүн башаты бир топ эле илгертеден келе жаткан «оору». Себеби, автор көрсөткөндөй, «тилчилердин кайдыгердигинен» эмес, публицистиканы, котормочулукту, журналистиканы мекендеп алып, орус тили тургай өз эне тилинен чала түшүнүүгү бар, болбосо таптакыр жок, ышынчаак, чыгармачылык изденүүнү милдетим деп эсептебеген айрым адамдарда. Ал эми алардын котормо же өз башынан чыгарып жазган «шедеврлерине» газета-журнал бетине орун берип жаткан редакторлор коомчулук алдында өзгөчө жооптуу. Андай болсо, ошол эле автордун макаласындагы орус тилиндеги «К» приставкасы — «к зимовку»; «затрат», «порядка» сыяктуу каталар, ошондой эле тил илиминде жок, бирок автордун калеминен «жаралган» ... «кыргыз тилинин (революциядан кийин, Б. О.) өзүнүн структурасы түзүлдү» сыяктуу нерселер басмадан жарык көрбөс эле. Сынчы «под» предлогу менен келген айкаш-

тардын «астында» же «алдында» деп (мисалы, «под руководством») которулушу жөнүндө кеп козгоп, анын алдында эмес, астында деп которулушун сунуш кылат. Биз авторго анын «тилчилик» ишмердигиндеги кемчилигин кечирип, мындай учурда жогоркудагыдай түрмөктөр (обороттор) «менен» аркылуу (айталык, «партиянын жетекчилиги менен» сыяктуу) которуларын эскертсек капа болбос.

Ошол эле макалада газеталардагы «болушушууда», «умтулушууда» сыяктуу «сөз устаттыктарын» туура сындайт. Мындай жоруктар кээ бир котормочу, журналисттердин «чыгармачылыгы». Тилчилер аларды сунуш кылбайт!

Кеп жалаң эле анда эмес. Автор буларды орусчада «көптүк форма» дейт. Орус тилинде андай көптүк форма бизге белгисиз!

Күндөлүк басма сөз бетине маал-маалы менен тил проблемаларына арналган макалалар да басылып калат. Ал макалалар эреже катары редакцияларда адистер тарабынан каралып чыкпагандыктан, илимий так эмес формулировкалар жайнап жүрөт: мисалы, «Ойдун тактыгы—маданияттуулуктун көрүнүшү» деген макала «кыргыз тили өркүндөп-өнүгүүнүн жолунда. Анын өзүнчө структурасы, системасы түзүлдү»—дейт. Андай болсо, мурда кыргыз тилинин структурасы, системасы жок беле деген суроо туулат. Анын үстүнө «структура», «система» деген сөздөр тил илиминде атайын терминдик мааниде колдонулат. Ошол эле автор «Кыргыз тилинин табигый фондусу» деген сөз айкашын колдонуптур. Бул эмнени билдирет болду экен? Тил илиминде мындай термин жок. Эгер башка илимдер боюнча да ушундай эле мазмунсуз, түшүнүксүз нерселер кетип жаткан болсо, анда мындай көрүнүштөрдөн пайда аз!

Ошентип, басма сөз бетинде кетирилип жаткан тилдик кемчиликтерди Н. Жаналиев туура сындаганы менен, өзү козгогон проблема жөнүндө автордун позициясында илимий тактык жок, сындын предмети, кетирилип жаткан ка-

таларга ким күнөөлүү экендигин ачык айта алган эмес. Аягында келип эле «Мына ушундай кемчиликтерге биздин тилчилерибиздин — кыргыз тилинен сабак берүүчүлөрдөн тартып, тил жагынан окуу китептерин (орфография, синтаксис) түзгөндөргө чейин мындай абалга кайдыгер мамиле кылгандыгы таң каларлык» — деп бүтүрөт! Бул жыйынтык менен макулдашууга болбойт. Газета-журналдарды тилчилер чыгарып жатабы? Болбосо, кайсы журналдын редколлегиясында, ошонун ичинде «Кыргызстан маданияты» жумалыгынын, «Жаш ленинчи», «Ала-Тоо» ж. б. редколлегиясында бир тилчи барбы? Мындай макалалар эмне үчүн тилчилердин көз алдынан өткөрүлүп туруп, басмага жиберилбейт? — деген суроону тилчи-адистердин тиешелүү редакцияларга берүүгө толук акысы бар. Күнөөнүн бардыгы — тилди бузуп жаткан, которолбогон, өз эне тилинин өлчөлүү эле көлөмдөгү эрежелерин өздөштүрүп албаган, орус тилин чала билген котормочуларда.

Ошону менен бирге, макалада келтирилгендей, оркойгон тилдик каталардын мектепте тил сабагын окутууга түздөн-түз зыяны тийип жатат. Басма сөз бетиндеги материалдардан үзүндүлөр тиги же бу окуу куралдарына кирип кетет, газета-журнал беттериндеги бекитилген орфографиялык эрежелерге жатпаган, аларга карама-каршы фактылар мектеп окуучуларынын тиешелүү эрежелер жөнүндөгү түшүнүктөрүн чаташтырып, мугалимдердин иштерин татаалдаштырат.

Азыркы мезгилде адабият таануу илиминин орчундуу проблемаларынын бири болгон жаңычылыкка (новаторство) арналган макалаларынын биринде жазуучу, академик Ч. Т. Айтматов сөз арасында тил маданиятында жөнгө салууну талап кылган маселелердин бири катары эне тилдеги толук маанилеш (шайкеш) эквиваленттери болсо да, ага карабай, мисалы чындык, акыйкат, мекендин ордуна терминдик мааниде родина, правда сыяктуу сөздөрдүн колдонулуп жүргөндүгүн козгоп келип, абал-

дын мындай болушу «лингвистикадагы жармачтыктын, жатып ичсрдиктин илдетин пайда кылууда»— деген өкүнүчтүү тыянакка келет.

Принцибинде айтылган пикирде сөзсүз чындык бар!

Ырас эле, тил маданиятында анын тазалыгын сактоо, бир кезде оозеки катнаш куралынын милдетин гана аткарып келген эне тилдин социалисттик чындыкта улуттук, өпүккөн адабий тилге айланган курагында, анын түпкү рүндөгү нукура төл сөздөрүнүн бай корунан, көп маанилүүлүгүнөн жеткилең пайдаланып, алардын ажарын ачуу тил устаттарынын, калем кармаган чыгармачыл интеллигенциянын, маданият, илим кайраткерлеринин чеберчилигине түздөн-түз көз каранды.

Бул кырдаал улуттук тилдердин терминологиясында маанилеш (түгөйлүү, синонимдеш) терминдерди жаратты. *Родина* жана *мекен* ошолордун эле бири. *Дворец* жана *сарай* тарыхый жагынан толук маанилеш (синоним) сөздөр болгондугуна карабай, *Кремль двореци* сыяктуу конкреттүү энчилүү атоолордо которулбай пайдаланып, аны менен катар *ак сарай*, *падыша сарайы* сыяктуу айкаштарда «сарай» колдонулууда. Терминдерди тактоо процессинде тилдин объективдүү жашоо закон ченемин, ага таасир кылуучу өнөкөткө, көнүмүшкө айланган салт болуп бараткан факторлорду эске алып, айрым автор, жазуучу, окумуштуу өзүнүн оюн кагазга түшүрүүдө көркөмдүк, жандуулук киргизүү максатында (чыгарманын тилдик тегине жараша) синонимдерди алмай-телмей колдонуу менен өз чыгармасынын көркөмдүгүн арттырса, тактыкка жетише алса же өзү берейин деген түшүнүктү сөзсүз тиги же бу термин менен атаса, эң акырында, жеке стилдик маанерасын мүнөздөөчү айрым сөздөрдү колдонсо жана андай ыкмалар чыгарманын негизги өзөгүнө, мазмунуна залалы тийгизбесе, мындай учурда терминология системасынан маанилеш (синоним) сөздөрдүн тиги же бу түгөйлүү сөзсүз куун чыгууга, аны жараксыз деп коңгуроо тагууга болбойт. *Мисалы, специфика* жана *өзгө-*

чөлүк, ссуда жана *карыз, товарооборот* жана *товар айлануу, трансляция* жана *уктуруу, накопление* жана *жыйым, традиция* менен катар *жөрөлгө, адат* жана *салт* деген сөздөр бар. Ал эми *радиоприёмник* // *радио кабылдагыч, дворец* // *сарай, пүтёвка* // *жол кат, значок* // *төш белги* сыяктуу синонимдердин *путевка, значок* дегендери гана колдонулуп, *төш белги, жол кат* дегендери атайын планда термин боло албаса да, бейтарап лексикалык каражат катары адабий тилде колдонула бериши мүмкүн¹. Тилчи адистердин, журналисттердин, котормочулардын илимий изилдөөлөрдө (диссертацияларда, монографияларда) жана макалаларда козгогон маселелеринин, сунуштарынын натыйжаларында, «талкуудан тактык жаралат» деген ылакап көңүлгө тутулуп, терминологияны оңдоо, жөнгө салуу жагдайынан изденүү, аракеттенүүнүн натыйжасында басма сөз бетинде, сөздүктөрдө, энциклопедияда айрым терминдердин оңдолгон варианттары колдонула баштады.

Ал эми «лингвистикалык жармачтыкка» келсек, андай айып тилчилерде белгилүү өлчөмдө жок эмес; окуу китептеринин сапатын жакшыртуу маселесине күйөрмөндүк менен аралашып, кардар окурмандарды колдонмо (справочный) адабияттар менен жабдуу жагына активдүү катышып, басма сөз бетиндеги кемчиликтерге кийлигишип туруу жагынан лингвисттердин активдүүлүгү чындыгында эле солгун. Газета-журналдардагы макалалар тилдик жагынан редакцияланбагандыктан, аларда көптөгөн орфографиялык, стилдик, маанилик, пунктуациялык каталар кездешет. Ушул убакка чейин котормо чыгармаларды

¹ Ч. Т. Айтматовдун макаласындагы «правда» жөнүндөгү пикирине токтоло турган болсок, буга да эки түрдүү позициядан мамиле кылуу керектиги зарыл: энчилүү аттарда («Комсомольская правда», «Ысык-Көл правдасы» ж. б.) которулбай алынат. «Правда» кадыресе маанисинде төл сөзүбүз менен эле которулуп жүрөт: *сказать правду* — «чындыкты айтуу». Ошондой эле пикирди «акыйкат» (истина «хакикат» маанисиндеги араб сөзү) жөнүндө да айтууга болот.

басмадан чыгарардын алдында атайын тилдик (грамматикалык, стилдик) планда рецензиялап, көздөн өткөргөн факты менен кездеше элекпиз! Ошондуктан басма сөз булактары терминдерди туруктуу бир кылкалыкка келтирүүчүлүк ролун жеткилең аткара албай келе жаткандыгын азырынча моюнга алууга туура келет.

Ошондуктан али да болсо күндөлүк басма сөз бетинен терминдик, орфографиялык жана стилдик каталар кездешет. «Нобель сыйлыгы» *Нобелевдик сыйлык* болуп («Кыргызстан маданияты» жумалыгында); *долбоор* эмес, «долбор», «электр кыймылдаткыч» дебей *электродвигатель заводу* («Советтик Кыргызстан»); радиодо «сезимдүү» дегендин ордуна «акыл-эстүү мамиле», *кочкорду* «өндүргүч кочкор», «кара желин уй» дегенди *сүтү аз уй*, «айкалыштырып, жеткилең» дегенди *ар тараптан гармоникалык өсүш үчүн*; «милдеттенме алууну» — *милдеттенме кабыл алуу*; *өкүлдүк адилеттиги* дегенди «адилеттүү өкүлдөрдүн принциби» деп алып жүрүшөт. *Скромный* — «басмырт» болуп которулушу керек, бирок муну «жупуну» деп алып жүрүшөт («Советтик Кыргызстан»). Бул өндүү фактыларды улантсак, басма сөз бетинен *көндүрүү*, *байыр алдыруу*, *жердөө*, *көнүктүрүү* деген терминдердин ордуна «климатташтыруу» гана кездешет («Кыргызстан маданиятында»). Чынында адамга карата «адаптация», «акклиматизация» — *көнүгүү*, *жаныбар жана өсүмдүктөргө карата «байыр алуу»* терминдери колдонулушу керек.

Келтирилген мисалдардан байкалгандай, мындай фактылар чындыгында адабий тилдин терминологиясын жана стилин тартипке келтирмек тургай, баш-аламандыкты арбытып, анын маанилик ырааттуулугуна, жатыктыгына залал тийгизип жатат.

Мындай фактылар жазма адабий тилди ырааттуу нуска салуу зарылчылыгын жете түшүнгөн күйөрман адистерди, жазуучуларды, котормочуларды жана журналисттерди тынчсыздандырбай койбойт.

Демек, терминологияда унификацияга жетишүүдө ай-

рым илимий түшүнүктүн маанисинде белгилүү гана бир сөздү дайыма туруктуу колдонуу канчалык зарыл болсо, жалпы эле котормо ишинде да айрым сөздөрдү гана эмес, сөз айкаштарын, алардын грамматикалык формаларын туура которуу, сөздөрдүн маанилик өзгөчөлүктөрүн ажырата билүү жана жазуу эрежелерин туура колдоно билүү да ошончо зарыл. Бул иштер өз ара сөзсүз тыгыз байланышта жүргүзүлүү керек.

Терминология системаларын жөнгө салып, унификация ишине кам көрүүдө сынга алынган терминдер гана ондолбостон, алардан башка көптөгөн түшүнүктөрдүн атоолору туура колдонулуп, өздөрүнүн так терминин табыш керек. Андай тактоону талап кылган терминдер аз эмес. Мисалы, *национализация* (земли) — «улутташтыруу» эмес, *мамлекеттештирүү*; *духовный* — «духтук» эмес, *рухий*; *созидательный* — «түзүүчү» эмес, *жаратуучу*; *деятельность* — «иштиктүүлүк», «ишмердүүлүк» эмес, *ишмерлик*; *рассада* — «себилме» эмес, *көчөт*; *камвольно-суконный* — «камволдук-сукно» же «камволдук нооту» эмес, *камволдуу нооту*; *тождественность* — «бирдейлик» эмес, *окшоштук*; *насосная станция* — «насосдук станция» эмес, *насос станциясы*; *вентилятор* эмес, «желдеткич», *частотный* — «жыштыктуу» эмес, «жыш»; *руководитель группы* — «топ башчы»; *мастерская* (искусствого карата) — «өнөркана»; *арахис* — «жер жаңгак»; *брожение* (революционное) — «удургуу»; *выступление* (саясий) — «кыр көргөзүү», *дружина* — «кошуун» ж. б. у. с.

Кыргыз совет энциклопедиясын түзүү тажрыйбасында бир топ терминдердин эне тилдеги сөздөрдү жасоо эрежелерине таянуу аркылуу, сөздөрдүн маанилик өзгөчөлүктөрүн эске алуу сыяктуу өбөлгөлөргө жараша такталган варианттары иштелип чыкты. Мисал катары төмөнкүлөрдү көрсөтө кетели: *промежуточный* — «арабөк», *детальный* (карта) «дыкат», *лоно* — «коюн», *первопроходцы* «жер кезүүчүлөр», *тыл* — «оорук», *грелка* — «ысыткыч», *опорный пункт* — «таяныч пункт» (селекцияда), *отросток* —

«өркүн», *благородный лавр* — «жагымдуу лавр», *стыковка* — «ашташуу», *источниковедение* — «дарек таануу», *теория познания* — «тааным теориясы», *ледник* — «муздук», *нашествие* — «жапырык», *спускаемый аппарат* — «түшүрүлмө аппарат», *гражданин* — «гражданин», *грузчик* — «жүктөгүч» (машина), *жүкчү* (жумушчу); *наследственность* — «тукум куучулук» эмес, *тукум куугучтук*, *тяжелая вода* — «оор суу», *переправа* — «кечмелик», «*могучая кучка*» (муз.) — «кубаттуу топ», *имение* — «чарбак», *последователь* — «жолдоочу», *соединительный ткань* — «бириктирме ткань», *недра* — «жер түпкүрү», *смешанный* — «танапташ», *ярус* (геол.) — «катар». Мында эң алды менен тилдеги грамматикалык эрежелер — сөздөрдү жасоодо моделдештирүү ыкмасы жетекчиликке алынды. Ошондой эле, тиги же бул терминдин ордуна колдонулууга жарамдуу шайкеш эквиваленттин издөө аракетинде көп күч жумшалды; белгилүү өлчөмдө салт болуп калган тажрыйбадан четтебөө аракети жасалды.

Адабий тилди ар тараптан тартипке келтирүү камкордугун баарылап колго алып, алды менен басма сөз кызматкерлерин кайра даярдоо, тил боюнча аттестациялоо, билимин текшерүү талаптары күн тартибине коюлбаса, абалды оңдоо уламдан улам кыйын болуп баратат.

Жалпы эле тил маданиятын жөнгө салуунун эң бир зарыл чараларынын бири (терминологияны тартипке келтирүү болсо анын бир гана тармагы) котормо практикасынын ишин түп-тамырынан бери оңдоо. Котормонун сапатын оңдоо — орус тилин мыкты билүү менен түздөн-түз байланыштуу.

Терминдердин туура жасалышын, орус же башка тилдердин ар кандай тексттерди которуу ийгилигин камсыз кылуунун негизги өбөлгөлөрүнүн бири — колдонмо куралдардын болушу. Аларга биринчи нпретте эле эки тилдүү (котормо) жана түшүндүрмө сөздүктөр кирет. Мындай куралдар менен биздин котормочулар, терминология системасын түзүүчүлөр толук камсызбы? Албетте, жок!

Иштелип чыгып, басмадан жарык көргөн терминологиялык сөздүктөр дайыма басма сөз органдарына таратылып берилип жүргөндүгүнө карабай, алардын редакциялардын китеп текчелеринде бар-жоктугуна көз жетпейт. Терминологиялык тармактык¹ сөздүктөрдүн тиражы өтө аз; ар бир сөздүк ал системага кирүүчү бардык терминдерди эч убакта камтыбайт.

Ал эми орус лексикасынын жалпы негизги түшүнүктөрүн камтыган чоң, көп томдуу орусча-кыргызча сөздүктөр бизде пайда боло элек. 1957-жылдары басылып чыккан «Орусча-кыргызча сөздүк» (кийинкисинин чыкканына чейрек кылым болуп калды) библиографиялык сейрек китепке айланганына алда-канча убакыт болду. Ал сатыкта да жок. Өз учурунда бул сөздүктү (1957-жылдагысы) белгилүү лексикограф К. К. Юдахиндин жетекчилиги менен мыкты сөздүкчүлөр Ж. Шүкүров, Х. Карасаев сыяктуу авторлор катышып, болгондо да орусча бөлүгү (словниги) даяр, Москвадан түзүлүп келгендигине карабай, арацдан зорго 7 жылда басмага даярдап бүткөнбүз. Анын үстүнө ал сөздүк көп сөздөрдү, сөз тизмектерин, терминдерди камтыган эмес, туура эмес которулуп кеткен жерлери да аз эмес. Өткөн чейрек кылымдан бери орус тилинин лексикасынын өзү да бир топ толукталды, кыйла жаңырды. Демек, жаңы сөздүктү жаратуу зарылчылыгы өзүнөн өзү айкын болуп отурат. Бу кырдаал эсепке алынып, Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитети өзүнүн 1975-жылдын ноябрь айында кабыл алган «Республиканын жалпы билим берүүчү мектептеринде кыргыз тилин окутуунун абалы жана аны жакшыртуу чаралары» деген токтомуна «Орусча-кыргызча сөздүктү» 1977—78-жылдардагы кайрадан басмадан чыгаруу үчүн республикалык илимдер академиясын, Элге билим берүү министрствосун жана Басмамкомду милдеттендирген.

¹ Мында бул термин «илим тармактары» деген мааниде колдонулуп жатат.

Бирок биздин билишибизче, иш али баштала элек. Бул сөздүктү жаңыдан басмага даярдоону тезинен колго алуу керек. Болгондо да анын словниги мүмкүн болушунча жаңыртылып толукталышы керек.

Ар бир котормочу, жазуучу, терминолог ж. б. К. К. Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүнөн» кеңири пайдаланары баарыга маалим. Аталган токтомо бул сөздүктү да жаңыртып басып чыгаруу белгиленген. Ал эң баалуу колдонмо китеп. Аны да толуктап, кайрадан басмадан чыгаруу аргасы сөздүкчүлөрдүн жүрөгүн өйүйт, бирок ал сөздүктү айрым кошумчалар, түзөтүүлөр менен басмага даярдоо атайын планда каралып, мөөнөтү белгиленип, аткаруучулар тандалуу кезектеги кечиктирилгис иштерден.

Биздин оюбузча, котормо иштерин, адабий тилдин терминологиясын, тил маданиятын, мектептерде кыргыз тилин окутуу ж. б. ийгиликтүү ишке ашыруу үчүн башка да колдонмолордун (справочниктердин) кыргызча даярдалып, окурмандарга тартууланышы зарыл. Алар орусча-кыргызча жана кыргызча-орусча мектеп сөздүктөрү, синоним, фразеологиянын сөздүктөрүн¹, орус тилинен которууда кыйынчылык туудуруучу тилдик фактыларды камтыган практикалык сөздүктү, орфографиялык толук, даана чакан сөздүктөрдү, ошондой эле чет тилдердин сөздүгү да кыргыз тилине которулушу зарыл керектүү. Анткени азыр адабий тилибизде кеңири кездешүүчү чет тил сөздөрүнүн этимологиясын, маанисин ачып, котормолоп берүү орус тилин жакшы түшүнбөгөндөр үчүн эң пайдалуу жардамчы куралдардан болмокчу. Саналган типтеги сөздүктөрдү түзүп, басмага даярдоо камылгасы кечиктирилбей көрүлүшү керек.

¹ Мындай сөздүктөр алгачкы саамалык катары жакында гана пайда болду. *Караңыз:* Русско-киргизский фразеологический словарь (түзүүчүлөр Н. Хмельницкая жана А. Биялиев), «Мектеп», Фрунзе, 1977; Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү, «Илим», Фрунзе, 1980 (жооптуу редактор жана баш сөзүнүн автору Ж. Осмонова).

Котормочулук адистигинин теориясын жана тажрыйбасын баяндаган китеп түзүү; жер-суу жана энчилүү аттардын жазылышын тескеп, тартипке келтирилген справочник түзүү; терминологиялык системаларды түзүү жана тартипке келтирүү боюнча колдонмону түзөтүп, тактап кайрадан басып чыгаруу керек.

Терминдер системаларынын зарыл керектүүлөрүн илим тармактары боюнча кайрадан иштеп чыгып, типография ыкмасы менен арбын тиражда жарыялоону жолго коюу зарыл.

ТЕРМИНОЛОГИЯЛЫК СИСТЕМАЛАРДЫ ТАРТИПКЕ КЕЛТИРҮҮ МАСЕЛЕСИНИН АБАЛЫ ЖАНА КЕЗЕКТЕГИ МИЛДЕТТЕРИ

Терминком жөнүндөгү жободо ага өзү бекитип, сунуш кылган терминдердин басма сөз бетинде терминологиядагы ар кандай өзгөрүүлөр жөнүндө жарыялап туруу укугу берилип, аны аткаруу терминкомдун жумушчу аппараты — терминология секторуна жүктөлгөн. Бирок бул иш боюнча сектор иштиктүү жумуштар аткара албай келе жатат. Себеби: 1) Терминком жарыялаган сөздүктөрдүн тиражы аз (500 экземпляр) болгондуктан алар тиешелүү, аларга кардар адистердин, журналисттердин колуна тийбей келе жатат.

2) Басма сөз кызматкерлери (журналисттер, котормочулар, радио жана телевидение дикторлору) терминкомдун сунуштары менен көпчүлүк учурларда эсептешпей да коюшат. Анын сунуштарын кыйшаюусуз колдонмок тургай, басма сөз бетиндеги чаржайыттыкты ого бетер күчөтүп, терминдерди колдонуу стабилдүүлүгүнө жетишүүгө кедерги абалга да дуушар кылып коюшат.

3) Терминологияны тартипке келтирүү, унификациялоо тилдин башка колдонмо бөлүмдөрү (орфография, орфоэпия, тил маданияты, котормо практикасы, топонимиканы

тартинке келтирүү, адабий тилдин стилдик салааларын жөнгө салуу ж. б.), ошондой эле, орус тилин үйрөнүп, мыкты өздөштүрүү менен тыгыз байланышта. Тилекке каршы, терминологиялык комиссия жөнүндөгү жобонун ар бир пункту так аткарылбагандыктан терминологияда орун алган чаржайыттыктар али да болсо орчундуу. Сунуш кылынган терминдер басма бетинде бурмаланбай колдонулушу да жобого ылайык зарыл талаптардан.

Терминологиялык унификация деген эмне? Термин катары колдонулган сөздүн башка сөз менен алмаштырылбай, дайыма бир калыпта (ошол түрүндө) колдонулушуна жетишүү тиги же бул илимдин терминологиялык системасын калыптандырып (түзүп), тартинке келтирүүнүн (упорядочение) жана унификациялоонун (бир кылкалоонун) негизги милдеттеринен.

Улуттук терминологияны тартинке келтирүү жана системалаштыруунун тажрыйбалык чараларынын бири да ошол унификация болгондон кийин белгилүү илим тармагындагы түшүнүктү дайыма бир гана сөз же сөз айкашы менен атоого жетишүү. Мисалы, геометриялык үч тараптуу фигура «үч бурчтук» жана «үчкүл» деп аталышы мүмкүн, бирок термин катары бул илимде үч бурчтук колдонулат. Лингвистикада сөздүн маани берүүчү бөлүгү «уңгу» жана «түп сөз», «түп уңгу», «тубаса уңгу» деп аталып келе жатат. Унификациянын максаты — илимий термин катары бардык учурда бир гана сөздү же сөз айкашын колдонууга жетишүү чараларын иштеп чыгып, анын турмушка ашырылышын камсыз кылуу.

Бул милдетти аткарууда жогоруда аталган Жобо терминкомго кеңири укуктар берген. Алардын эң негизгиси — айрым түшүнүктөрдү билдирүү максатында сөздүк бир терминди, басма сөз экинчисин, окуу китептери үчүнчүсүн колдонушунан кутулуу.

Ушул көз караштан алганда кыргыз терминологиялык системаларда бир топ жетишкендиктер бар.

1. Илимдердин негизги тармактарынын орто мектеп-

тин программасынын көлөмүндөгү терминология системалары жалпысынан иштелип чыгып, алар туруктуу илимий терминдерге айланды. Алсак, математика жана анын тармактарына тиешелүү *эсеп, алуу, кошуу, тамыр, алгебра, бөлчөк, тамырдан чыгаруу, бөлүү, көбөйтүү, интеграл, логарифм, жантак бурч, перпендикуляр, вектор, синус* ж. б. терминдер; тарых сабагына байланыштуу *коом, тап, социализм, көтөрүлүш, революция, төңкөрүш, стачка, доор, кылым, жумушчу*; эне тил сабагы боюнча: *үндүү, үнсүз сүйлөм, ээ, баяндооч, ээрчишүү, атооч, этиш, модалдуулук, сингармонизм, басым, артикуляция, толуктооч* ж. б.; ботаника жана зоология сабагына тиешелүү номенклатуралар жана терминдер: *динозавр, жөнөкөйлөр, омурткалуулар, ооз көңдөйү, түр, класс, тукум куугучтук, эволюция, ийне жалбырактуулар, балырлар, хордалуулар, жыныс, ичеге көңдөйлүүлөр* ж. б.; чийме жана сүрөт боюнча: *түз сызык, ийри сызык, бурч, циркуль* ж. б.; химия сабагы боюнча: *кислота, көмүртек, суутек, кычкылтек, хлор, тринатрифосфат, катализ, реакция, күкүрт, жез, фтор, ангидрид, ацетилен, алколоид, сахароза, фруктоза, көмүр кычкыл, атом, молекула* ж. б. мындай мисалдарды ар бир предмет боюнча улантууга болот.

2. Термин жасоонун үлгүлөрү иштелип чыгып (бир сөздөн жана сөз айкаштарынан турган), терминдерди жасоо эрежеге айланды.

3. Төл сөздөр менен өздөштүрүлгөн сөздөрдү айкаштырып термин жасоо да эреже катары кеңири колдонулат.

4. Даяр кабыл алынган сөздөрдү термин катары кеңири колдонуунун натыйжасында эне тилдин лексикасы эбегейсиз байыды.

Ошентип, факты материалдарга көз чаптырсак, төмөндөгүлөр байкалат:

Айталык, жөнөкөй (бир сөздөн турган) жана татаал (2 жана андан да көп) сөздөрдөн турган түшүнүктөрдү улуттук тилдерге которууда эне тилдин ички мүмкүнчүлүктөрүн пайдаланып, калыкка жана жарым-жартылай

калькалоо ыкмасы жакшы натыйжаларды берди. Ушул ыкмаларды колдонуп, татаал терминдерди которуунун натыйжасында кыргыз тилинде пайда болгон төмөндөгүдөй терминдер — *тарыхый материализм, которуштуруп айдоо, илентүү сүйлөм, кошумча эмгек, тик бурч, көмүртек* (көмүр+тек), *көмүр кычкыл* унификациянын талабына толук жооп бере алат. Ошондой эле, сөздөрдү жаңы (терминдик) мааниде урунуунун натыйжасында *уңгу, тамыр, ээ* сыяктуу сөздөрдүн жаңы маанилери да терминологиялык талаптарга толук жооп бере алат.

Жогоруда белгиленгендей, төл сөздөрдүн базасында термин жасоодо эне тилдин грамматикалык каражаттары — сөз жасоочу (куранды) мүчөлөр активдүү катышып, алардын жардамы менен төл жана өздөштүрүлгөн сөздөрдөн да жүздөгөн терминдер жасалды: мында *-чы, -лык, -луу, -оо, -уу, -гыч, -лаш, -ынды-, -сыз* мүчөлөрүнүн ролу чоң. Алардын жардамы менен төл сөздөрдөн *тездеткич* — ускоритель (физикада), *муздаткыч* — холодильник (техникада), *туунду* — производное (лингвистикада), *чексиз сан* — бесконечное число (математикада), *эсепчи* — счетовод, бирок үчөтчик — *эсептегич* (эсептегич машина, техникада), *каныгуу* — насыщение (химияда), *кеңейткич* — расширитель (техникада), *көбөйткүч* — множитель, *коюулук* — густота (химияда) сыяктуу көптөгөн терминдер жасалып, илим тармактарындагы саналган түшүнүктөрдү атоо үчүн колдонулуп, мындай терминдердин ар бири өзүнүн системасында бекем орун алышты.

Терминдердин жасалышын жөнгө салууда, аларды типтештирүү аркылуу унификациянын таламдарына жакындаштырууда илимдер академиясында иштелип чыккан Колдонмону¹ жетекчиликке алуу жакшы натыйжа бермекчи. Ошондой болсо, да, терминдердин жасалыш ыкмалары

¹ Илим-техникалык жана коомдук-саясий терминдердин орусча-кыргызча сөздүктөрүн түзүү жана тартипке келтирүү боюнча колдонмо, «Илим» басмасы, 1971-ж.

да, аларга негиз болгон лексика-семантикалык базалары (интернационалдык лексика, орус сөздөрү, эне тилдин адабий формасындагы төл сөздөр жана жергиликтүү диалектилердеги айрым сөздөр) аныкталып, аларды айкалыштырып пайдалануу принциптери илимий жактан иштелип чыкты. Унификация маселесинде терминологдордун алдында турган келечек милдеттер — ушулардын бардыгын мындан ары да билгичтик менен кылдат жана айкалыштыра пайдаланууда, ал ыкмалар менен түзүлгөн терминдердин адабий тилдин өз ара маанилик-стилдик тнанына сиңирилишинде, тиешелүү илимий маанини термин катары алынган сөздүн туура бере алуу жөндөмдүүлүгүнө айрыкча көңүл бурууда.

Унификацияны таптакыр өзгөрүлбөс, катып калган нерсе катары түшүнүүгө болбойт. Анткени ар бир илим тармагы боюнча терминдер жыйналып, системалаштыруу процессинде дайыма айрым бир терминдердин эскиргендери, ылайыксыз, колдонулуп жүргөндөрү, тажрыйбалык колдонууда жайыла албагандары анын катарынан чыгарылып, жаңыдан пайда болгондорунун башка термин менен алмаштырылуунун эсебинен толукталып отурат. Ошондуктан бир кезде кыргыз терминологиясынын алгачкы мезгилиндеги термин катары *ыңкылап, төңкөрүш* (кийин «революция»), *кеңеш* (азыр «совет»), *төрага, нускоочу* («инструктор»), *черүү* («аскер»), *жикчил* («оппозиция» маанисинде) *катын табып* («акушерка» маанисинде), *жер май* («нефть»), *от араба* («паровоз»), *шайтан араба* («велосипед»), *дүмүрчөк* («квитанция»), *мүчөл* («годовщина»), *тилчи* («агент»), *аластоо* («дезинфекция»), *кыр көрсөтүү* («демонстрация»), *жасак* («дружина», азыр «кошуун»), *соолук сактоо* («здоровохранение»), *окумал* // *зияли* («интеллигент»), *көрктүү, жасалынды өнөр* («искусство»), *үжөт* («документ»), *үчкүл* («треугольник»), *алым сан* («нечётное число») *азыр* («так сан») деген сөздөр колдонулган болсо да, алар тиешелүү терминология системаларынан орун ала алган эмес.

Бирок терминология системаларын түзүп, аларды жөнгө салуунун, унификациялоонун жүрүшүндө системалар сөзсүз жана кыйшаюусуз түзөлүү жолуна түшө элек. Негизги багыт жалпысынан туура болгону менен айрым бир аша чабуулардын натыйжасында баштан аяк ырааттуулук жок экендигин моюнга алууга туура келет. Котормо тажрыйбасында жана терминологиянын калыптаныш процессинде *аталык* («шефтик», «шефке алуу» маанисинде), *бедел* («авторитет»), *кор* («база»), *жасак* («дружина»), *зэк-тоок* («опекун»), *дагды* («квалификация») *заң*, *мийзам* («закон»), *канат* («фланг») өңдүү кээ бир терминдер унут болуп, алардын ордун аталган эквиваленттер ээлеп кеткен, ал эми «бедел», «кор» кээде (бирок сейрек) колдонула коюп жүрөт. Терминди туура пайдаланбоо же аны тиешелүү грамматикалык форма менен жабдып колдонбосо да унификацияга жолтоо болот. Мисалы, газеталардын беттеринен кездешкен төмөндөгүдөй мисалдарды талдап көрөлү. Алсак, күндөлүк басма сөздөн: *арабдык социалисттик союз* (туурасы «араб социалисттик союзу»), *судебным порядком*—«соттук тартипте» (туурасы, «сот аркылуу» деп которулушу керек). Административдик ишке байланыштуу *преобразовать* деген термин кездешет. Ал бирде «кайрадан түзүү» болсо, бирде «айландыруу». Бирок ошол термин газеталарда «кайрадан куруу» болуп которулуп келе жатат. Гармоническое развитие — «гармоникалык өсүү» эмес, *айкалышта* же *жеткилең* деп которулса болот. «Присуждение» (премию, переходящего знамени, вымпела) — *ыйгаруу*, *ыйгарылуу* дегендин ордуна айрым учурда ал «чегерилүү» деп которулуп кеткен учурлар да кездешет. Мал чарбачылыгына байланыштуу «поголовье» деген термин бар. Бул сөз кыргыз тилине «баш» деп тике калыктангандыктан, басма сөз бетинде 1000 баш кой, 500 баш уй дегендей айкаштар өнөкөт болуп кетти. Ал эми кыргыз тилинде малдын санына карата эзелтен бери «туяк» деген сөз колдонулуп келген. Бирок бул сөз «поголовьега» карата урунулбай,

айрым котормочулардын каламынан жаралып кеткен, кулакка угулушу жат болсо да «баш» терминин колдонуу өнөкөткө айланды. Эгерде «туяк» дегенден жатыркап, унутуп кетсек, «башы» жок эле «1000 кой», «500 уй» деп айтылышы жөндүү¹. Азыркы кездеги терминология системаларында (кыргыз тилинде гана эмес, башка тилдерде да) тартипке келтирилүүгө тиешелүүлөрү аз эмес. Алар толуктоо, оңдоо, жаңыларын табуу аркылуу ишке ашырылышы керек.

Улуттук тилдердин шартында терминология системалары басма сөздүн муктаждыгын канааттандыруу үчүн, ал тилдин коомдук функциясына (жайылыш чегине) жараша иштелип чыгышы, улам тартипке салынып жана бир калыпка келтирилиши негизги милдеттерден болгондуктан, кыргыз улуттук терминологиясын түзүп, тартипке келтирүү жана жайылтуу милдеттеринин иш жүзүндө аткарылыш абалын байкоо үчүн эң алды менен терминологиялык системаларды түзүүнүн негизги чараларынан болгон *сөздүктөр* жөнүндө сөз козгоо керек. Жарык көргөн сөздүктөргө көз чаптырсак, алардан төмөндөгүлөр байкалат.

Азыркы замандагы дүйнөлүк илимдердин негизги тармактарынын камтылышы боюнча сан жагынан ийгиликтер орчундуу. 50 жыл ичинде жарыяланган сөздүктөрдүн 51 табигый-техникалык илимдерге, 21 коомдук (гуманитардык) илим салааларына тиешелүү. Бирок илимий-техникалык революция шартында илим тармактары ого бетер өркүндөй бериши улуттук тилдерден да ийкемдүүлүктү

¹ Орус тилиндеги предлог, приставка, жөндөмө мүчөлөрүнүн маанисинин туура түшүнбөгөндүктөн «в целях» дегенди дайыма эле «максаттында» деп которушат, «в целях этого» — «ошол үчүн» делбей, «ошол максатта» болуп да, «под» — кыргызча дайыма эле «астында» болуп которула бербөө керек: под председательством — «председателдиги астында» эмес, «председателдиги менен», «к» предлогу менен келген айкаштарды сөзсүз карата, карай жандоочтору айкашкан тизмектер менен эмес, *обращаюсь к нему* — «ага карата кайрылам» эмес, «ага кайрылам» деп которулушу керек.

талап кылат. Анын коомдук милдетинин кеңейишинин, ошол илимий жетишкендиктерди, жаңылыктарды калайыкка жайылтууда, пропагандалоодо турат. Бул милдетти ийгиликтүү аткаруу үчүн атайын адабияттар гана эмес, күндөлүк басма сөз да кеңири пайдаланылууда. Ал эми тиги же бу илимдеги түшүнүк өз так термини менен аталып, жатык, ырааттуу баяндоо формасында жазылышы иштин ийгилигин камсыз кылмакчы. Бул милдеттин ийгиликтүү аткарылышы улуттук интеллигенциянын, илим тармактары боюнча адистердин билим деңгээлинин жогорулугу, улуттук маданияттын деңгээлинин бийиктиги, адабий тилдин өзүнүн ийкемдүүлүгү, терминологиялык системалардын ырааттуу жана илимий тактыгы менен түздөн-түз байланышта.

Бул кырдаал илим тармактары боюнча терминологиялык системалардын басымдуу көпчүлүгүнүн түзүлүшүн, алардын негизинен тартипке келтирилип, колдонууга сунуш кылынуу зарылчылыгын шарттайт. Саналган кырдаалдар эске алынып, мектеп жана вуздардын таламдарын, басма сөздүн, котормочулуктун жана илим негиздерин эне тилде пропагандалоонун зарылчылыгын канааттандыруу, максатында Терминком тарабынан өткөн жарым кылымдан ашык мезгилдин ичинде көптөгөн сөздүк жарыяланды (булардын тизмесин тиркемеден караңыз).

Саналган сөздүктөрдүн бардыгы дээрлик адистер тарабынан түзүлгөн. Жалпысынан алар илимдин элүүгө жакын тармагына тиешелүү.

53 сөздүктөгү терминдер дефиниция (түшүндүрмө) менен коштолот. 17 сөздүк — терминдердин (кыргызча) бир жана эки (орусча-кыргызча) тилдеги тизмеси.

Сөздүктөрдүн сөз тизмелерин (словниктерин) тандап алууда көбүнчө окуу куралдары (мисалы, Б. О. Орузбаева, Лингвистикалык терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү, «Илим», 1972; К. Асаналиев, Р. Кыдырбаева, Адабият таануу терминдеринин орусча-кыргызча сөздүгү; Ф., 1961, ж. б.) ар түрдүү тармактык энциклопедиялар жана көп

төмдүү сөздүктөр (К. Курманалиев, М. М. Адышев, Геология терминдеринин орусча-кыргызча сөздүгү, Ф., 1971; А. Мамытов, А. Султанбаев, Топурак таануу терминдеринин орусча-кыргызча сөздүгү, Ф., 1968; Р. Усубакунов, Ч. Жаныбеков, Математика терминдеринин сөздүгү, Ф., 1978). Келтирилген тизмеден байкалгандай, бир кыйла илим тармагы боюнча алардын терминология системаларын чогултуп, жыйноо жана белгилүү өлчөмдөрдө тартипке келтирүү аракетин жасалган.

Системалаштырылган терминдердин басымдуу көпчүлүгү басма сөз тажрыйбасында адабий тилден орун алуу жолунда. Бул кырдаал болсо адабий тилдин лексикасынын тынымсыз байып жана белгилүү нормада калып алып келе жаткандыгын күбөлөйт.

Терминологиялык лексика тил аралык карым-катнаш, байланыштын (болгондо да орус жана кыргыз тилдеринин) эң негизги көрүнүштөрүнө айланды.

Терминологиялык системаларды жыйноо, иштеп чыгуу жана тартипке салуу, илимий талдоо тажрыйбасы күч алып, кыргыз тил илиминин атайы салаасы — терминология илимине негиз салынды. Анын материалдары тандалып, орчундуу өзгөчөлүктөрү аныкталды.

Терминология системаларын илимий-тармактык сөздүктөр түрүнө келтирүү ыкмаларынын методикасы иштелип чыгып, тармактык адистер менен сөздүкчүлөрдүн кесиптик байланышы бекемделүүдө.

Илим тармактарындагы адистер улуттук адабий тилдин учурдагы жана келечек тагдырына байланыштуу процесстерге түздөн-түз катышып жатышат. Бул кырдаал болсо адабий тилдин лексика-стилдик ырааттуулугун бир нукта иштеп чыгууда көрүнүктүү роль ойномокчу. Ошондой болсо да, тармактык терминология системаларын түзүүдө аларды сөздүктөр түрүнө келтирүү методикасында, ошондой эле бул иштин илимий негиздерин иштеп чыгууда али да болсо көптөгөн кемчиликтер байкалат.

Мисалы, словниктерди түзүүдө бирдей, болгондо да зарыл принциптерге таянбоонун натыйжасында, тиги же бу илим тармагынын негизги жана жалпы мазмунун түзүүчү терминдердин толук камтылбай кала бериши; тиги же бу терминология системасынын өзүнүн чегинен тышкары, термин боло албоочу, ага кирбей турган же термин эмес сөздөрдү да системага, демек, сөздүктөргө киргизип жиберүү. Бир кыйла сөздүктөр өнөр жай жана айыл чарбасынын айрым бир тармактарына тиешелүү терминологияны системалаштырууга арналгандыктан алардын словниктери бир кыйла чаржайыт: аларда чектеш илимдердин, тармактардын терминдери аралаш камтылып кеткен; андай сөздүктөрдө өзүнө тиешелүү зарыл терминдер камтылбай (унут калып) кеткен учурлар да аз эмес. Сөздүктөрдүн арналышын жана көлөмүн аныктоого Терминком тарабынан жеткилең кунт коюлгандыктан, алардан илимдин арналыш жана көлөмүнө шайкеш келбөөчүлүк (ашып кетүү же толук камтылбай калуу сыяктуу көрүнүштөр) байкалат. Айталык, эгер сөздүк орто мектептердин окуу программасынын көлөмүн камтып түзүлсө, ал биринчи кезекте ошол көлөмгө кирүүчү бардык илимий түшүнүктөрдүн терминологиясын бүт камтуу керек. Ал эми ошол эле сөздүк жогорку окуу жайларына арналып, анын окуу предметтеринин көлөмүндө түзүлсө, ал анын терминологиялык системасын вуздук окутуунун көлөмүндө чагылдырылышы зарыл.

Ошону менен бирге, илим тармактары өз ич ара дагы тыгыз байланыштагы майда бөлүмдөрдөн турары белгилүү. Демек, предметтин терминологиялык системасы ал предметтин ички бөлүнүштөрүнө кирүүчү бардык терминдерди мүмкүн катары толугураак камтышы керек. Мисалы, физикалык география терминдеринин системасы анын геоморфология, климатология, гидрология, океанология, гляциология ж. б. тармактарынын тиешелүү түшүнүктөрүнүн атоолорун (терминдердин) камтышы керек.

Эгерде геология илимин алсак, анын жалпы мазмунун

түзүүчү составдык бөлүктөрү болуп минералогия, петрография, структуралык геология, тектоника, вулканология, сейсмология, тарыхый геология, стратиграфия, палеография, пайдалуу казылмалардын геологиясы жана гидрогеология эсептелет. Демек, бул илимдин терминология системасы, айталык, сөздүк «Геологиялык терминдердин сөздүгү» деп аталса, геологиянын жогоруда саналган тармактарындагы негизги түшүнүктөрдү билдирүүчү терминдерди бардыгы боюнча бирдей өлчөмдө камтый алышы зарыл.

Ошондой эле планда биология (орто мектепте окутулуучу предмет) терминологиясынын системасы да зоология, ботаника, адамдын анатомиясы жана физиологиясы, микробиология, гидробиология ж. б. ири бөлүмдөрдөгү түшүнүктөрдү ичине алат. Ошондуктан биологиялык циклдер боюнча терминологиялык системаларды түзгөндө бул илимдердин орто мектепте өтүүчүлөрүнүкү аталган бөлүмдөрдүн чегинде, ал эми вуз программасынын өзгөчөлүгүнө ылайык, эгер ал предметтер кыргыз тилинде окутулса, ар бир илим тармагынын дагы өз ара ички бөлүмдөрүнүн мазмунун камтыган терминологиялык системалардын түзүлүшү, алардын сөздүктөр түрүнө келтирилиши максатка ылайык келмекчи. Мисалы, зоология терминдеринин системасы териология (сүт эмүүчүлөр жөнүндөгү илим), орнитология (куштар жөнүндөгү илим), герпетология (жерде-сууда жашоочулар жана сойлоочулар жөнүндөгү илим), ихтиология (балыктар жөнүндөгү илим), энтомология (курт-кумурскалар жөнүндөгү илим), акаралогия (кенелер жөнүндөгү илим), малакология (моллюскалар жөнүндөгү илим), протозоология (жөнөкөйлөр жөнүндөгү илим), жаныбарлар систематикасы, палеонтология, жаныбарлар физиологиясы, генетика, эмбриология, эволюциялык окууга тиешелүү терминдерди камтыйт. Булардын ичинен зоология сөздүгүнө окуу программаларынын чегиндеги терминдер киргизилиши керек. Бул жагынан талдаганда Терминком тарабынан түзүү-

чү (авторлор) менен бирдикте даярдалып, жарык көргөн сөздүктөр өз учурунун талабын негизинен канааттандырган колдонмолор катары бааланса болот.

Ал эми айрым сөздүктөрдү мындайча баалоого негиз жетишсиздик кылат. Мисалы, «Медицина терминдеринин орусча-кыргызча сөздүгү» алып көрөлү (түзүүчүлөр М. Алиев жана Т. Тыналиев, Фрунзе, 1964). Бул сөздүктө медицинага тиешеси бар терминдердин кыйласына орун берилген. Бирок ал медицинанын төмөндөгү составдык тармактарына тиешелүү терминдерди канчалык өлчөмдө жана тең салмакта камтый алган деген суроого жооп берүү үчүн медицинанын негизги бөлүмдөрү: медициналык морфологиянын тармактары — анатомия, гистология, цитология; физиология; патология — патоанатомия, патафизиология жана алар менен чектеш биохимия, аллергология; фармакология жана токсикология; микробиология — бактериология жана вирусология; паразитология жана гельминтология; медициналык генетика; клиникалык дисциплиналар, анын ичинде ички оорулар же терапия; кардиология, ревматология, пульмонология, неврология, гастроэнтерология; геронтология; фтизиатрия, педиатрия, дерматология, венерология; курортология, физиотерапия жана дарылоо физкультурасы; медициналык радиология жана рентгенология; стоматология; акушерство жана гинекология; хирургия жана анын бөлүмдөрү; травматология жана ортопедия; анестезиология жана реаниматология; онкология; урология; оториноларингология; офтальмология ж. б.

Медицинанын саналган бөлүмдөрүнүн ар бири азыркы мезгилде илимий-теориялык жана тажрыйбалык жактан терең иштелип чыккан дисциплиналар. Алардын ар бири боюнча ондогон окуу куралдары, изилдөөлөр, аларга тиешелүү аппаратура жана жабдуулар, дары-дармектердин аттары, дарылоо ыкмаларынын атоолору, илдет жана оорулардын аттары (болгондо да алардын номенклатуралык, б. а. көбүнчө латынча) аталышы белгилүү.

Демек, ошондой болгондон кийин, бул көп тармактуу илимдеги түшүнүктөрдү бир терминологиялык системага бириктире салууга илимий негиз да, тажрыйбалык зарылчылык да жок.

Медицина илимдеринин терминология системаларын улуттук тилде (б. а. кыргыз тилинде) түзүү керек болсо, анда мисалы, дары-дармектердин аттары, оорулардын аттары жана медициналык орто окуу жайларында өтүлүүчү предметтердин программалык көлөмдөрүнүн чегиндеги терминдер, ошондой эле медициналык популярдуу макалаларда учуроочу гигиена жана санитарияга, медицинанын тиги же бу тармактарындагы түшүнүктөрдүн атоолорун камтыган терминдерден турган сөздүктөрдү түзүү максатка ылайык келмекчи.

Болгондо да, бул циклден бир нече сөздүк түзүлүп, ага медицина тармактарынын негизгилерине тиешелүү терминдер улуттук тилдин муктаждыгына ылайык тандалып алынып, тематикалык топторго бөлүнүп жайгаштырылышы ыңгайлуу. Эгерде бир же бир нече илимий цикл боюнча бир эле сөздүк түзүлсө, терминдер сөзсүз тематикалык топторго бөлүнүп, ырааттуу жайгаштырылышы жөндүү жана максатка ылайык.

Ал эми орто мектеп программалары камтыган сабактар боюнча (мисалы, биология, зоология жана ботаника) терминология системаларын түзүүчүлөр эң алды менен бул предметтердин стандарттуу окуу китептериндеги терминдерин бүт таңдап алып, алардын котормолору аркылуу эне тилдеги салтка айланган терминдик эквиваленттерин терең талдап, лингвистикалык электен өткөрүп туруп, түзүлүп жаткан системадан орун берүү жагына кам көрүү ар бир автордун ыйык милдети. Улуттук тилдеги терминологиялык системаларды түзүп чыгуу илимдердин негиздерин орто жана жогорку окуу жайларынын программаларынын негизинде үйрөтүп, адистерди даярдоого гана эмес, илимдердин азыркы абалы жана анын жаңы жетишкендиктерин калайыктын арасында пропагандалоо-

ну ишке ашырууга багытталышы керек. Терминологиялык системаларды түзө билүү адистигин баалай келсек, сөздүктөрдөн бир топ тажрыйбаларды байкоого болот: 1) накта терминдерди тандай алуу; 2) аларды сөздүккө жайгаштыруу ыкмаларын өздөштүрүү (айталык, алфавиттик уя принцибине ылайык же кадыресе алфавиттик тартипте жайгаштыруу; грамматикалык каражаттарды туура колдонуп, маанилеш терминдердеги форма жагынан бирдейликке жетишүүнү камсыз кылуу жолдорун таап өздөштүрүү, терминдерди кыска жана так дефиниция менен жабдый алуу ж. б.).

Терминологиялык системаны (демек, сөздүктү да) түзүүчүлөр лингвистикалык (лексикографтык) ийкемдүүлүккө (билгичтикке) ээ болгондо гана сөздүк жана системаны илимий талаптарга жооп бере алгыдай деңгээлде түзүүнү камсыз кылат. Башкача айтканда, ал эне тилдин эрежелери, болгондо да, сөз жасоо ыкмаларынын мазмундары, анын каражаттары менен жеткилең тааныш болушу керек. Башка типтеги (эки тилдүү жана түшүндүрмөлүү) сөздүктөр менен иштөө методикасын жакшы өздөштүрүү керек; лексикалык материалды тандап топтой алууну мыкты өздөштүрүп алуу зарыл.

Эне тилдин лексикалык байлыгы менен, анын законченемдери (сөздөрдүн тике жана өтмө мааниси, синонимия жана омонимия) адабий норма жана стилистиканын элементтери жөнүндө ачык түшүнүгү болушу зарыл. Ошондой эле, лексикографиянын илимий таламдары менен толук тааныш болсо гана өз адистиги боюнча терминологиялык системанын улуттук вариантын түзүп, аны сөздүк түрүнө келтирүү колунан келмекчи.

Республикада иштелип чыгып, сунуш кылынган сөздүктөрдүн дагы бир өзгөчөлүгү — алар орусча-кыргызча түшүндүрмө сөздүктөрдүн тибине кирет. Анткени өз убагында сөздүккө кардар адистер жана котормочулар терминдерди кыскача түшүндүрмө менен жабдууну талап кылышкандыктан, кийинки жылдарда терминологиялык

сөздүктөрдө терминдерден кийин кыскача түшүндүрмөлөр да берилип жүрөт. Анын себептери: маанилери жакын түшүнүккө ээ терминдерди бири-биринен айырмалоого мүмкүнчүлүк берүү, илимдин көп тармактары боюнча жогорку окуу жайларынын студенттери жана адистер үчүн атайын окуу куралдары улуттук тилибизде жетишерлик санда басылып чыгарылып турбагандыктан, аз да болсо аларга болгон зарыл муктаждыктарды канааттандырууга көмөк көрсөтүү.

Жарыяланган долбоорду системалаштырып унификациялоо (биротоло тактап чыгуу) этабында бул чаралар кошумча көмөк көрсөтөрү талашсыз.

Тиги же бу илимий тармактын терминологиялык сөздүгү адистер тарабынан түзүлөт. Терминдердин орусча тизмеси (словниги) көбүнчө орто жана (кээде) жогорку окуу жайларынын, окуу жайларынын окуу предметтеринин программасына ылайык, алды менен ошолордун чегиндеги терминдерди камтышы керек.¹ Экинчиден, азыркы илимий-техникалык революция мезгилинде илим тармактары тез өркүндөп, анын жаңы салаалары пайда болгон сайын жаңы маанидеги терминдер да күн сайын пайда болууда. Мындай шартта аларды кыргызчалатып, ошол замат тактап колдонууга сунуш кылуу бир топ шайдооттукту талап кылса да иш жүзүндө көңүлдөгүдөй, өз учурунда аткарыла бербегендиги байкалат. Үчүнчүдөн, илим тармактары боюнча терминологиялык системалар улуттук тилдерде ошол илимдин колдонулуу масштабына (б. а. ошол илим улуттук тилде өнүгүп жатабы же жокпу) жана тажрыйбалык зарылчылыкка ылайык жүргүзүлүү керек. Бул жагынан кыргыз тилинде, мисалы, электроника, молекула биологиясы, космонавтика, автоматика, радиология сыяктуу толуп жаткан жаңы техникалык-табигый илимдер өнүгүп жаткан жери жок (б. а. бул

¹ Бул талап иш жүзүндө белгилүү өлчөмдө гана аткарылып келе жатат.

илимдерде эмгектенген адистер орус тилинде гана жазышат, алар боюнча кыргыз тилинде илимий журнал, китептер жок). Аларга тиешелүү айрым терминдер гана тиги же бу популярдуу макалаларда газета-журнал бетинде учурашы мүмкүн. Ошондуктан алардын термин системаларын бүтүндөй тартипке келтирип, сөздүктөр иштеп чыгуу зарылчылыгы чектелип, улуттук тилдердин коомдук катнаш куралынын милдетин аткаруучулук функциясына байланыштуу шарттарга көз каранды. Илим тармактарынын терминология системаларын тартипке келтирүүдөгү дагы бир чаржайыттык — союздук масштабда техникалык илимдер боюнча гана унификациялоо, системалаштыруу иштери жүргүзүлүп, коомдук илимдер боюнча сунуш кылынган тизмелер жок. Демек, алардын словниктерин биздин сөздүктөрдү түзүүчүлөр ар кайсы энциклопедиялык көп томдуу справочниктерден (мисалы, медицина энциклопедиясы, айыл чарба, химиянын тармактары боюнча ж. б.) алышат.

Ошентип, биздин сөздүктөрдүн сөз тизмелеринин толуктугу, илимий тереңдиги ар бир автордун (түзүүчүнүн) илимий даярдыгына жараша жана күндөлүк тажрыйбалык керектөөлөргө ылайык ар түрдүү кырдаалдар менен шартталгандыктан, жарыяланып кеткен сөздүктөрдүн белгилүү терминологиялык системанын учурдагы абалына бардык мезгилдерде толук жооп бере албастыгы илимдеги күндөлүк алга жылыштарга байланыштуу. Иштелип чыгып, басмадан жарык көргөн коомдук илимдерге тиешелүү терминологиялык сөздүктөр жөнүндө сөз козгосок, төмөндөгүлөр байкалат: булардын колдонулуу чөйрөсүндөгү негизги өзгөчөлүгү — алардын көпчүлүгү¹ орто жана жогорку билим берүүдө негизги предметтерден. Ошондой эле, бул илимдердин негиздери окуу жайларынын

¹ Коомдук илимдер — тарых жана анын бөлүмдөрүн (байыркы, орто кылым, жаңы жана эң жаңы тарых, партия тарыхы, саясий экономия, философия, атеизм жана илимий коммунизм, филология, тил илими жана адабият таануу, дарек таануу), археологияны ж. б. ичине алат.

программаларынан тышкары да калк арасында башка каналдар аркылуу кеңири пропагандаланат.

Ошондуктан басма сөз, окутуу жана билим берүү практикасы, радио жана телевидение, сцена искусствосу үчүн коомдук-саясий (жалпы эле гуманитардык) терминология системаларынын улуттук тилде түзүлүп чыгып, тартипке келтирилип, уламдан-улам такталып, адабий тилге жайылтылышы терминология тажрыйбасынан талап кылынуучу зарыл милдеттердин бири. Термин жасоо ыкмаларын айкалыштыра пайдалануу жана анын қаражаттарын маанилеш (типтеш) жасалма сөздөрдү кураштыруу аркылуу терминдик сөздөрдүн тиги же бу түрлөрүн түзүп алгандан кийин гана аларды сөздүк түрүнө келтирүү ишке ашырылышы мүмкүн. Бул жагынан тилибизде иштелип чыккан тажрыйбалар бир кыйла.

Адабий тилдин нормасынын чегинде жаңы кабыл алууларды иретке салуу, анын ичинде терминологиялык лексиканы системалаштыруу, ар кандай баш-аламандыктан кутулуу басма сөз бетинде, радио уктурууларда, телеберүүлөрдө, лекция-докладдарда, сценаларда пландуу түрдө, кыйшаюусуз жүргүзүлгөндө гана кабыл алынган же жаңы пайда болгон сөздөр кабыл алган тилде лексико-грамматикалык белгилүү эрежелердин чегинде бекем орун алып, диалектилик сөздөрдүн да, башка тилдерден кабыл алынган өздөштүрүүлөрдүн да чектен тышкары кирип кетишине шарт түзүлбөй калат.

УЛУТТУК ТЕРМИНОЛОГИЯ ТАРМАКТАРЫН СИСТЕМАЛАШТЫРУУГА БАЙЛАНЫШТУУ СУНУШТАР.

Кыргыз тилинде коомдук саясий жана илимий-техникалык терминологияны түзүү жана тартипке келтирүүдө жана бул иште кездешкен чаржайыттардан кутулуу үчүн терминологиялык системаларды эки тилдүү (орусча-кыргызча) сөздүктөр түрүндө түзүп чыгуу үчүн төмөндөгүлөр сунуш кылынат.

ОРУСЧА-КЫРГЫЗЧА ТЕРМИНОЛОГИЯЛЫК СӨЗДҮКТӨРДҮН ТҮЗҮЛҮШ СТРУКТУРАСЫ

Сөздүктүн сөз тизмегин (словнигин) түзүү

1. Орусча-кыргызча терминологиялык сөздүктөрдү түзүүнүн алдында сөздүктүн орусча бөлүгү — сөз тизмеги (словниги, реестр сөз) түзүлүшү керек. Сөз тизмек белгилүү илим тармагындагы түшүнүктөрдүн аттары болгон терминдерди мүмкүн болушунча толук камтышы керек.

2. Терминдердин орусча варианты (сөз тизмеги) алфавит тартибинде келтирилет. Мисалы, «Саясий экономия терминдеринин орусча-кыргызча сөздүгүндө» терминдердин тизмеси төмөндөгүдөй жайгаштырылат:

Аванс

Автáркия

Арéнда

Бáзис

Балáнс ж. б.

3. Эгерде термин сөз айкаштарынан турса, андай терминдер да башкы сөзүнө жараша алфавиттик тартипте өз ордунда келтириле берет.

Бáзис

Бáзис общества

Балáнс

Балáнс активный

Балáнс народного хозяйства ж. б.

4. а) Словникте сөз айкашынан турган терминдер негизги сөздүн уясында берилиши мүмкүн: Мисалы, лингвистикада:

Чередовáние

Чередовáние автоматическое

Чередовáние акцентное

Чередовáние грамматическое

Чередовáние качественное

Чередовáние свободное ж. б.

б) иш жүзүндө, текст ичинде мындай терминдер аныктоочтук айкашта колдонулат. Ошондуктан мындай терминдер алфавиттик тартип менен өз ордунда да келтирилет:

Автоматическое чередовáние к. *Чередование автоматическое*

Акцентное чередовáние к. *Чередование акцентное*

Грамматическое чередовáние к. *Чередование грамматическое*

Свободное чередовáние к. *Чередование свободное*

5. Терминдик түшүнүктө орус тилинин төл сөздөрү менен бирге интернационалдык (эл аралык) илимий номенклатурада колдонулуучу терминдер да катар колдонула берет. Алардын ар бири (көбүнчө көбүрөөк колдонулуучу варианты) словниктен өзүнүн ордун ээлейт:

Сингармонизм

Гармония гласных

Созвучие

Акцент

Ударение

Ассигнация

Денежный знак ж. б.

Терминдерге да мүнөздүү көп маанилүүлүк (полисемантизм) жана маанилештик (синонимия) бир эле сөз эки же бир нече илим тармагында атайын мааниде колдо-

нула беришине байланыштуу: *давление* (термодинамикада, автомобиль куруу тармактарында); *катуулук* (мисалы, физикада «громкость звука» жана «твёрдость материала» сыяктуу татаал терминдердин составында); *тамыр* (алгебрада, ботаникада); *түр* (тил илиминде жана биологияда); *акустика* (тил илиминде жана физикада); *басым* (физикада жана тил илиминде) колдонулгандай.

Ошондуктан тармактык терминологиялык сөздүктө анын өзүнө гана тиешелүү мааниде колдонулушуна орун берилет да, ал кыргызча тиешелүү эквиваленти менен которулуп, которулбаса, алгачкы калыбынча алынып, кашаанын ичинде түшүндүрмөсү берилет. Мисалы, лингвистикалык терминдердин сөздүгүндө:

акустика-акустика (тил илиминде тыбыштардын добуш толкундарына байланыштуу өзгөчөлүктөрү негизделүүчү касиет);

ударение-басым (сөздүн составындагы бир үндүүнүн башка тыбыштарга караганда күч менен айтылышы).

Ошондой эле, бир терминдик түшүнүк ар түрдүү сөздөр аркылуу да билдирилиши мүмкүн: мисалы, физикада *удельный вес//амплитуда//коэффициент*; тил илиминде *опрошение//переразложение* ж. б. Мындай учурда словникте алардын бардыгына алфавит тартибинде орун берилип, ар биринен кийин кыргызча котормосу келтирилип (которулбаса, өз калыбынча алгачкы булагындагыдай алынып), түшүнүк бирөөнө гана берилет да, экинчиси ушуга шилтелет:

опрашение — жылышуу (к. *переразложение*);

переразложение — жылышуу (катар турган морфемалардын бирине тиешелүү тыбыштын же тыбыштардын экинчисине жылышып кетиши). Мисалы, байыркы түрк тилдериндеги *сарыгар* (<*сар*+*гар*) сыяктуу кубулуш.

Сөздүктөрдө терминдер жалпы эле алфавит тартибинде жайгаштырылышы, же болбосо ар бир термин-сөз уя принцибинде алгачкы же негизги формасынан кийин келтирилип отурулушу мүмкүн:

алфавит тартибинде
агглютинация
азбука
азбучный
аллелетерация
аллофон
алфавит
ассимиляция

уя принцибинде
электр
электрификация
электрифицировать
электролит
электро-вакуум
электрофицированный

Сөздүктөрдө терминдер алфавит тартибинде же уя принцибинде жайгаштырылса да, андагы татаал терминдерди (*пресноводный карп, глухой звук, сложное слово, экспираторное ударение, ударная волна, демократический строй, марксистское мировоззрение, эволюционное учение, кровеносный сосуд, хронический гепатит, брюшной тиф, Тянь-шанская ель, гляциально-нивальная зона* сыяктуу) реестрде (б. а. сөз тизмегинде) алфавит тартибинде аталган түрүндө жайгаштырууга да болот. Тескерисинче, терминдин семантикасы биринчи планга коюлуп, адегенде аны билдирүүчү сөз (б. а. зат атооч) келтирилип, аныктоочу андан кийин келтирилиши да мүмкүн. Ошондо реестрдеги терминдер төмөндөгүдөй жайгаштырылат: *карп пресноводный, звук глухой, слово сложное, ударение экспираторное, волна ударная, строй демократический, мировоззрение марксистское, учение эволюционное, сосуд кровеносный, ель Тянь-шанская, зона гляциально-нивальная* и. т. д.

Ал эми терминдерди кыргызча которгондо (же аларды кыргызча эквиваленттер менен жабдыганда) алар аныктооч+аныкталгыч (мисалы, *экспиратордук басым*) же аныкталгыч+аныктооч (мисалы, *басым экспиратордук*) болуп которулушу мүмкүн. Экинчи учур — сөздүктөгү реестр сөздөр уя принцибинде жайгаштырылышында колдонулат.

Словникке кирүүчү сөздөр окуу куралдарынан, СССР илимдер академиясынын алдындагы Илим-техникалык терминология комитети, Бүткүл союздук стандарттоо, ко-

далоо жана информация илим-изилдөө институту тарабынан сунуш кылынып, басылып чыгарылып жаткан тармактык терминдер системаларынын тизмелеринен, «Советская Энциклопедия», «Русский язык» ж. б. басмалардан чыгып жаткан тармактык түшүндүрмөлүү сөздүктөрдөн жана энциклопедиялардан тандалып алынышы керек.

Терминологиялык сөздүктөр илим тармактары боюнча айрым-айрым түзүлгөндүктөн, ага ошол илим тармагынын негизги мазмунун түзүүчү андагы бардык терминдердин камтылышы зарыл. Бирок улуттук тилибиздин коомдук милдетин, жайылуу сферасынын чегин эске алып, көбүнчө, биринчи иретте орто мектептерде кыргыз тилинде окутулуучу илим тармактарынын терминологиялык системаларынын сөздүктөр түрүнө келтирилиши зарыл. Алар — тил илими (мында грамматика, эне тили, орус жана чет тилдерге байланыштуу терминдерди камтууга болот), адабият таануу, физика, химия, ботаника, биология, анатомия жана физиология, геометрия, математика, астрономия, география, тарых, коом таануу, сүрөт, чийүү, дене тарбиясы. Ошону менен бирге калайыкты идеологиялык жактан тарбиялоодо, эл чарбачылыгын өркүндөтүүдө жана официалдык-мамлекеттик иш жүргүзүү маселелеринде зарыл керектүү тармактардан болгон коомдук-саясий, философия, саясий жана конкреттүү экономика, юриспруденция, медицина, атеизм сыяктуу илим тармактары боюнча да терминологиялык системалардын улуттук тилибизде түзүлүп, иретке салынып жана унификацияланышы зарыл керектүү.

Ар бир илим тармагы боюнча мурда жарык көргөн орусча-кыргызча терминологиялык сөздүктөрдүн словниктери кылдаттык менен дагы каралып чыгып, алардагы терминдердин көпчүлүгү улам кийин түзүлгөн сөздүктөр тарабынан да камтылышы керек.

Орусча-кыргызча терминологиялык сөздүктөрдүн кыргызча бөлүгүн түзүү жолдору. Словник тандалып алынып, алфавит тартибине келтирилгенден кийин эне тилдеги

шайкеш (эквивалент) сөздөр менен которуп, аларды келечек термин катары сунуш кылуу — тармактык сөздүктү түзүүдөгү эң жооптуу жана оңой-олтоң аткарыла койбос иш этаптарынын бири. Анткени, тармактык сөздүктөрдү түзүү тажрыйбасынын башаты биздин республикада 20-жылдардын аягынан башталат.

Демек, өткөн 60 жылдан бери бул иштеги тажрыйба да бир кыйла. Анын үстүнө, ушул эле мезгилдердин ичинде басма сөз бетинен туруктуу орун ээлеп, өнөкөткө айланып, тиги же бу термин катары колдонулуп келе жаткан сөздөр аз эмес. Алардын кыйласы төл сөздөр, бир тобу даяр өздөштүрүүлөр. Ошондуктан алардын ордуна кандайдыр бир жаңы сөздү издеш орунсуз.

Эгер татаал составдуу сөз айкаштарынан турган тизмектер аркылуу билдирилүүчү терминдик түшүнүктөргө келе турган болсок, андайлар да аз эмес.

Тиги же бу сөздү термин катары сунуш кыларда сөздүктү түзүүчүдөн маанилеш мүчөлөрдүн кайсынысы менен айкашкан формасын тандап алуу үчүн сөздүк түзүүчүлүк адистик, билгичтик талап кылынат. Мисалы, *театральное общество* деген татаал термин кыргызча басма сөз бетинде *театралдык коом*, *театрчылар коому*, *театр коому* болуп кездешет. Демек, мындай терминдерди которууда алды менен автор (б. а. сөздүктү түзүүчү) терминдин маанисине кунт коюп түшүнүп туруп, аны кыргызчалатуу аракетине киришүү керек. Жогоруда келтирилген мисалга кайра кайрылсак, ал «театр ишмерлерин баш коштурган ыктыярдуу чыгармачылык коом» деген түшүнүктү билдирет. Ошондуктан аны кыргызчалатканда «театралдык коом» деп которо салуу туура эмес. Анткени, биринчиден, «театральное» жогорку айкашта театрга тиешелүүлүктү (б. а. «театрды сүйүүчүлөргө» эмес, андай адамдын сөзсүз театр ишмери болушу да зарыл эмес) билдирет. Коомдун мүчөсүнүн кесиби театр ишмердиги (айталык, режиссер, актер, драматург, костюмер, декора-

тор, гример, светотехник ж. б.) менен байланыштуу болсо гана ал ошол коомго мүчө боло алат.

Демек, аталган терминдин *театрчылар коому* деп алынгануу туура. Анын үстүнө, терминдин биринчи компонентиндеги *-аль* мүчөсү менен *театрал* (театр ышкыбозу, театр сүйүүчү, театрчы) термининен айырмалай билүү да тармактык сөздүк түзүүдө кунт коюлуучу мерчемдүү моменттерден.

Иштин андан кийинки этабы — терминдин дефинициясын (аныктамасын) берүү. Бул тармактык сөздүк эки тилдүү-түшүндүрмө сөздүктөрдүн тибине кирсе гана керек болот.

Мисалы, «Орусча-кыргызча математикалык терминдердин сөздүгүндө» *корень-тамыр* термини 1) *a* санынын *n*-даражадагы тамыры (белгиленеши $\sqrt[n]{a}$) деп, *n* даражасы *a* га барабар *x* саны айтылат, б. а. $x^n = a$; 2) $a_0 \cdot x^n + a_1 x^{n-1} + \dots + a_n = 0$ түрүндөгү алгебралык теңдеменин тамыры деп *x* аргументинин бул теңдеменин тамыры теңдештикке айландыруучу сандык мааниси аталат¹ деген түшүнүк менен жабдылышы керек.

Мында терминдин дефинициясын ачуучу эки мааниси тең берилип жатат. Бул болсо бардык терминдерге 1, 2, 3 же андан да көп аныктама берилет дегенге жатпайт. Маанилерди цифра менен жиктөө көп маанилүү (полисемантикалуу) терминдерди чечмелөөгө гана тиешелүү ыкма. Ал эми көпчүлүк терминдердин болсо бир гана, болгондо да, илимде аныкталган негизги мааниси берилиши талапка ылайык. Анын үстүнө, тармактык сөздүктөрдө терминдерди дефинициясы менен коштоп берүү сөзсүз зарыл керектүү талаптардан эмес. Анткени, бул милдет биринчи кезекте энциклопедиялык жана түшүндүрмөлүү справочниктердин негизги милдеттерине кирет. Орусча-улуттук тармактык сөздүктөрдөгү терминдерди аныктамалар менен жабдуу ар бир терминди өздөштүрүүгө жана

¹ КСЭ, т. 5., 531-б.

жергиликтүү шарттарда башка ар түрдүү атайын адабияттарга болгон муктаждыкты кандайдыр бир өлчөмдө канааттандырууга байланыштуу туулат.

Ошондуктан, тармактык терминологиялык система бир тилде гана (айталык, кыргыз тилинде) тизме түрүндө, эки тилде (орусча-кыргызча терминологиялык сөздүк түрүндө) же болбосо, жогоруда көрсөтүлгөндөй, дефинициясы менен коштолуп, түшүндүрмө сөздүк түрүндө да түзүлүшү мүмкүн.

Терминдерди сөзмө-сөз которуу. Мындай ыкманын жалпы эле сөз жасоодо, анын ичинде термин жасоодо эң негизги ыкмалардын бири экендиги жогоруда жетишерлик баяндалды. Мында дагы бир орчундуу нерсе — тиги же бу терминологиялык система кандай түшүнүктөрдү камтыйт жана алардын семантикалык составы кандай? Конкреттүү (айкын) жана жалпы абстракттуу түшүнүктөрдүн — зат, нерсе, кубулуш, абал, кыймыл-аракеттердин атоолору. Демек, термин көбүнчө заттык сөздөрдөн жана ага байланыштуу атоолордон турат. Анын үстүнө, СССРде орто мектептин программасы боюнча өтүлүүчү предметтердин бардыгынын эне тили жана адабияттан башкасынын жалпы көлөмү жана илимий мазмуну бирдей. Демек, алардын терминология системалары да белгилүү өлчөмдө бирдей экендиги шексиз. Бул кырдаал, жогоруда белгиленгендей, ар бир предмет (б. а. илим тармагы) боюнча терминология системаларын түзүүдө словниктер орус тилинде болушун шарттайт.

Экинчиден, бул кырдаал да жогоруда аталган илим тармактарынын, анын ичинде өзгөчө так жана табигый илимдер боюнча терминдердин улуттук жазуу пайда болгондон кийин гана орус тилинин таасири менен, анын негизинде калыптана баштагандыгы менен түшүндүрүлөт.

Бирок табигый-техникалык илим тармактарындагы бир кыйла түшүнүктөрдүн авторлору эне тилибизде эзелтен эле бар экендиги, алар кийин толук баалуу терминдерге айлангандыгы белгилүү (*таш, жамгыр, булут, ка-*

бырга, ичеги, жүрөк, баш, көз, тил, алтын, күмүш, күкүрт, кайың, бүркүт, соно, ак куу, түлкү, төр, аска, мөңгү, арпа, буудай, аркар, бөкөн, илбирс, карчыга, таруу, беде, жүгөрү, кант, бал, сүт, май, көмүр, акак, жалбыз, чыгым, салык, баа, үнөм, пайда, жылгын, сай, деңиз, өзөн, үйөр, сел, торпу, касаба ж. б.) бул өңдүү сөздөр биология (ботаника, зоология, анатомия жана физиология), география, геология, экономика сыяктуу илим тармактарынын терминология системаларынан өздөрүнүн туруктуу орундарын ээлешкен.

Ал гана тургай, төл сөздөрдүн негизинде туунду (производные) терминдер жасала берет да, алар термин жасоо муктаждыгын аткарат. Ошентип, термин жасоодо сөз жасоо ыкмалары айкалышта пайдаланылып, терминди сөзмө-сөз которуу (рука — «кол», дождь — «жамгыр», бюст — «тулку», лес — «токой», гора — «тоо», вода — «суу», снег — «кар» ж. б.).

Туунду төл сөздөрдү терминдик мааниде колдонуу же аларды эне тилдин каражаттары менен кураштыруу (давление — «басым», приговор — «бүтүм», накопление — «топтом», ущерб — «чыгым», долгий гласный — «созулма үндүү», притяжение — «тартылуу», печать — «басма»). Даяр кабыл алуу (космос, ракета, трактор, машина, самолёт, коммуна, социализм, инфляция).

Даяр кабыл алынган сөздөргө мүчө жалгап, төл сөздөр менен айкаштырып, жаңы терминдер жасоо (коллективное хозяйство — «коллективдүү чарба», коллективизация — «коллективдештирүү», исторический материализм — «тарыхый материализм», кубок Девиса — «Девистин кубогу», толстовщина — «толстойчулук», арктический пояс — «арктика алкагы» ж. б.)

Саналган ыкмалар менен термин жасоодо топтолгон тажрыйбаны жыйынтыктаганда жана эне тилдеги маанилеш көптөгөн мүчөлөрдү тандап, тиги же бу сөзгө айкаштыруу маселесине токтоло турган болсок, анда бир топ кунт коюлуучу өзгөчөлүктөр байкалат.

1. Жогоруда белгиленгендей, словникке киргизилген бардык терминдер мааниси жагынан шайкеш төл сөздөр менен которулуп, алар кыргыз тилинде да терминдик мааниге ээ болушу зарыл. Мисалы, «Саясий экономикалык сөздүктө»:

Бросовая цена — төмөндөтүлгөн баа

Деньги — акча

Валовая прибыль — дүң пайда

Землевладение — жер ээлөө

Избыточная прибавочная стоимость — үстөк кошумча нарк ж. б.

2. Словниктеги терминге мааниси шайкеш төл сөз жок болсо, ал которулбай, өз калыбынча алынат. Мисалы, ошол эле сөздүктө:

Баланс — баланс

Бум — бум

Бюджет — бюджет

Фордизм — фордизм

3. Словниктеги татаал термин жарым-жартылай которулат:

Валовая продукция — дүң продукция

Высокий процент — жогорку процент

Монопольная цена — монополиялык баа

Переменный капитал¹ — өзгөрүлмө капитал

4. Словниктеги татаал терминдердин негиздери которулбай, кыргыз тилинин эрежелерине ылайык, анын морфологиялык жана синтаксистик каражаттары менен жабдылат:

Бойкот экономический — экономикалык бойкот

Ресурсы бюджетные — бюджет ресурстары

Рента дифференциальная при капитализме — капитализм кезиндеги рента

Теория кредита капиталистическая — кредиттин капиталисттик теориясы ж. б.

¹ Терминдер ушундайча алфавиттик тартипте да берилиши мүмкүн.

5. Айрым терминдер которулбай өз калыбынча алынып, аны менен катар котормосу да берилиши мүмкүн. Мисалы,

Индикатор — *индикатор, көрсөткүч*

Руда — *руда, кен*

Структура — *структура, түзүлүш ж. б.*

6. Орусча-кыргызча терминологиялык сөздүктөн орун берилген ар бир термин зарылчылыгына жараша кыскача түшүндүрмө (дефиниция) менен жабдылат. Мисалы, ошол эле «Саясий экономика» боюнча сөздүктө:

Фонд запасной — *запас фонду* (материалдык байлыктардын бардык түрүнөн камдалган запастар).

Товар застойный — *өтпөй калган товарлар* (кризис убактысында сатылбай көбөйүп кеткен товар).

Затрата капитала — *капиталдын сарпталышы* (капиталисттик өндүрүшкө жана жүгүртүүгө капиталдын жумшалышы).

7. Сөздүктөрдө маанилеш терминдердин бирине гана түшүндүрмө берилип, экинчиси ошого шилтелет:

Издержки производства капиталистические — *капиталисттик өндүрүшкө кеткен каражаттар (к. издержки производства)*. Ал эми **издержки производства** деген термин болсо алфавиттик тартипте өз ордунда берилип, анын кыргызча эквиваленти — *өндүрүшкө кеткен каражаттар* (продуктыларды өндүрүүгө кеткен өндүрүш каражаттарынын жана жумушчу күчтөрүнүн наркы) деген котормо жана түшүндүрмө менен жабдылат.

8. Сөздүктөрдө шилтөө тартиби **к. («караңыз»)** деген белги аркылуу берилип, ал басмада курсив менен терилет:

Капитализм империалистический — *империалисттик капитализм (к. империализм)*.

Комплексная автоматизация — *комплексүү автоматташтырылыш (к. автоматизация производства)*.

Затраты непроизводительные — *өндүрүмсүз сарптар (к. расходы непроизводительные)*.

9. Кээ бир сөздүктөрдө айрым терминдерге берилген түшүндүрмөлөрдүн көргөзмөлүү, дагы түшүнүктүүрөөк болушуна жетишүү үчүн кээде мисалдар же формулалар да келтирилиши мүмкүн. Мисалы, «Химия терминдеринин орусча-кыргызча сөздүгүндө»:

Альдегид пропионовый — *пропион альдегиди* (C_3H_6O же CH_3-CH_2-CHO)

Тионил — *тионил* (O^{2+} эки валенттүү радикал).

«Лингвистика терминдеринин орусча-кыргызча сөздүгүндө»:

Асиндетон — *асиндетон, байламтасыз байланыш* (сүйлөмдүн составдык бөлүктөрүнүн бири-бири менен байламтасыз байланышы: мисалы, орус тилинде «сказано — сделано», кыргызча «базарга бар — бактыңдан көр» же интонация аркылуу тутумдашкан «мен келдим, ал да жөнөдү» сыяктуу сүйлөмдөрдөгү байланыш).

Синтагма внешняя — *сырткы синтагма* (эки сөздөн турган сөз тизмегиндеги бир сөздүн аныктооч болуп, экинчи сөздүн аныкталгыч болуп турушу; мисалы, *алтын саат, кызыл галстук*).

ТЕРМИНДЕРДИ ОРУС ТИЛИНЕН КОТОРУУ ЫКМАЛАРЫ ЖАНА КАРАЖАТТАРЫ

1. Зат атоочторду которуу.

Орус тилиндеги морфологиялык жол менен жасалган терминдерди которууда кыргыз тилинин морфологиялык каражаттарын — куранды мүчөлөрү пайдаланыла тургандыгы жогоруда белгиленди. Болгондо да, андай ыкма төл сөздөрдүн жардамы менен заттык маанидеги термин-

дерди¹ которуп алуу жана негиздери которулбаса, аларды кыргыз тилинин морфологиялык каражаттары менен жабдуу аркылуу ишке ашырылат.

1. Орус тилинде *-и//аи* мүчөлөрүнүн жардамы менен жасалуучу заттын өзгөчө касиетин, кесипти билдирүүчү сөздөр кыргызча *-чы*, *-гыч* жана *-луу* мүчөлөрү айкашкан сөздөр менен же мааниси шайкеш башка морфологиялык түзүлүштөгү сөздөр менен которулат:

а) ткач — *токуучу*, тягач — *сүйрөгүч*, ловкач — *элтүү*, машыккан, рвач — *шылуун*, жегич, силач — *күчтүү*;

б) эгерде сөздүн негизи которулбаса, ага аталган мүчөлөр уланат: скрипач — скрипкачы.

2. Орус тилинде *-ан (-ян)* мүчөлөрүнүн жардамы менен жасалуучу, заттардын өзгөчөлүгүн билдирүүчү сөздөргө кыргызча *-чыл*, *-гыч*, *-ма* мүчөлөрү айкашкан (политикан — *саясатчы*) же мааниси гана шайкеш башка морфологиялык түзүлүштөгү сөздөр туура келет: грубиян — *одоно*, *осол*; смутьян — *куйту*, интриган — *бузуку*.

3. Орус тилиндеги *-ак (-як)* мүчөлөрүнүн жардамы менен жасалып, өлкөгө, жерге, шаарга ж. б. тиешелүүлүктү билдирүүчү сөздөр кыргызча: *-лык* мүчөсүнүн жардамы менен жасалат: а) сибиряк — *сибирдик*, туляк — *тулалык*, австрияк — *австриялык*, пруссак — *пруссиялык* болуп которулат.

б) эгерде ушул мүчө менен айкашып турган сөздөр жалпы эле заттын өзгөчө белгисин билдирсе, алар *-лык*, *-чы* мүчөлөрү айкашкан төл сөздөрдүн (степняк — *талаалык*, вожак — *жетекчи*) же башка морфологиялык түзүлүштөгү сөздөрдүн жардамы менен которулат: бедняк —

¹ Төмөндө орус тилинде ар түрдүү мүчөлөр жалганып жасалган сөздөрдү которуу ыкмалары баяндалат. Бирок алардын бардыгы эле терминдик мааниге ээ болушу мүмкүн эмес. Ошондой болсо да, терминдерди которууда же морфологиялык каражаттар менен жабдууда жалпы эрежелер жетекчиликке алынып, алардын көпчүлүк учурлары мисалдар менен коштолду.

кедей, чужак — *бөтөн*, чоочун, добряк — *ак көңүл*, холостяк — *бойдок* ж. б.

4. Орус тилиндеги *-ец* мүчөсү жалганып, кесипти, заттын аракет, өзгөчөлүгү боюнча белгисин көрсөтүүчү сөздөр кыргызча а) *-чы*, *-гыч*, *-луу*, *-гын*, *-гер*, *-кеч*, *-ман*, *-аган* мүчөлөрү айкашуучу сөздөр менен же маанисине карай шайкеш, башка морфологиялык түзүлүштөгү сөздөр менен которулат: борец — *күрөшчү*, гонец — *чабарман*, жнец — *орокчу*, купец — *соодагер*, певец — *ырчы*, продавец — *сатуучу*, земледелец — *дыйкан*, честолюбец — *атак-даңкты сүйүүчү* (мансапкор); орденоносец — *ордендүү*, беглец — *качкын*, мудрец — *акылман*, хитрец — *куу*;

б) эгерде *-ец* мүчөсү уланып турган сөз белгилүү бир жерге, өлкөгө, орунга тиешелүүлүктү билгизсе, алар кыргызча *-лык* мүчөсүнүн жардамы менен оформить этилет: аварец — *аварлык*, горец — *тоолук*, ленинградец — *ленинграддык*, тамбовец — *тамбовдук*; в) эгерде *-ец* мүчөсү жалганып жасалган сөз белгилүү бир уюмга, агымга, багытка тиешелүүлүктү билгизсе, негизине *-чы*, *-чыл*, *-ык* мүчөлөрү уланат: стахановец — *стахановчу*, кировец — *кировчу* же башка морфологиялык түзүлүштөгү сөздөр, сөз айкаштары менен которулат: комсомолец — *комсомол* (*-ец* мүчөсү жалганбай эле сөздүн негизи анын маанисин билдире алат); выдвигенец — *төмөндөн көтөрүлгөн*, просвещенец — *агартуу кызматкери*.

5. Орус тилиндеги *-лец* мүчөсү жалганып жасалган сөздөргө маани жагынан кыргыз тилинде *-чы*, *-ган* мүчөсү айкашкан (кормилец-*багуучу*) жана башка морфологиялык түзүлүштөгү сөздөр туура келет: постоялец — *туруучу* (жашоочу), жилец — *туруучу*, пришелец — *келгин*, владелец — *ээ*, скиталец — *селсаяк*.

6. Орус тилиндеги *-овец (-евец)* мүчөлөрү жалганып, тиешелүүлүктү билдирүүчү зат атооч сөздөргө кыргызча *-чы*, *чыл*, *-лык* мүчөлөрү менен жасалган (исковец — *искрачыл*, толстовец — *толстойчул* (Толстойдун жолун жолдоочу маанисинде), метростроевец — *метро куруучу* же

башка морфологиялык түзүлүштөгү сөздөр жө сөз айкаштары маанилеш;

7. Орус тилиндеги *-анец* (*-янец*) мүчөсү жалганып, заттын белгилүү жерге, агымга, коомдук уюмга тиешелүүлүгүн билдирүүчү сөздөрдүн негиздерине кыргызча *-лык, -чыл* мүчөлөрү жалганат: американец — *америкалык*, перуанец — *перулук*, республиканец — *республикачыл*, итальянец — *италиялык*, венецианец — *венециялык*, кантианец — *кантчыл*, гегельянец — *гегелчил*, ялтинец — *ялталык*, сочинец — *сочилик*, бакинец — *бакулук*.

8. Орус тилиндеги *-ик* мүчөсү жалганып, заттын кесибин билдирүүчү сөздөр кыргызча *-чы, -чыл* мүчөлөрү жалгануучу, кээде башка морфологиялык түзүлүштөгү жөнөкөй жана татаал сөздөр менен которулат (айрымдарынын негиздери которулбайт):

а) сапожник — *өтүкчү*, печник — *мешчи* (уста), правник — *укукчул*, водник — *суучул*, глазник — *көз доктору*, зубник — *тиш доктору*, передовик — *эпкиндүү*, плановик — *пландоочу*; ал эми фронтоник, физкультурник сыяктуулар которулбай алынат.

б) эгер сөздүн башында таагыч *без, бес* приставкалары болсо, кыргызча которулганда аларга маанилеш сөздөргө *-сыз* мүчөсү айкашат: безбожник — *кудайсыз*, бездомник — *үйсүз*, селсаяк, беспризорник — *багуусуз, кароосуз* (жетим).

в) Ушул эле мүчө жалганып, заттын белгисин, өзгөчөлүгүн билдирүүчү сөздөр кыргызча *-чы, -чыл, -ман, -луу* мүчөлөрү айкашкан же башка морфологиялык түзүлүштөгү сөздөр менен которулат: виновник — *күнөөлүү*, выпускник — *бүтүрүүчү*, воспитанник — *тарбиялануучу*, изгнанник — *айдалган, куугундалган* (кууп жиберилген), сплетник — *ушакчы*, путник — *жолоочу*, защитник — *коргоочу*, помощник — *жардамчы*, озорник — *тенек, ээн баш*, школьник — *мектеп окуучусу*, кочевник — *көчмөн*, клеветник — *ушакчы*, изменник — *чыккынчы*, цирюльник — *чач тарач*, шутник — *куудул, тамашкай* ж. б.

9. Орус тилиндеги *-чик, -щик, -овщик, -льщик* мүчөлөрү жалганып жасалган кесипти билдирүүчү зат атоочтор кыргызча *-чы, -кеч* мүчөлөрү айкалышуучу же башка морфологиялык түзүлүштөгү жөнөкөй жана татаал сөздөр менен которулат (айрымдарынын негиздери которулбай алынат): барабанщик — *барабанчы*, алиментщик — *алимент төлөөчү*, возчик — *кире тартуучу, кирекеч*, грузчик — *жүк ташуучу*, переписчик — *көчүрүп жазуучу*, подпсчик — *жазылуучу*, разведчик — *чалгынчы*, зимовщик — *кыштоочу*, сортировщик — *сорттоочу*, весовщик — *таразачы*, старьевщик — *таштанды жыйноочу*, кладовщик — *кампачы*, точильщик — *кайракчы*, бурильщик — *бургулоочу*, чистильщик — *тазалоочу*, газетчик — *газета кызматкери*, часовщик — *саат устасы*, ростовщик — *сүткор* ж. б.

10. Орус тилинде *-тель, -итель* мүчөлөрү этиштерге жалганып, алардан белгилүү бир ишти аткаруучуну, белгилүү бир кесипчиликке тиешелүү же белгилүү бир ишмерлик кылуучуну билдирүүчү зат атоочтор жасалат. Мындай сөздөр да кыргызча:

а) *-чы, -чыл, -ман, -кеч, -гыч* мүчөлөрү жалгануучу же башка морфологиялык түзүлүштөгү сөздөр менен которулат: воспитатель — *тарбиячы*, вредитель — *зыянкеч*, грабитель — *талоончу*, вдохновитель — *шыктандыргыч* ж. б.

б) Жогоруда аталган мүчө жалганып, орус тилинде этиштерден куралдардын аттарын билдирүүчү зат атоочтор да жасалат. Алар кыргызча 1) *-гыч* мүчөсү жалганган сөздөр менен которулат: выпрямитель — *түздөгүч*, глушитель — *басаңдаткыч*, двигатель — *кыймылдаткыч*, измеритель — *өлчөгүч, ченегич*, испаритель — *бууга айландыргыч*, предохранитель — *сактагыч*.

2) Андай түзүлүштөгү кээ бир сөздөрдүн негизи которулбай да алынат: истребитель.

3) *-итель* мүчөсү жасоочу множитель — *көбөйткүч* болуп которулат.

11. Орус тилинде *-ун* мүчөсү жалганып, заттык ар кандай сапатты билдирүүчү сөздөр кыргыз тилине түрдүүчө

морфологиялык түзүлүштөгү сөздөр менен которулат: врун же лгун — *калпычы*, говорун — *бабырак*, хвастун — *мактанчаак*, шалун — *тентек*, ээн баш, — ворчун — *жеме-кор*.

12. Орус тилинде *-ок* мүчөсү аркылуу этиштерден жасалып, аракеттенүүчүнү билдирүүчү зат атоочтор кыргызча *-гыч*, *-чы* мүчөлөрү айкашкан сөздөр менен которулат: стрелок — *аткыч*, игрок — *оюнчу*, знаток — *билгич*, кээде билерман ж. б.

13. Орус тилинде *-ль* мүчөсү жалганып, кыймыл-аракетти аткаруучунун атын билдирүүчү зат атоочтор кыргызча *-чы* мүчөсү уланган сөздөр аркылуу которулат: коваль — *такачы*, стригаль — *кыркмачы*.

14. Орус тилинде *-арь* мүчөсү жалганып, кесипти, заттык белгини билгизүүчү сөздөр кыргызча:

а) *-чы*, *-ман*, *-гыч* мүчөлөрү жалганган виноградарь — *жүзүмчү*, вратарь — *дарбазачы*, главарь — *башчы*, пахарь — *эгинчи*, знахарь — *эмчи-домчу*, же башка морфологиялык түзүлүштөгү сөздөр менен которулат: дикарь — *жапайы*;

б) *токарь*, *кобзарь* сыяктуу айрым сөздөр которулбай өз калыбынча алынат.

15. Орус тилинде *-ин*, *-анин* (*-янин*), *-чанин* мүчөлөрү жалганып, көбүнчө адамдын орунга, өлкөгө, мамлекетке, улутка тиешелүүлүгүн билдирүүчү сөздөр кыргызча:

а) *-лык* мүчөсүнүн жардамы менен которулат: южанин — *түштүктүк*, горожанин — *шаардык*, египтянин — *египеттик*, персиянин — *персиялык*, киевлянин — *киевдик*, римлянин — *римдик*, горьковчанин — *горькийлик*, харьковчанин — *харьковдук*, ростовчанин — *ростовдук*, сумчанин — *сумылык*;

б) татарин, мордвин, боярин деген сөздөр *-ин* мүчөсүз эле татар, мордва, бояр түрүндө алынат.

в) Которулбай өз калыбынча алынат: *грузин*, *осетин*, *барин*.

г) Башка морфологиялык түзүлүштөгү сөздөр менен которулат: хозяин — *кожоюн*, ээ, господин — *мырза*.

16. Орус тилинде *-ич* мүчөсү жалганып, жогорудагы (б. а. 15-пункттагыдай) сөздөр менен маанилеш *вятич*, *костромич*, *москвич*, *омич*, *томич* сыяктуулар кыргызча *-лык* мүчөсүнүн жардамы менен *вяткалык*, *костромалык*, *москвалык*, *омскилик*, *томскилик* болуп которулат.

17. Орус тилинде *-ист* мүчөсү жалганып, кесипти, коомдук абалды билдирүүчү сөздөр:

а) кыргызча которулбай, өз калыбынча алынат: *журналист*, *машиинист*;

б) төмөнкү мисалдар сыяктуу эл аралык терминдер да которулбайт: *анархист*, *атеист*, *гуманист*, *империалист*, *импрессионист*, *коммунист*, *материалист*, *социалист*, *дуалист*, *идеалист* ж. б.

в) айрым терминдер *-чы*, *-луу*, *-чыл* мүчөсү жалгануучу сөздөр менен которулат: баянист — *кыякчы*, баянчы, связист — *байланышчы*.

г) айырмадарынын негиздери которулбаса да, аягына «в» пунктунда саналып көрсөтүлгөн мүчөлөр жалганат: велосипедист — *велосипедчи*, фельетонист — *фельетончу*, значкист — *значоктуу*, каррикатурист — *каррикатурачы*.

18. Орус тилинде *-тор*, *-атор*, *-итор* мүчөлөрү айкашып, кесипти, өзгөчө касиетти, белгини билгизүүчү сөздөр:

а) которулбай алынат: *директор*, *агитатор*, *колонизатор*, *ликвидатор*, *оператор*, *экспедитор*, *авиатор* ж. б;

б) которулат: импровизатор — *жамакчы*.

19. Орус тилинде *-ант*, *-янт*, *-ент* мүчөлөрү жалганып, заттын нерсеге же кыймыл-аракетке мамилесин билдирүүчү сөздөр кыргызча которулбай алынат: *арестант*, *квартирант*, *курсант*, *музыкант*, *оккупант*, *эмигрант*, *оппонент*, *ассистент*, *референт* ж. б;

20. Орус тилинде *-ик* мүчөсү жалганып жасалып, кесипти, атакты, уюмга, агымга тиешелүүлүктү билдирүүчү интернационалдык терминдер:

а) которулбай алынат: *академик, химик, физик, ботаник, лирик ж. б.*

б) айрымдары маанисине шайкеш төл сөздөр менен (комик — куудул) же *-чы* мүчөсүнүн жардамы менен которулат: историк — *тарыхчы*.

21. Орус тилинде *-ер* мүчөсү жалганып, кесипти билдирүүчү сөздөр:

а) негиздерине *-чы* мүчөсү жалганып оформить этилет: монтажёр — *монтажчы*, гарпунер — *гарпунчу*, киоскер — *киоскачы* (киоскадагы сатуучу);

б) которулбай алынат: *режиссер, суфлер, дирижер*.

22. *-ионер* мүчөсү жалганган кесипти, көз карашты, уюмга же агымга тиешелүүлүктү билдирүүчү интернационалдык терминдер:

а) которулбай алынат: *милиционер, акционер, селекционер*;

б) негизи которулбай, аягына *-чы, -чыл* мүчөлөрү жалганат: революционер — *революциячыл*, реакционер — *реакциячыл*;

в) татаал формадагы айкаш аркылуу берилет: коллекционер — *коллекция жыйноочу*.

23. Орус тилинде *-ар (-яр)* мүчөлөрү жалганып, кесипти билдирүүчү зат атоочтор:

а) *-чы* мүчөсү жалганган сөздөр менен которулат: овчар — *койчу*;

б) кээ бир сөздөр которулбай, өз калыбынча алынат: *гусляр*;

в) айрымдары сөз айкашы аркылуу которулат: столяр — *жыгач уста*.

24. Айбандардын жана канаттуулардын балдарынын аттарын билдирүүчү зат атооч сөздөр кыргызча ар түрдүү морфологиялык түзүлүштөгү сөздөр менен которулат: козленок — *улак*, котенок — *мышыктын баласы*, орленок — *бүркүттүн балапаны*; верблюженок — *тайлак, бото*; волчонок — *бөлтүрүк*, медвежонок — *мамалак*, лисенок — *бачики ж. б.*

25. Орус тилинде *-ица, -ница* уланып, женский роддогу кесипти, өзгөчө белгини, касиетти билдирүүчү сөздөр кыргызча көбүнчө татаал айкаш аркылуу которулат:

а) красавица — *сулуу аял* (кыз), певица — *ырчы аял* (кыз);

б) которулбай өз калыбынча алынат: *жрица*.

26. Орус тилинде *-ница* мүчөсү жалганып, кесипти, белгини, өзгөчө касиетти билдирүүчү женский роддогу сөздөр кыргызча аларга маанилеш татаал сөздөр менен которулат: безбожница — *кудайсыз аял*, виновница — *күнөөлүү аял*, дошкольница — *мектепке чейинки жаштагы кыз*, общественница — *коомдук иштин катышуучусу*, работница — *жумушчу аял ж. б.* Ушундай эле маанидеги *-нита, -тельница* мүчөсү жалганып турган сөздөр кыргызча *-чы, -гыч* мүчөлөрү аркылуу вдохновительница — *шыктандыруучу*, воспитательница — *тарбиячы аял*, писательница — *жазуучу аял*, же башка морфологиялык түзүлүштөгү сөздөр же сөз айкаштары менен которулат: учительница — *мугалим аял*.

27. Орус тилиндеги *-щица, -чица, -лещица* формасындагы женский роддогу зат атоочтор кыргызча *-чы* мүчөсү жалгануучу зат атоочтордун жана «аял» деген сөздүн айкаштары менен которулат (кээ бир сөздөрдүн негиздери которулбай, аларга *-чы* мүчөсү гана жалганат); банщица — *мончочу аял*, гардеробщица — *гардеробчу аял*, буфетчица — *буфетчи аял*, докладчица — *докладчы аял*, вышивальщица — *саймачы*.

28. Орус тилиндеги *-ка, -анка, -янка, -енка* мүчөлөрү жалганып турган женский роддогу зат атоочтор кыргызча:

а) которулбай, өз калыбынча алынат: *акушерка, артистка, активистка, студентка, комсомолка, пионерка, материалка, революционерка*.

б) айрымдары мааниси шайкеш сөздөр же сөз айкаштары менен которулат: блондинка — *акжуумал*, беднячка — *кедей аял*, землячка — *жердеш аял*, пастушка — *койчу аял*;

в) айрым сөздөрдүн негиздери которулбай, өз калыбынча алынып, ага «аял» деген сөз айкашат: делегатка—*делегат аял*;

г) эгер ушул мүчө аркылуу жасалган сөз аялдын улутун билдирсе, айрымдары которулбай, орус тилиндеги формасында алынат: *англичанка, армянка, испанка, итальянка, полька, немка, грузинка, эстонка, украинка, белоруска, американка, норвежка, австриячка, аварка, осетинка*;

д) алгачкы негизи «аял» деген сөз менен айкашат: турчанка — *түрк аял*, гречанка — *грек аял*, французенка — *француз аял*, черкешенка — *черкес аял*, горянка — *тоолук аял*, курдянка — *курд аял*.

е) Эгерде орус тилинде *-ка* мүчөсү жалганып турган сөз аялдын белгилүү жерге, орунга тиешесин билгизсе, кыргызча *-лык* мүчөсүнүн жардамы менен же сөздүн негизине *-лык* жалганбай эле, сөз айкашы аркылуу которулат: волжанка — *волгалык аял*, крестьянка — *дыйкан аял*, беженка — *качкын аял*, знакомка — *тааныш аял*.

ж) которулбай, өз калыбынча алынат: *гражданка, мещанка*.

29. Орус тилиндеги *-иса, -есса* — жана *-ыня, -иня, -иня* мүчөлөрү жалганып турган женский роддогу зат атооч сөздөр кыргызча:

а) которулбай алынат: *актриса, поэтесса, баронесса, принцесса, графиня, княгиня*;

б) маанилеш сөз же сөз айкашы аркылуу которулат: герония — *баатыр аял*, барыня — *мырза аял*, боярыня — *боярдын аялы жана бояр аял*, рабыня — *күң, монахиня — кечил аял*.

30. Орус тилинде *-иха, -ица* мүчөлөрү жалганып, айбандардын ургаачыларынын аттарын билдирген женский роддогу зат атооч сөздөр кыргызча «ургаачы» деген сөз айкашкан тизмектери маанилеш сөздөр аркылуу которулат: волчиха *ургаачы карышкыр*, крольчиха — *ургаачы*

коён, львица — *ургаачы арстан*, орлица — *ургаачы бүркүт ж. б.*

31. Орус тилинде *-няк* мүчөсүнүн жардамы менен жасалып, кендердин жана казылмалардын, өсүмдүктөрдүн жана жаныбарлардын жалпылама аттарын билдирүүчү зат атоочтор кыргызча маанисине ылайык ар түрдүү морфологиялык түзүлүштөгү жөнөкөй жана татаал сөздөр менен которулат: железняк — *темир таш*, известняк — *акиташ теги*, березняк — *кайың токою*, молодняк — *жаш мал*.

32. Орус тилинде *-ец* мүчөсүнүн жардамы менен жасалган зат атоочтор кыргызча *-гыч* мүчөсү аркылуу (резец — *кескич*) же маанисине ылайык башка морфологиялык түзүлүштөгү сөздөр менен которулат: рубец — *так*, румянец — *беттин кызылы*, сырец — *бышырылбаган кирпич ж. б.*

33. Орус тилиндеги *-ик* мүчөсү жалганып, белгилүү заттын, буюмдун атын билдирүүчү зат атоочтор кыргызча:

а) *-лык, -гыч, -чы* мүчөлөрү аркылуу (грузовик — *жүк ташыгыч* (машина) же башка грамматикалык түзүлүштөгү сөздөр менен которулат: тупик — *туюк* (мисалы, көчө, темир жолдун учу ж. б.);

б) которулбай алынат: *черновик, маховик*.

34. Орус тилинде *-ник* мүчөсүнүн жардамы менен жасалып, заттардын атын билдирүүчү сөздөр кыргызча:

а) которулбай алынат: *градусник, чайник* жана *чайнек, подоконник, наушник*;

б) маанисине ылайык ар түрдүү морфологиялык түзүлүштөгү сөздөр менен которулат: справочник — *маалыматчыл китеп*, словник — *сөз тизмек*, пыльник — *чаңдык* (ботаникалык термин), сошник — *соконун тиши* (айыл чарба термини), виноградник — *жүзүмдүк* (жүзүм талаасы), цветник — *гүлзар*, бумажник — *капчык*, рудник — *кен*, вопросник — *суроолор жыйнагы*, суроолор тизмеги, задачник — *маселелер жыйнагы* (мис., эсеп ж. б.), коровник — *уйкана*, телятник — *музоокана*, свилярник — *чочкокана*, парусник — *жел кеме ж. б.*

35. Орус тилинде *-льник* мүчөсү аркылуу жасалып, заттын бир нерсеге арналгандыгын билдирүүчү зат атоочтор кыргызча *-гыч* мүчөсү жалганган сөздөр менен которулат: умывальныйк — *жуунгуч*, холодильныйк — *муздаткыч*.

36. Орус тилинде *-ок* мүчөсү жалганып, кыймыл-аракеттин аттарын билдирген зат атоочтор кыргызча:

а) *-уу*, *-оо* мүчөлөрү жасоочу кыймыл атооч аркылуу (пинок — *тебүү*, прыжок — *секирүү*, аттоо, скачок — *секирүү*) же *-ым*, *-ма*, *-гы* мүчөлөрү жалганып жасалган атооч сөздөр менен которулат: моток — *түйдөк*, отрезок — *бөдүм*, список — *тизме* ж. б.

б) Ошол эле *-ок* (*-ек*) мүчөлөрүнүн жардамы менен жасалып, белгилүү орунду көрсөтүүчү зат атоочтор кыргызча ар түрдүү морфологиялык түзүлүштөгү сөздөрдүн же сөз айкаштарынын жардамы менен которулат: загрибок — *ыйык жал* (аттын); кежиге, шили (адамдын); перекресток — *жолдун кайчылашкан жери*, перешеек — *моюн* (географиялык термин), пригорок — *дөңсөө*, *дөбөчө*, просёлок — *чийыр жол* (кара жол эмес), простенок — *аралык дубал* (мисалы, эшик менен терезенин аралыгындагы дубал).

в) Ушул эле мүчө жалганып, кошумча кичирейтүү семантикасына ээ зат атоочтор маанисине шайкеш келүүчү сөздөр же сөз айкаштары аркылуу которулат: десяток — *он*, желток — *сары*, *сарысы*, белок — *ак*, агы (мисалы, жумуртканын).

37. Орус тилинде *-щик*, (*-чик*) мүчөлөрү жалганып, аспап, куралдардын аттарын билдирүүчү сөздөр кыргызча:

а) *-чы*, *-гыч*, *-ма*, *-уучу*, *-оочу* мүчөлөрү жалганган сөздөрдүн жардамы менен которулат: разведчик — *чалгынчы*, счетчик — *эсептегич*, передатчик — *берүүчү* (радио байланыш аппараты).

б) Бул мүчө жалганып, илим-техника тармагындагы ар кандай терминдик түшүнүктү билдирүү үчүн колдонулган сөздөр көп. Алардын бир тобу которулбай өз калыбынча алынат: *тральщик*, *бомбардировщик* ж. б.

38. Орус тилинде *-тор* жана *-ция*, *-ация* *-фикация* формаларында турган сөздөрдөн жасалган ар кандай механизм, тетик, аспап ж. б. түшүнүктөрдү билдире турган сөздөрдүн көпчүлүгү которулбай, өз калыбынча алынат:

а) *вулканизатор*, *изоляциятор*, *инкубатор*, *коммутатор*, *ликвидатор*, *локатор*; *вулканизация*, *изоляция* (электр тогун), *коммутация*, *инкубация*;

б) айрымдары которулат: ликвидация — *жоюу*, *жоготуу*; *изоляция* (коомдук-саясий термин маанисинде) — *четтетүү* (мисалы, саясий күрөштөн).

39. Орус тилинде *-ыш*, *-иш* мүчөлөрүнүн жардамы менен сын атооч жана этиштерден жасалып, заттын белгисин же кыймыл-аракеттин жыйынтыгын билдирген зат атоочтор кыргызча *-уу*, *-ыш*, *-ым*, *-ык* мүчөлөрү жалганган сөздөрдүн жардамы менен которулат: выигрыш — *утум*, утуу, вкладыш — *кошумча барак* (финансы термин).

40. Орус тилинде *-арь* мүчөсүнүн жардамы менен жасалган *букварь*, *словарь* деген сөздөр кыргызча маанисине шайкеш келүүчү *алиппе*, *сөздүк* деген сөздөр менен которулат. Ал эми *сухарь* которулбайт.

41. Орус тилинде *-ит* мүчөсүнүн жардамы менен жасалып, оорулардын аттарын билдирүүчү *гайморит*, *бронхит*, *плеврит*, *уретит*, *колит*, *тонзиллит* сыяктуу медициналык терминдер, *графит*, *иприт*, *метеорит*, *фосфорит* сыяктуу кээ бир заттардын, материалдардын, казылмалардын аттары да кыргызча которулбай алынат.

42. Орус тилинде *-ница* мүчөсү жалганып, ар түрдүү идиш буюмдардын аттарын билдирүүчү женский роддогу зат атооч сөздөр кыргызча көбүнчө:

а) сөз айкаштарынын жардамы менен которулат: пельница — *папирос сооту*, перечница — *калемпир соот*, салатница — *салат сооту*, сахарница — *кант сооту*, сахарница — *сухарь сооту*, чернильница — *сыя челек*;

б) ушул эле мүчөнүн жардамы менен жасалган мельница — *тегирмен*, скребница — *тарак* (мисалы, ат тарак) болуп которулат.

43. Орус тилинде *-ина* мүчөсү жалганып, ар кандай нерселердин, заттардын аттарын билдирүүчү женский роддогу зат атоочтор кыргызча көбүнчө маанилеш сөздөрдүн жана сөз айкаштарынын жардамы менен которулат: *баранина — кой эти, осетрина — осетр эти, свинина — чочко эти, курятина — тоок эти, телятина — музоо эти, солони-на — туздалган тамактар;*

в) ушул эле мүчө жалганып жасалган төмөнкү сөздөр маанисине ылайык ар кандай нерселердин, заттардын аттарын билдирүүчү женский роддогу зат атоочтор кыргызча көбүнчө маанилеш сөздөрдүн жана сөз айкаштарынын жардамы менен которулат: *больница — оорукана, лечебница — дарыкана, листовница — жалбырактуу өсүмдүктөр, темница — зындан ж. б.*

44. Орус тилинде *-ина* мүчөсү жалганып, заттардын атын билдирүүчү женский роддогу сөздөр кыргызча сөз айкаштарынын жардамы менен которулат:

в) ушул эле мүчө жалганып жасалган төмөнкү сөздөр маанисине ылайык ар кандай морфологиялык түзүлүштөгү сөздөрдүн жардамы менен которулат: *впадина — ойдуң, морщина — бырыш, отметина — тамга, так, белги, перекладина — чабак жыгач, туура жыгач, подпалина — отко чалдыккан, куйкаланган (мисалы, жер, тери ж. б.), царапина — тытык, айрык.*

45. Орус тилинде *-овина* мүчөсү жалганып жасалуучу заттардын айрым бир касиеттерин билдирүүчү женский роддогу зат атоочтор кыргызча маанисине ылайык ар түрдүү морфологиялык түзүлүштөгү сөздөрдүн жардамы менен которулат: *горловина — ооз (оюктун, чуңкурдун), оюк (жаканын ж. б.), серцевина — өзөк, котловина — ойдуң (өтө чуңкур), крестовина — ача ашталган (аспап, буюм), луговина — шабыр, пуповина — киндик ж. б.*

46. Орус тилинде *-лка* мүчөсү жалганып, курал, аспаптардын же кыймыл-аракеттин ордун билдирүүчү зат атоочтор кыргызча:

а) *-гыч* мүчөсү жалгануучу сөздөр же сөз айкаштары

менен которулат: *вешалка — кийим илгич, веялка — сапыргыч, грелка — жылыткыч, зажигалка — тутандыргыч, качалка — селкинчек (бешик), раздевалка — кийим чечилүүчү жай, читалка — окуу үйү;*

б) которулбайт: *молотилка.*

47. Орус тилинде *-ка* мүчөсүнүн жардамы менен жасалып, буюмдардын, аспаптардын атын билдирүүчү зат атооч сөздөр кыргызча:

а) маанисине ылайык ар түрдүү морфологиялык түзүлүштөгү сөздөрдүн жардамы менен которулат: *листовка — баракча (үндөө, чакырык, ураан), винтовка — мылтык, кладовка — кампа;*

б) которулбай алынат: *метровка, вишневка, анисовка, димовка, духовка, дранка, клеенка ж. б.*

в) сөз айкаштары аркылуу которулат: *ветрянка — суу чечек, водянка — суу ишиш (медицина терминдери), жестянка — калдырган, каңылтыр (темир), землянка — жер кепе;*

г) Орус тилинин оозеки речине мүнөздүү төмөнкүлөр сыяктуу

1) энчилүү аттар которулбай алынат: *Александринка, Третьяковка.*

2) Ушундай эле мүнөздөгү *вечерка, дежурка, летучка* сыяктуу сөздөр да которулбай алынат.

3) Сөз айкашы менен которулат: *пятидневка — беш күндүк.*

д) Буюм, нерсенин атын билдирүүчү сөздөр которулбай алынат: *путёвка, курсовка, спецовка ж. б.*

48. Орус тилинде *-ня* мүчөсү жалганып, имараттын, орундун, нерсенин атын билдирүүчү зат атоочтор кыргызча төмөндөгүдөй жолдор менен которулат:

1) сөз айкаштарынын жардамы менен: *бочарня — челек устаканасы, винокурня — вино тартылуучу жай, гончарня — карапа идиш устаканасы; каменоломня — таш казып алынуучу үңкүр, пекарня — наабайкана (нан жабылуучу, бышырылуучу жай), псарня — иткана, свинар-*

ня — чочкокана, лыжня — лыжа чыйыры, сырня — сыр (быштак) тартылуучу жай, бойня — кушкана, пашня — айдоо талаасы, солеварня — туз кайнатылуучу жай.

49. Орус тилиндеги *-льня* мүчөсү жалганып, кыймыл-аракеттин ордун билдирүүчү зат атоочтор кыргызча сөз айкаштары аркылуу которулат: гладильня — үтүктөө бөлмөсү, копильня — ыштык, красильня — боёо бөлмөсү, (жайы), парильня — буу бөлмөсү (мончодо), раздевальня — кийим чечүүчү жай; спальня — уктоо бөлмөсү, точильня — чарыкчы, модельня — чокунуу жайы (мис., чиркөө).

50. Орус тилинде *-ыня* мүчөсү аркылуу жасалуучу жалпы маанидеги зат атоочтор кыргызча маанилеш сөздөр менен которулат: пустыня — чөл, твердыня — чеп, таяныч, тирек (өтмө мааниде).

51. Орус тилинде *-уша* мүчөсү аркылуу жасалып, заттын касиетин же арналышын билдирүүчү зат атоочтор кыргызча маанилеш сөздөр менен которулат: волокуша — чийне, крякуша — жапайы өрдөк.

52. Орус тилинде *-ель* мүчөсү аркылуу жасалуучу ар кандай семантикадагы зат атоочтор кыргызча ар кандай морфологиялык түзүлүштөгү маанилеш сөздөр менен которулат: гибель — өлүм, капель — тамчы, колыбель — бешик, метель — бурганак.

53. Орус тилинде *-ло* мүчөсү аркылуу жасалып, курал-жабдык аспаптардын аттарын билдирүүчү сөздөр кыргызча ар кандай морфологиялык түзүлүштөгү сөздөр менен которулат: грузило — салмак (мис., кайырмак, тор салууда), шило — шибеге, покрывало — жабуу, точило — кайрак ж. б.

54. Орус тилинде *-ище* мүчөсү аркылуу жасалып, жалпылоо маанисиндеги зат атоочтор кыргызча:

а) ар түрдүү морфологиялык түзүлүштөгү сөздөр менен которулат: городище — уранды (эски шаардын, чептин), пепелище — өрттүн орду (калдыгы), пожарище — өрттөлгөн жер, сборище — топ, жыйын, прибежище — кал-

канчы, рублище — тытык, самтырак (кийим), скопище — котологон топ;

б) которулбайт: капище.

55. Орус тилинде *-лище* мүчөсү аркылуу жасалып, зат атоочтор белгилүү аракетти аткарууга арналгандыгын билдирүүчү зат атоочтор кыргызча ар түрдүү морфологиялык түзүлүштөгү маанилеш сөздөр жана сөз айкаштары аркылуу которулат: вместилище — 1) орун жай, 2) идиш; зрелище — 1) көрүнүш, 2) оюн-тамаша; хранилище — сактагыч (мис., жай, орун).

56. Орус тилинде *-бище* мүчөсү аркылуу жасалып, заттын ордун билдирүүчү сөздөр кыргызча ар түрдүү морфологиялык түзүлүштөгү маанилеш сөздөр же сөз айкаштары аркылуу которулат: кладбище — көрүстөн, мурзё, пастбище — жайыт, стойбище — кыштоо, стрельбище — бута атышуучу жер.

57. Орус тилинде *-во, -иво, -ево, -ово* мүчөлөрү аркылуу жасалып, заттардын атын билдирүүчү кээ бир сөздөр кыргызча которулбайт:

а) пиво;

б) ар түрдүү морфологиялык түзүлүштөгү маанилеш сөздөр менен которулат: месиво 1) балчык. 2) алап, атала; топливо — отун, курево — тамеки, кружево — сокмо тор.

58. а) Орус тилинде *-ие -ье* мүчөлөрү *вз-, за-, по-, при-, под-, пред-* приставкалары келген сөздөргө уланып, орунду билдирүүчү зат атооч сөздөрдү жасайт. Мындай сөздөр кыргызча:

а) төмөндөгүдөй сөздөр жана сөз айкаштары менен которулат: взгорье — адыр, взморье — деңиз жээги, загорье — тоо арты (тоонун аркы, б. а. көрүнбөгөн бети), заозерье — көлдүн аркы өйүзү, побережье — жээк, бой (өзөндүн, дайранын, көлдүн, деңиздин ж. б.), предгорье — өндүр, этек (мис., тоонун), бөксө тоо, предплечье — билек ж. б.

б) Закавказье, Заречье, Приморье, Заполярье сыяктуу энчилүү аттар которулбай алынат.

в) Ушул эле мүчө татаал сөздөрдүн экинчи компонентинин аягына уланып жасалган кээ бир сөздөр кыргызча ар түрдүү түзүлүштөгү сөздөр же сөз айкаштары аркылуу которулат: косогорье — *боор, жантайма*, чернолесье — *жалбырактuu токой*.

59. Орус тилинде *-от-а* мүчөсү аркылуу жасалып, жалпылоо маанисиндеги зат атооч сөздөр кыргызча:

а) *-луу, -лык* мүчөлөрү айкашуучу быстрота — *тездик*, глухота — *дүлөйлүк, кереңдик*, густота — *коюулук* (мис., өсүмдүктөр, суюк нерселер), *жыштык* (суюк нерселерден башкалары), доброта — *мээримдүүлүк*, долгота — *узундук* (географиялык термин), острота — *курчтук, өткүрлүк*, пестрота — *ала-булалык*, прямота — *түздүк*, пустота — *көңдөйлүк*, слепота — *сокурлук*, полнота — *толуктук*, теплота — *жылууулук*, теснота — *тардык*, чистота — *тазалык*, широта — *кеңдик*, щедрота — *берешендик*, нищета — *жакырчылык*, высота — *бийиктик* же көптүк формада турган сөздөрдүн жардамы менен которулат: беднота — *кедейлер*, мелкота — *тайыз* (географиялык термин);

б) *-оо* жана *-уу* мүчөлөр айкашуучу сөздөр менен которулат: зевота — *эстөө*, дремота — *үргүлөө*, икота — *ыктытуу*, ломота — *сыздоо*, пахота — *айдоо*, рвота — *кусуу* ж. б.

60. Орус тилинде *-из-а* мүчөсү аркылуу сын атоочтордон жалпылама маанидеги зат атоочтор түзүлөт. Алар кыргызча

а) *-чылык, -лык* мүчөлөрү жалганган сөздөрдүн жардамы менен которулат: голубизна — *көктүк*, желтизна — *сарылык*, левизна — *солчулдук*, новизна — *жаңылык*, догоровизна — *кымбатчылык*, дешевизна — *арзанчылык*;

б) *отчизна* деген сөз «ата журт» деген сөз айкашы менен которулат.

61. а) Орус тилинде *-ина* мүчөсү жалганып, сын атоочтордон заттын белгисине байланыштуу зат атоочтор жасалат. Алар кыргызча:

а) *-лык* мүчөсү айкашкан сөздөрдүн жардамы менен

каторулат: величина — *чоңдук*, высота — *бийиктик*, глубина — *тереңдик*, тишина — *тынчтык*, толщина — *жоондук, калыңдык*, ширина — *кеңдик*, эндүүлүк.

б) маанилеш ар кандай морфологиялык түзүлүштөгү сөздөр менен которулат: седина — *буурул, ак* (чач, сакал), малина — *дан куурай*, низина — *ойдуң*.

62. Орус тилинде *-щина, -чин-а* мүчөлөрү жалганып жасалган абстракттык маанидеги зат атоочтор кыргызча:

а) көптүк формада которулат: белогвардейщина — *ак гвардиячылар*;

б) *-лык* мүчөсү айкашкан сөздөр же сөз айкаштары менен которулат; иноземщина — *чет элдик* (мис., таасир), иностранщина — *чет өлкөлүк* (агым, таасир жөнүндө), кустарница — *кустарлык жол менен, эптеп-септеп*;

в) которулбай өз калыбынча алынат: *барщина*; негизи которулбай, аягына *-лык* мүчөсү жалганат: обывательщина — *обывателдик*;

г) бул мүчө энчилүү аттарга уланып турса, алардын аягына *-чылык* мүчөсү уланат: денкинищина — *денкиничилик*, ноздревщина — *ноздревчулук*, обломовщина — *обломовчулук*, хлестаковщина — *хлестаковчулук*, толстовщина — *толстойчулук*, маниловщина — *маниловчулук* ж. б.

д) Ушул мүчө энчилүү географиялык аттарга жалганып, алардан жалпыланган маанидеги сөздөр жасайт. Булардын негиздери которулбай, аларга *жак, тарап, тегереги* деген сөздөр жатыш жөндөмөсүндө туруп айкашат. Воляница — *Волянь жакта*, Киевщина — *Киев жакта*, Могилевщина — *Могилев жакта*, Полтавщина — *Полтава жакта*, Черниговщина — *Чернигов тарапта*, Смоленщина — *Смоленск тарапта* ж. б.

63. Орус тилиндеги *-ость* мүчөсүнүн жардамы менен жасалган заттардын өзгөчөлүгүнө, белгисине же абалына байланыштуу жалпы маанидеги зат атоочтор кыргызча:

а) *-лык* мүчөсү жалганган сөздөр аркылуу которулат: бодрость — *сергектик*, веселость — *көңүлдүүлүк*, выпуклость — *томпогойлук, томпоктук*, гибкость — *ийилгичтик*

(нерсе жөнүндө), *ийкемдүүлүк* (мүнөз, өзгөчөлүк жөнүндө), *грубость* — *оройлук, осолдук*, смелость — *чечкиндүүлүк*, деловитость — *ишкердик* (бирок «ишкердүүлүк» эмес), обидчивость — *ызаланчаактык*, вязкость — *илээшмелик, илээшкектик*, едкость — *жегичтик* (кээ бир газ, кислота-лар жөнүндө), клейкость — *жабышкактык*, делимость — *бөлүнгүчтүк*, ковкость — *чыңалгычтык*, зависимость — *көз карандылык*, необходимость — *зарылдык*, воспитанность — *тарбиялуулук* ж. б.

б) Ушул эле мүчө *-есть* түрүндө жогорудагы мүчөлөр жасаган сөздөргө маанилеш сөздөрдү жасайт. Алар да кыргызча *-лык, -чылык*, мүчөлөрү айкашкан сөздөр же сөз айкаштары менен которулат: *всхожесть* — *өнгүчтүк* (б. а. өнүп чыгуу жөндөмдүүлүгүнө ээлик, ал эми кыргызча *өндүрүмдүүлүк* деген сөз болсо «производительность» деген терминдин маанисин берет), живучесть — *чыдамкайлык* (суукка, ооруга ж. б.), кипучесть — *кызуу жүрүп жаткандык*, певучесть — *уккулуктуулук*, тягучесть — 1) *чоюлгучтук, созулгучтук*, 2) *илээшкектик*.

64. Орус тилинде *-ность* мүчөсү жалганып, сын атоочтордон жасалган жалпы маанидеги зат атоочтор кыргызча *-лык* мүчөсү жалганган сөздөр менен (горячность — *кызуу кандуулук*, готовность — *даярдык*, общность — *жалпылык*), айрымдары маанисине жараша башка морфологиялык түзүлүштөгү сөздөр же сөз айкаштары менен которулат: *сущность* — *мазмун*, *бытность* — *болушунда, ошондо, кезде*.

65. Орус тилинде этиштерден *-мость, -иность* мүчөлөрүнүн жардамы менен жасалган жалпы маанидеги зат атоочтор кыргызча *-лык* мүчөсү айкашкан сөздөр жана сөз айкаштары аркылуу которулат: *заболеваемость* — *ооруп калуучулук*, *сопротивляемость* — *каришылык көрсөтө алуучулук* (мисалы, душмандардын чабуулуна, коомдук-саясий термин), *туруштук бере алуучулук* (мисалы, организм, медициналык термин), *успеваемость* — *жетишүүчүлүк, договоренность* — *макулдук* ж. б.

66. Орус тилинде *-ица* мүчөсү жалганып жасалган зат атоочтор кыргызча:

а) *-лык* мүчөсү жалганган сөздөр менен же сөз айкаштары менен которулат: *безработица* — *жумушсуздук*, *бескормица* — *жем-чөп жоктук* (жут), *бессоница* — *уйкусуздук, уйку качуу*;

б) маанисине ылайык ар түрдүү морфологиялык түзүлүштөгү сөздөр менен которулат: *бессмыслица* — *сандырак, мазмунсуз*; *голледица* — *кара тоңголок*, *небылица* — *калп, жалган*; *распутница* — *шалбыраң*.

67. Орус тилинде *-ие (-ье)* мүчөлөрү жалганып, сын атоочтордон жасалган жалпы маанидеги зат атоочтор кыргызча:

а) *-лык, -чылык* мүчөлөрү жалганган сөздөр же сөз айкаштары менен которулат: *здоровье* — *ден соолук*, *высокомерие* — *менменсинүүчүлүк*, *изобилие* — *молдук*, *милосердие* — *ырайым*, *наличие* — *бардык, болгондук*, *ненас-ть* — *бүркөк*, *равнодушие* — *кайдыгерлик*, *раздолье* — *бейпилдик*, *бесплодие* — *туубастык*, *бессилие* — *күчсүздүк* ж. б.

б) Ушул эле мүчөнүн жардамы менен жасалган татаал сөздөр кыргызча *-лык* мүчөсү жалганган сөз айкаштары менен которулат: *двуличие* — *эки жүздүүлүк*, *вольноду-мие* — *ой эркиндиги*, *долголетие* — *көп жашоо, узак жаш, узун өмүр*; *косноязычие* — *тили келегейлик*, *безденежье* — *акчасыздык, акча жоктук*; *бескорыстие* — *ак пейилдик*.

68. Орус тилинде *-ство, -ество* мүчөлөрүнүн жардамы менен жасалган жалпы маанидеги зат атоочтор кыргызча:

а) *-лык, -чылык* мүчөлөрү жалганган сөздөр менен которулат: *мужество* — *эрдик, баатырдык*; *творчество* — *чыгармачылык*, *дружество* — *достук*, *баловство* — *шоктук, тентектик, ээн баштык*; *воровство* — *уурулук, колдовст-во* — *сыйкырчылык*, «производство» деген сөз «өндүрүш» болуп которулат, *богатство* — *байлык*, *одиночество* — *жалгыздык*, *упрямство* — *өжөрлүк, көктүк*, *товаришест-во* — *жолдошчулук, шериктештик*.

б) Негиздери которулбай, аларга *-лык, -чылык* мүчөлөрү айкашат: авторство — *автордук*, дилетанство — *дилетанттык*, арендаторство — *арендалоочулук*.

в) Жалпылоо маанисине ылайык көптүк формасында которулат: учительство — *мугалимдер*, кулачество — *кулактар*, крестьянство — *дыйкандар*, монашество — *монахтар* (кечилдер).

69. Орус тилинде энчилүү аттарга *-ианство (-янство)* мүчөлөрү жалганып, агымдын, көз караштардын ж. б. аттарын билдирүүчү сөздөрдүн негиздери которулбай, аягына *-чылык* мүчөсү жалганат: вольтерьянство — *вольтерчилик*, гегельянство — *гегельчилик*, кантианство — *кантчылык*, каутскианство — *каутскийчилик*, ницшеанство — *ницшечилик*.

70. Орус тилинде *-чество* мүчөсү жалганып, коомдук абал, кубулуш, агымдардын аттарын билдирген атоочтор *-уучулук, -тыргычтык* мүчөлөрү жалганган сөз же сөз айкаштарынын жардамы менен которулат: иждивенчество — (бирөөгө) *милдетин артуучулук*, упрощенчество — *жөнөкөйлөштүргүчтүк*.

71. Орус тилинде *-овство* мүчөсүнүн жардамы менен да жогорку сөздөргө маанилеш жалпы абстракттык семантикадагы сөздөр жасалат. Алар кыргызча *-чылык* мүчөсү жалганган сөздөр менен которулат, эгер негиздери которулбаса, аягына *-чылык* мүчөсү уланат: толстовство — *толстойчулук*, мотовство — *ысырапкерчилик*, сватовство — *куда түшүүчүлүк*, хвастовство — *мактанчаактык*.

72. Орус тилинде *-ничество* мүчөсү жалганып жасалган жогорудагыдай маанидеги сөздөр да кыргызча *-лык, -чылык* мүчөлөрү жалганган сөздөр же сөз айкаштары менен которулат: бродяжничество — *селсаяктык*, жульничество — *митайымдык*, лодырничество — *жалкоолук*.

73. Орус тилинде *-тельство* мүчөсү жалганып, кыймыл-аракеттин аттарын билдирген сөздөр кыргызча *-оң, -уу, -чылык* мүчөлөрү жалганган сөз же сөз айкаштары менен которулат: водительство — 1) *жетекчилик кылуу*, 2) *ай-*

доочулук (мис., машина), стронтельство — *куруу, курулуш*, разбирательство — *текшерүү*, вмешательство — *кийлигишүү*, домогательство — *артынан көшөрө түшүү* (антүүгө укугу жок болсо да), заpirationство — *көшөрүп айтпай коюу* (жашыруу, моюнга албоо), издевательство — *шылдыңдоо, кемсинтүү, кордоо*.

74. Орус тилинде *-енство* мүчөсү жалганып жасалган жалпы маанидеги зат атооч сөздөр кыргызча *-чылык* мүчөсү айкашкан сөздөрдүн жардамы менен которулат: нищенство — *кайырчылык, дубаначылык, тилемчилик*; первенство — *биринчилик*.

75. Орус тилинде *-шество* мүчөсү жалганып жасалган *новшество* деген сөз кыргызча *-лык* мүчөсү жалганып, «жаңылык» болуп которулат, ал эми ушундай эле түзүлүштөгү *пиршество* — *той* деп которулат.

76. Орус тилинде *-изм* мүчөсү жалганып, коомдук, илимий агым, көз караш же болбосо ар кандай сапаттардын, ал-абалдардын аттарын билдирүүчү атооч сөздөр кыргызча которулбай, ошол калыбынча алынат: *большевизм, социализм, ленинизм, материализм, идеализм, империализм, капитализм, феодализм, туризм, пессимизм* ж. б.

77. Орус тилинен кабыл алынып, *-ист* мүчөсү жалганып, белгилүү агымды, көз карашты, салтты жолдоочуну (тутуучуну) билдирүүчү сөздөр кыргызча которулбай, өз калыбынча алынат: *марксист, материалист, планерист, турист, юрист, пурист, фашист*.

78. Орус тилинде *-ур, -а* мүчөсү жалганган:

а) айрым сөздөр маанисине шайкеш төл сөздөр менен которулат: литература — *адабият, регистратура* (кыймыл-аракет маанисинде) — *каттоо, тизмелөө*; заттык мааниде өз калыбынча которулбай алынат: *регистратура*

б) негиздери которулбайт, бирок көптүк *-лар* мүчөсү жалганат: инспектура — *инспекторлор*, профессура — *профессорлор*;

в) которулбай, өз калыбынча алынат: *архитектура*,

скульптура, агентура, адвокатура, аспирантура, докторантура, доцентура.

79. -ант, -ент мүчөлөрү жалганып, заттын касиеттик өзгөчөлүгүн билдирген сөздөр которулбай, өз калыбынча алынат: аспирант, докторант, агент, доцент.

80. Орус тилинде -ни, -е мүчөсүнүн жардамы менен жасалып, заттын кыймыл-аракетке байланыштуу өзгөчөлүгүн билдирген сөздөр кыргызча:

а) -оо, -уу, -гыч мүчөлөрү жалгануучу сөздөр же сөз айкаштары аркылуу которулат: арендавание — арендаалоо, блуждание — адашуу, вдыхание — ичке дем алуу, обмеление — тайыздоо, баюу (өзөн, көл, деңиз жөнүндө) овладение — ээ болуу (нерсеге, буюмга, билимге, менчикке ж. б.) «зажигание» заттык мааниде — тутангыч, кыймыл-аракет маанисинде — тутануу; брожение — химияда «ачуу», саясий термин катары — удургуу, түрмөктөнүү; одряхление — картаюу, потение — тердөө, разумение — түшүнүү, взыскание — өндүрүп алуу, кармап алуу; берүү, жарыялоо (администрациялык чара жөнүндө), замечание — эскертүү.

б) Которулбай өз калыбынча алынат: заседание.

в) семантикасы шайкеш тиешелүү сөздөр менен которулат: именная — чарбак

81. Орус тилиндеги -тие, -тье мүчөсү аркылуу жасалып, кыймыл-аракет процессин билдирүүчү зат атоочтор кыргызча -уу, -ыш мүчөлөрү айкашкан кыймыл атоочтор менен которулат: вздутие — көбүү, витье — чыйратуу, закрытие — жабуу, изъятие — алып коюу, мытье — жууш ж. б.

82. Орус тилиндеги -ка мүчөсү аркылуу жасалып, кыймыл-аракет процессин билдирүүчү зат атоочтор кыргызча:

а) -уу, -оо, -ыш мүчөлөрү айкашкан кыймыл атоочтор, алар катышкан сөз айкаштары менен которулат же негиздери которулбай алынып, аягына -лоо (<-ла+оо) мүчөсү жалганат: варка — бышыруу, клейка заттык мааниде — баттама; кыймыл-аракет маанисинде арасына чап-

тоо, жабыштыруу, заправка — май куюу (мис., машинага), ковка — такалоо, согуу, (темир, буюмду), кройка — бычуу, голодовка — ачкалык жарыялоо, чистка — тазалоо, браковка — браковкалоо, бракка чыгаруу (б. а. жаратпай таштоо), гримировка — гримдөө;

б) кыймыл-аракеттин аты же жыйынтыгы маанисиндеги зат атоочтор ар түрдүү морфологиялык түзүлүштөгү сөздөр аркылуу которулат: занавеска — көшөгө, задвижка — тээк, заслонка — жапкыч, калкан, терка — сургуч, тяпка — чапкыч, связка — 1) таңгак, 2) байламта.

в) Мындай маанидеги сөздөрдүн кээ бирлери которулбай алынат: заставка, сечка, записка, закуска.

83. Орус тилинде -еж // -ёж мүчөлөрү аркылуу жасалып, кыймыл-аракеттин жыйынтыгын билдирүүчү зат атоочтор кыргызча -оо, -уу, -ма, -ыш мүчөлөрү жалганган кыймыл атоочтор же башка морфологиялык түзүлүштөгү сөздөр менен которулат: грабеж — талоон, дележ — бөлүү, бөлүп алуу, платеж — төлөө, чертёж — чийме ж. б.

84. Орус тилинде -ба мүчөсү аркылуу жасалып, кыймыл-аракеттин атын билдирүүчү зат атоочтор:

а) -уу, -лык, -ыш, -лоо мүчөлөрү жалганган сөздөр менен которулат: борьба — күрөш, дружба — достук, пальба — тарсылдатып аткылоо, просьба — суроо, өтүнүч, стрельба — атуу, ходьба — басуу, учёба — окуу;

б) ар түрдүү морфологиялык түзүлүштөгү сөздөр же сөз айкаштары менен которулат: служба — кызмат, свадьба — үйлөнүү тою, судьба — тагдыр, усадьба — короо жай, чарбак. Ушул эле мүчө-об-а (об-а) түрүндө жалганган төмөнкү сөздөр: жалоба — арыз, злоба — каар, ачуу, жаал болуп которулат.

85. Орус тилинде -ация-я (-яция) мүчөлөрү аркылуу жасалган зат атоочтордон

а) семантикалык эквиваленттери аркылуу негиздери которулбай, аягына -лашуу, -лаштыруу мүчөсү жалганат: акклиматизация — климатташуу, климатка көнүгүү, байыр

алуу, активизация — активдешүү, коллективизация — коллективдешүү;

б) которулбай алынат: агитация, канализация, калькуляция, вулканизация;

в) ушул эле мүчөнүн -фикация (-ификация) түрүндөгүсү жалганып жасалуучу зат атоочтордун негиздери которулбай, аягына

а) -лаштыруу мүчөсү жалганат: газификация — газдаштыруу (газ өткөрүү), радиофикация — радиолоштуруу (радио өткөрүү), электрификация — электрлештирүү, теплофикация — жылуулук өткөрүү;

б) которулбай алынат: кинофикация.

86. Орус тили аркылуу кирген -аж мүчөсүнүн жардамы менен жасалган интернационалдык сөздөр

а) которулбай алынат: массаж, монтаж, пилотаж, эстампаж;

б) негиздери которулбай, сөз айкаштары аркылуу берилет: шпионаж — шпиондук иш, инструктаж — инструкция берүү, метраж — метрлеп, тоннаж — тонналап, тоннасы менен, * листаж — барактап (басма табак жөнүндө).

87. Орус тилинде -ын-я мүчөсү жалганып жасалган зат атоочтор ар түрдүү морфологиялык түзүлүштөгү маанилеш сөз же сөз айкаштары менен которулат: простыня — шейшеп, святыня — ыйык, кереметтүү (нерсе, жер, эстелик ж. б.), гордыня — менменсинүүчүлүк.

88. Орус тилинде -знь мүчөсүнүн жардамы менен жасалган зат атоочтор ар түрдүү морфологиялык түзүлүштөгү сөздөр менен которулат: болезнь — оору, жизнь — турмуш, жаш, боязнь — коркоктук, кузня — устакана (темир устаканасы).

2. Татаал составдуу зат атооч терминдерди которуу

1. Орус тилинде -о/е- байланыштыргычынын жардамы менен жасалган татаал сөздөр кыргызча маанилеш сөз

же сөз айкаштары аркылуу которулат же биринчи сөзү өз калыбынча алынат: сенокос — чөп чабык, волкодав — бөрү басар, снегопад — кар жааш, кар түшүү, свинопас — чочкочу, пылесос — чаң соргуч, солнцепек — аптап.

2. Жогоркудай түзүлүштөгү татаал сөздүн экинчисинин бир тобу: а) вод, воз, дел, коп, лов, мер, провод, рез, зем деген сөздөрдөн турса, кыргызча которулганда -чы, -гыч мүчөсү жалганат: языковед — тилчи, краевед — өлкө таануучу, хлопковод — пахтачы, чернозем — кара топурак, бомбовоз — бомба ташыгыч (самолёт), ледокол — муз жаргыч, землекоп — жер казгыч, зверолов — жырткычтарды кармоочу (аңчы), водомер — суу өлчөгүч, газопровод — газ жүргүч, водопровод — суу жүргүч, хлебрез — нан кескич;

б) экинчи компоненти мет деген сөздөн же энчилүү аттын экинчи компоненти строй деген сөздөн турса, которулбай алынат: миномёт, пулемёт, Волгострой, Днепрострой.

3. Жогоркудай түзүлүштөгү татаал сөздөрдүн экинчиси граф // графия, метр // метрия, скоп // скопия, — фил деген сөздөрдөн турса, мындай сөздөр которулбай алынат: библиография, биография, термометр, антропометрия, спектроскопия, славянофил.

4. Экинчи сөзүнүн аягына -ец, -тель мүчөсү жалганса, кыргызча которулганда:

а) -гыч, -чы, -луу мүчөлөрү жалганат: молотобоец — балкачы, орденоносец — ордендүү, законодатель — закон чыгаруучу, звукоуловитель — добуш кармагыч;

б) которулбай алынат: миноносец.

5. 2 — пунктта саналган сөздөрдүн аягына а) -ство, -ие, // -ье, -ка мүчөлөрү жалганса, алар кыргызча которулганда -чылык мүчөсү жалганат: пчеловодство — бал челекчилик, земледелие — дыйканчылык, мясорубка — эт туурагыч;

б) -ение мүчөсү жалганса, татаал айкаштын экинчи компонентине -чылык мүчөсү жалганат же «таануу» деп

каторулат: паровозостроение — паровоз куруучулук, литературоведение — адабият таануу.

6. Татаал айкаштын экинчи компоненти *пись* деген сөздөн турса:

а) татаал айкаш менен которулат: рукопись — кол жазма;

б) которулбай алынат: живопись, иконопись ж. б.

7. Татаал айкаштын экинчи компоненти *литейщик*, *проводчик* деген сөздөрдөн болсо: а) которулуп алынат: сталелитейщик — болот эритүүчү, водопроводчик — суу жүргүзүүчү (адис);

б) андай сөздөрдүн экинчи компоненти *механик* // *механика*, *прокатчик*, *сварщик*, *техник* деген сөздөрдөн болсо, которулбай, өз калыбынча алынат: *автомеханик*, *рельсопрокатчик*, *электросварщик*, *зоотехник*, *радиомеханика*.

8. Эки компоненттен турган айрым татаал сөздөрдүн: биринчи же экинчи компоненти которулат: *теплотехник* — жылуулук техниги, *радиоузел* — радио түйүнү.

9. -*о/е-* байланыштыргычтары аркылуу жасалган айрым аттардын а) эки компоненти тең которулат (арасына дефис коюлат): *овце-вык* — кой-бука (айбандын аты), *светотень* — жарык-көлөкө; *северо-восток* — түндүк-чыгыш, *юго-запад* — түштүк-батыш ж. б.

б) биринчи компоненти гана которулат: *железо-бетон* — темир-бетон, *лесотундра* — токой-тундра;

в) экинчи компоненти которулат: *киловат-час* — килловат-саат;

г) которулбай алынат: *зубробизон* — зубр-бизон (айбандын аты),

10. Орус тилинде -*о/е-* байланыштыргыч үндүүлөрүнүн жардамысыз түзүлгөн татаал аттардын: а) эки компоненти тең которулат: *избачитальна* — окуу үйү, *пила-рыба* — араа-балык.

б) бир компоненти которулуп, экинчиси которулбай алынат: *член-корреспондент* — корреспондент-мүчө;

в) эки компоненти тең которулбай алынат: *социал-демократ*, *вице-президент*.

11. Орус тилинде төмөндөгү типтеги татаал сөздөрдүн эки компоненти тең кыргызча а) которулат: *четырёхгранник* — төрт кырдуу, *треугольник* — үч бурчтук, *тысячелетие* — миң жылдык, *пятилетка* — беш жылдык, *самокритика* — өзүн-өзү сыңдоо; б) которулбай алынат: *самовар* (самоор), *самолёт* ж. б.

3. Кыскартылган татаал терминдерди түзүү

Эреже катары бир тилден экинчи тилге ар кандай кыскартуулардын бардыгын которууга болот. Бирок бул учурда салтка айланып, которулбай сиңип калган кыскартууларды алгачкы калыбында сактоо традициясы да эске алынышы зарыл. Мисалы, *КПСС*, *ВЛКСМ*, *ООН*, *СЭВ* ж. б.

1. Муундан кыскартылган татаал сөздөр а) которулбай алынат: *комсомол*, *совхоз*, *военком*, *завхоз*, *местком*, *партком* ж. б. б) негиздери которулбай, бирок тиешелүү мүчөлөр жалганат: *колхозник* — *колхозчу*.

2. Биринчи компоненти кыскарып, экинчиси кыскарбаган татаал сөздөр а) которулбай алынат: *авиабаза*, *авотранспорт*, *агитпункт*.

б) биринчи компоненти которулуп, экинчиси которулбайт: *хозрасчет* — *чарба расчёту*¹, *исполком* — *атком*.

г) эки компоненти тең которулат: *политотдел* — *саясий бөлүм*;

д) эки компоненти тең которулбайт: *физкультура*, *сельсовет*, *промфинплан* ж. б.

3. Башкы тыбыштарынан куралган татаал сөздөр которулуп кыскартылат: ЦК (центральный комитет) — БК (борбордук комитет), МНР (Монгольская Народная Республика) — МЭР (Монгол Эл Республикасы), ВНР (Венгерская Народная Республика) — ВЭР (Венгер Эл

¹ Бирок басма сөз бетинде «өздүк эсеп» да учурайт.

Республикасы), ЭВМ (электронно-вычислительная машина) — ЭЭМ (электрондук эсептөө машинасы), ТЭЦ (теплоэлектроцентр) — ЖЭБ (жылуулуку электр борбору) ж. б.

4. Сын атоочтук терминдерди которуу.

Сын атооч сөздөр терминдик мааниде колдонулганда заттын (түшүнүктүн) өзгөчөлүгүн, айрыкча касиетин билгизет: буржуазно-демократическая революция (коомдук-саясий термин) — буржуазиялык-демократиялык революция, умеренный пояс (географиялык термин) — мелүүн алкак, кровавое воскресенье — кандуу жекшемби.

Сын атоочтор экинчи туруп да ар түрдүү терминдик мааниде колдонулат. Ошондой эле, аныктоочтук айкаштан турган татаал терминдин көпчүлүгүнүн биринчи компоненти сын атоочтордон болот.

1. Орус тилинде эгерде аныктоочтук мамиледе турган татаал сөздүн биринчи компоненти *-ов-ый* (*-ев-ый*) мүчөлөрү жалганган сын атоочтор болсо, андай айкаштар кыргызча:

а) кыйышуу байланышындагы сөз тизмеги менен которулат: китовый жир — *кит / тин / майы*, слонобая кость — *пил / дин / сөөгү*, бронзовый век — коло кылым:

б) биринчи компонентине *-луу* мүчөсү жалганат да, экинчиси атооч жөндөмөсүндө турат: березовый лес — *кайыңдуу токой*.

2. Татаал айкаштын биринчи компоненти болгон сын атооч *-ов-ый* (*явий*) мүчөсүнүн жардамы менен жасалса, ал кыргызча:

а) *-луу* мүчөсү жалганган сөздүн жардамы менен которулат: кровавое воскресенье — *кандуу жекшемби*.

б) башка морфологиялык түзүлүштөгү сөздөр менен которулат: дырявый — *жыртык*, кудрявый — *тармал*.

3. Орус тилиндеги *-ат-ый* мүчөсү менен жасалган сын атоочтор кыргызча:

а) *-луу* мүчөсү жалганган сын атоочтор менен которулат: перчатый — *канаттуу*;

б) маанилеш башка морфологиялык түзүлүштөгү сөздөр менен которулат: горбатый — *бүкүр*, крылатое слово — *учкул сөз*, рогатый скот — *бодо мал*.

4. Орус тилинде *-чат / -ый /* мүчөсү жалганган сын атоочтор кыргызча:

а) *-луу* мүчөсү жалганган сөздөр менен которулат: узорчатый — *көчөттүү*, коленчатый вал — *муунактуу вал*.

5. Орус тилинде *-ит-ый* мүчөсү жалганган сын атоочтор кыргызча *-луу* мүчөсү жалганган сөздөр менен которулат: знаменитый — *атактуу*, сердитый — *ачуу-луу* ж. б.

6. Орус тилинде *-овит-ый* (*-евит-ый*) мүчөлөрү жалганган сын атоочтор кыргызча:

а) *-луу* мүчөсү жалганган сөздөр менен которулат: плодовый — *тукумдуу*, даровитый — *шыктуу*;

б) башка морфологиялык түзүлүштөгү маанилеш сөздөр менен которулат: Северный Ледовитый океан — *Түндүк Муз океаны*, ядовитый гриб — *уулуу козу карын*, деловитый — *шкер* ж. б.

7. Орус тилинде *-ист-ый* мүчөсү жалганган сын атоочтор кыргызча:

а) *-луу* мүчөсү жалганган сөздөр менен которулат: ветвистая пшеница — *бутакуу буудай*, волокнистый — *булалуу*, железистый — *темир аралашмалуу*;

б) негиздери которулбай, аягына *-луу* мүчөсү жалганат: азотистый — *азоттуу*, бромистый — *бромдуу*; подистый — *иоддуу*, хлористый — *хлордуу* ж. б.

8. Орус тилиндеги *-лив-ый* мүчөсү жалганган сын атоочтор кыргызча:

а) *-луу*, *-гак*, *-гыч*, *-ма*, *-ааган* || *-аанак* мүчөлөрү айкашкан сөздөр менен которулат: бодливый — *сүзөөнөк*, брезгливый — *жийиркенчээк*, стыдливый — *уялчаак*, удушливый — *тумчукурма*, прожорливый — *соргок*, торопливый — *шашма* ж. б.

б) негиздери которулбай, аягына *-луу* мүчөсү жалганат: талантливый — таланттуу.

9. Орус тилинде *-к-ий* мүчөсү жалганып жасалган сын атоочтор кыргызча:

а) *-ма, -гыч, -луу, -галак* мүчөлөрү жалганган сөздөр менен которулат: клейкий — *илээшме*, ковкий металл — *согулгуч* (согууга ийкемдүү) металл; ноский — *чыдамдуу* (бышык), плавкий — *эригич, эрима, скользкий — тайгак* ж. б.

б) ар түрдүү морфологиялык түзүлүштөгү маанилеш сөздөр менен которулат: громкий звук — *катуу добуш*, громкое имя — *чоң атак*, крепкий — *катуу, бышык* ж. б.

10. Орус тилинде *-ск-ий, -еск-ий* мүчөлөрү жалганып жасалган сын атоочтор кыргызча:

а) негиздери которулбай, аягына *-лык* мүчөсү жалганса, экинчи компоненти атооч жөндөмөсүндө турат же биринчи компонентинин зат атооч формасы алынып, экинчиси 3-жактын таандык мүчөсүн кабыл алат: апрельские тезисы — *апрель тезистери*, декабрьское вооруженное восстание — *декабрь куралдуу көтөрүлүшү*, ленский расстрел — *леналык атуулар*, сенатская комиссия — *сенат комиссиясы*, типографский набор — *типографиялык терүү*, февральская революция — *февраль революциясы*, факультетский совет — *факультет совети* || *факультеттик совет*, докторская диссертация — *докторлук диссертация* ж. б.

б) ушул эле мүчө жалганганда орус тилиндеги *г, к, х/ж, ч, ш* тыбыштарынын орун алмашуу законуна ылайык негиздери өзгөрүп кетүүчү сөздөрдүн зат атооч формалары алынып, аларга *-лык* мүчөсү жалганат: варяжеский — *варягдык*, ветлужеский — *ветлугалык*, волжский — *волгалык*, калужеский — *калугалык*, криворожский — *кривой рогдук*, патриаршеский — *патриархтык*, пражский — *прагалык*, рижский — *ригалык*, чешский — *чехтик*, бурлацкий — *бурлактык*, кулацкий — *кулактык* ж. б.

11. Орус тилинде бир эле сөзгө бирде *-ск, -еск*, бирде

-н мүчөсү жалганып, маанилеш сын атоочтор жасалат. Алар кыргызча алынганда:

а) негиздери которулбай, *-ск* аркылуу жасалгандарына *-лык* же *-луу* мүчөлөрү жалганат же татаал айкаштардын составында турса, негиздери гана мүчөсүз алынат: догматический — *догматтык*, догматичный — *догматтуу*; интеллигентские нравы — *интеллигенттик адаттар*, интеллигентный человек — *интеллигент адам*, кабинетский кризис — *кабинеттик кризис*, кабинетные занятия — *кабинет сабактары*;

б) негиздери которулса, жогоркудай эле *-лык* же *-луу* мүчөсү жалганат же татаал айкаштар кыйышуу байланышынын тибинде түзүлөт: комическая сцена — *кулкулүү көрүнүш*, комичный случай — *кулкулүү окуя*; языковедческая тема — *тилдик тема* ж. б.

12. Орус тилинде *анск-ий, -янск-ий, -ианск-ий/ -бянск-ий* мүчөлөрү жалганып жасалган сын атоочтор кыргызча негиздери которулбай зат атооч түрүндө алынып, аягына *-лык, -чылык* мүчөлөрү жалганат: американский — *америкалык*, африканский — *африкалык*, венецианский — *венециялык*, гегельянский — *гегелчилик*, лассальянский — *лассалчылык*, кантлянский — *кантчылык*, шеллингианский — *шеллингчилик*, вольтерьянский — *вольтерчилик*, итальянский — *италиялык*.

13. Орус тилинде *-енск-ий* мүчөсү жалганып, энчилүү аттардан жасалуучу сын атоочтор кыргызча негиздери которулбай, зат атооч формасында алынып, аягына *-лык* мүчөсү уланат: грозненский — *грозныйлык*, керченский — *керчтик*, мытищенский — *мытищелик*, пензенский — *пензалык*, зареченский — *заречьелик* ж. б.

14. Орус тилинде *-ийск-ий* мүчөсү жалганып, энчилүү аттардан жасалган сын атоочтор кыргызча негиздери зат атооч формасында алынып, аягына *-лык* мүчөсү жалганат: альпийский — *альпылык*, буддийский — *буддалык*, олимпийский — *олимптик, олимпиадалык* ж. б.

15. Орус тилинде *-инск-ий* мүчөсү жалганып, энчилүү аттардан жасалган сын атоочтор, кыргызча негиздери зат атооч формасында алынып, аягына *-лык* мүчөсү жалганат же татаал айкаштын составында болсо кыйышуу байланышынын тибинде алынат: елизаветинская вельможа — *елизавета вельможасы*; алмаатинский — *алматылык*, ялтинский — *ялталык*, гагринский — *гагралык*, сочинский — *сочилик*, бакинский — *бакулук*.

16. Орус тилинде *-истск-ий* мүчөсү жалганып жасалган сын атоочтор кыргызча негиздери зат атооч формасында которулбай алынып, аягына *-лык, -чылык*, мүчөлөрү уланат: большевистский — *большевиктик*, меншевистский — *меньшевиктик*, марксистский — *маркстик*, максималистский — *максималисттик*.

17. Орус тилинде *-ическ-ий* мүчөсү жалганып жасалган сын атоочтордун негиздери кыргызча:

а) зат атооч формасында которулбай алынып, аягына *-лык* мүчөсү жалганат: артистический — *артисттик*, идеалистический — *идеалисттик*, коммунистический — *коммунисттик*, материалистический — *материалисттик*, педагогический — *педагогикалык*, археологический — *археологиялык*, биологический — *биологиялык*, гастрономический — *гастрономиялык*, климатический — *климаттык*;

б) маанисине ылайык төл сөздөр менен которулуп, аягына *-лык, -луу* мүчөлөрү уланат: ароматический — *жыпар жыттуу*, хронический — *өнөкөттүү / өнөкөт болгон*, энергический — *жандуу, кайраттуу, чыйрак*.

18. Орус тилинде *-н-ый, -н-ой* мүчөлөрү жалганып жасалган сын атоочтор кыргызча:

а) *-луу, -ма* мүчөлөрү жалганган сөздөр менен которулат: вредный — *зияндуу*, выигрышный — 1) *пайдалуу*, 2) *утма*, гневный — *каардуу*, доходный — *кирешелүү, пайдалуу*, дублетный — *түгөйлүү*.

б) негиздери которулбай, аягына *-луу, -лык* мүчөлөрү жалганат же зат атооч формасы таандыктын 3-жагында турган атооч менен айкашат: активный — *активдүү*, бюд-

жетный — *бюджеттик*, эфирные масла — *эфир майлары*, колхозный — *колхоздук*, грязевые ванны — *балчык ванналары*.

19. Орус тилинде *-енн-ый* мүчөсү жалганып жасалган сын атоочтор кыргызча:

а) *-луу, -лык, -ма* мүчөлөрү жалганган сөздөр менен которулат: государственный — *мамлекеттик*, дружественный — *достук*, имущественный — *мүлктүк*, искусственный — *жасалма*, качественный — *сапаттуу*, торжественный — *салтанаттуу*;

б) негиздери которулбай, зат атооч формасында алынып, аягына *-лык* мүчөсү жалганат: ведомственный — *ведомстволук*, казарменный — *казармалык* ж. б.

20. Орус тилинде *-есный* мүчөсү жалганып жасалган сын атоочтор кыргызча *-лык* мүчөсү уланган сөздөр менен, же кыйышуу байланышындагы айкаштар менен которулат: небесные явления — *асман кубулуштары*, словесный спор — *сөз жүзүндөгү талаш-тартыштар*, древесный уголь — *отун көмүрү* (жыгач отундан өчүрүлгөн көмүр).

21. Орус тилинде *-ичн-ый* мүчөсү жалганып жасалуучу сын атоочтор кыргызча:

а) *-лык, -чылык* мүчөсү уланган сөздөр менен которулат: четвертичный — *төртүнчүлүк*, десятичный — *ондук*, третичный — *үчүнчүлүк*;

б) *-гы, -нчы*, мүчөлөрү жалганган сөздөр менен которулат: первичный — *алгачкы*, вторичный — *экинчи, кийинки*;

в) башка морфологиялык түзүлүштөгү маанилеш сөздөр менен которулат: единичный — *бирин-серин, андасанда* (өнөкөт эмес, жыш эмес).

22. Орус тилинде *-льн-ый* мүчөсү жалганып жасалган сын атоочтор кыргызча:

а) *-лоочу* мүчөсү уланган сөздөр менен которулат: точильный — *курчутуучу, кайроочу* (аппарат), кайракчы (устакана), дубильный — *ашатуучу, өңдөөчү* ж. б.

б) негиздери которулбай алынып, аягына *-лоочу* мүчөсү жалганат: брошюровальный — *брошюралоочу* (мис., машина), гравировальный — *гравировкалоочу* (аспап), копировальный (аппарат) — *копировкалоочу* (копиясын түшүрүүчү) ж. б.

23. Орус тилинде *-тельн-ый* мүчөсү жалганып жасалган сын атоочтор *-гыч, -лык, -луу, -ма* мүчөлөрү жалганган сөздөр менен которулат: наблюдательный — *байкагыч*, удовлетворительный — *канааттандыرارлык*, слабительный — *ич өткөрмө*, головокружительный — *баш айландырма*, простительный — *кечиримдүү*, огнетушительный — *өрт өчүргүч*, осущительный — *кургатуучу, кургаткыч*.

24. Орус тилинде *-альн-ый* мүчөсү жалганып жасалган сын атоочтор кыргызча:

а) негиздери которулбай алынып, аягына *-лык, -луу*, мүчөлөрү уланат: колоннальный — *колониялык*, индустриальный — *индустриялуу*;

б) маанилеш төл сөздөр менен которулат: горизонтальный — *түз, узатасынан*; гениальный — *даанышман, акылман*, моментальный — *ошол замат*; центральный — *борбордук*;

в) ошол эле мүчө *-уальн-ый* түрүндө уланып жасалган сын атоочтордун негиздери которулбай, зат атооч түрүндө алынып, аягына *-лык, -луу* мүчөлөрү жалганат: интеллектуальный — *интеллекттүү*, процессуальный — *процесстик*; процессуальный кодекс — *процесстик кодекс* (процессуалдык эмес);

г) ошол эле мүчө *-ональн-ый* түрүндө уланып жасалган сын атоочтор кыргызча:

а) *-лык* мүчөсү жалганган сөздөр менен которулат: национальный — *улуттук*;

б) негиздери которулбай, аягына *-лык* мүчөсү уланат: профессиональный — *профессиялык* («профессионалдык» эмес);

д) ошол эле мүчө *-арн /-ярн/-ый* түрүндө уланып жасалган кээ бир сын атоочтордун негиздери:

а) которулбай, аягына *-луу же -лык, -дай* мүчөсү жалганат: легендарный — *легендарлуу*, молекулярный — *молекулалык*;

б) маанисине шайкеш төл сөз менен которулат: элементарный — *жөнөкөй, баштапкы*, дисциплинарное взисание — *тартип жазасы*;

е) ошол мүчө *-вы-ый, -тивн-ый* түрүндө жалганып жасалган сын атоочтор кыргызча:

а) негиздери которулбай алынып, аягына *-луу жана -лык* мүчөсү жалганат: атрибутивный — *атрибутивдик*, импульсивный — *импульстуу*, прогрессивный — *прогрессивдүү*, субъективный — *субъективдүү*, декларативный — *декларациялык* («куру сөз» маанисинде), декоративный — *декорациялык* ж. б.;

ж) орус тилинде ошол эле мүчө *-ичный-ый, -озн-онный, -орн-ый* түрүндө жалганып жасалуучу сын атоочтор кыргызча: а) *-чыл, -лык, -луу* мүчөлөрү уланган же башка морфологиялык түзүлүштөгү маанилеш сөздөр же сөз айкаштары менен которулат: аналогичный — *окишош*, ароматичный — *жыпар жыттуу, буруксуган, аңкыган*, типичный — *мүнөздүү*, историчный — *тарыхый шартталган*, религиозный — *динчил*, инфекционный — *жугуштуу* ж. б.

б) негиздери которулбай өз калыбынча алынып, аягына *-лык, -луу, -дай* мүчөлөрү жалганат: демократичный — *демократиялык*, цилиндричный — *цилиндрдей*, венозный — *веналык*, авиационный — *авиациялык*, революционный — *революциялык*, иллюзорный — *иллюзиядагыдай* (кыялдагыдай).

25. Орус тилинде *-ан-ый (-ян-ый, -яни-ый)* мүчөлөрү жалганып жасалуучу сын атоочтор термин катары көбүнчө татаал аныктоочтук айкаштардын составында учурайт. Алар кыргызча мааниси шайкеш төл сөздөр менен которулат же аныкталгычы которулбай алынат: кожаный портфель — *булгаары портфель*, деревянный дом — *жыгач үй*.

26. Орус тилинде *-н -ий* мүчөсү жалганып жасалган сын атоочтор кыргызча *-гы* мүчөсү уланган сөздөр менен которулат: летний — *жайкы*, прошлогодний — *былтыркы*, крайний — *четки*, ближний — *жакынкы* ж. б.

27. Орус тилинде *-н -ый* мүчөсү жалганып жасалган сын атоочтор кыргызча *-ма, -гыч, -ган, -луу, -уу* мүчөлөрү жалганган же башка морфологиялык түзүлүштөгү сөздөр менен которулат: отрывной — *айрылма*, подъемный — *көтөргүч, көтөрүлмө*, понятный — *түшүнүктүү*, неуклонный — *кыйшаюусуз* ж. б.

28. Орус тилинде *-л -ый* мүчөсү жалганып жасалган сын атоочтор кыргызча *-ган* мүчөсү уланган сөздөр же сөз айкаштары менен которулат: тусклый — *күүгүм*, оголтелый — *ашынган*, окаменелый — *ташка айланган* (таштай катып калган), отсталый — *артта калган*.

5. Сын атооч жана атоочтук маанисинде колдонулуучу сөздөрдөн түзүлгөн терминдерди которуу

1. Орус тилинде *-уч -ий (-юч -ий), -ач -ий (-яч -ий)* мүчөлөрүнүн жардамы менен жасалган сын атооч жана атоочтуктар кыргызча ар түрдүү морфологиялык түзүлүштөгү сөздөр менен которулат: гремучий — *күрүлдөмө* (газ), дремучий — *чытырман* (токой), кипучий — *кайнаган*, ползучий — *сойломо* (өсүмдүктөр жөнүндө), горючий — *күйүүчү* (май).

2. Орус тилинде *-уш -ий (-юш -ий), -ащ -ий (-ящ -ий)* мүчөлөрү аркылуу жасалуучу сөздөр да кыргызча ар түрдүү морфологиялык түзүлүштөгү сөздөр же сөз айкаштарынын жардамы менен которулат: неинтуший — *мүлксүз*, воинствующий (атеизм) — *күжүрмөн*, воинствующий (мис., империализм) — *согушчул*, угрожающий — *коркунуч туудуруучу* ж. б.

3. Орус тилинде *-м -ый, -ом -ый, -ем -ый* мүчөлөрү ар-

кылуу жасалуучу сөздөр *-уучу, -ма* мүчөлөрү жалганган сөздөр же сөз айкаштары менен которулат: излечимый — *айыгуучу*, ископаемый — *кызылып алынма*.

6. Орус тилиндеги приставкалуу сөздөрдөн турган терминдерди кыргызча алуу жолдору

1. *а-* приставкасы жалганган сөздөр кыргызча негиздери которулбай алынып, аягына *-сыз* мүчөсү жалганат: алогичный — *логикасыз* (мазмунсуз), аморальный — *моралсыз* (моралга туура келбеген), аритмичный — *ритм-сиз*, ассимметричный — *симметриясыз*.

2. *анти-* приставкасы жалганган сөздөрдүн:

а) негиздери которулуп, алардан кийин «каршы» деген сөз келет: антирелигиозный — *динге каршы*, антиобщественный — *коомго* (коомдук тартипке) *каршы*;

б) негиздери которулбай алынып, алардан кийин «каршы» деген сөз келет: антифашистский — *фашизмге каршы*, антисанитарный — *санитарияга каршы* (б. а. санитардык талапка ылайык эмес);

в) которулбай өз калыбынча алынып, аягына *-лык* мүчөсү уланат: антисоветский — *антисоветтик*, антифашистский — *антифашисттик* ж. б.

3. *интер-* приставкасы айкашкан сөздөр которулбай алынып, аягына *-лык* мүчөсү жалганат: проамериканский — *проамерикалык*, профашистской — *профашисттик* ж. б.

5. *сверх-* приставкасы айкашкан сөздөрдүн негиздери которулуп же которулбай өз калыбынча алынып, аларга «ашык», «өтө», «эң» деген сөздөр айкашат: сверхскоростной — *өтө ылдам*, сверхмощный — *өтө күчтүү*.

6. *ультра-* приставкасы жалганган сөздөр:

а) которулбай өз калыбынча да алынат (ультраконсерватор — *ультраконсерватор*, ультрареакционер — *ультра-реакциячыл* же негиздери ашкан «өтө», «аябаган» деген

сөздөр менен айкашат: ультраконсервативный — *өтө консервативдүү*;

б) сөз айкаштары аркылуу которулат: ультралевый — *өтө солчул*, ультрамаринный — *өтө жашыл*.

7. *экстра-*приставкасы менен келген сөздөрдүн негиздери которулбай өз калыбынча алынып, аягына кыргыз тилиндеги маанилеш мүчө жалганат: *экстраординарный* — *экстраординардуу*.

8. Орус тилинде *до-*, *пред-* приставкалары менен келген сын атоочтордун:

а) негиздери которулбай, «чейинки», «алдындагы» деген сөздөр айкашат: дореволюционный — *революцияга чейинки*, предрепорменный — *реформанын алдындагы*;

б) негиздери которулат: довоенный же предвоенный — *согушка чейинки*, *согуштун алдындагы*.

9. Орус тилинде *по-* приставкасы менен келген сөздөрдүн:

а) негиздери которулбай, алардын аягына «кийинки» деген сөз айкашат: порепорменный — *реформадан кийинки*;

б) «жараша» деген сөз айкашат; подходящий — *кирешесине жараша* (подходящий налог — *киреше налогу*), почасовой — *саатына ж. б.*

10. Орус тилинде *за-* приставкасы менен келген сөздөр «чет», «тышкары» деген сөздөр аркылуу которулат: зарубежный — *чет өлкөлүк*.

11. Орус тилинде *меж-*, *между-* приставкалары менен келген сөздөр «аралык» деген сөз аркылуу которулат: межведомственный — *ведомство аралык*, международный — *эл аралык*, межпланетный — *планета аралык ж. б.*

12. Орус тилиндеги *над-* приставкасы «үстүндөгү», «үстү» (надводный — *суу үстүндөгү*, надземный — *жер үстүндөгү*); *на-* приставкасы *-гы* мүчөсү аркылуу (наземный — *жердеги*), *пред-* приставкасы «алдындагы» деген сөз менен (предвыборный — *шайлоо алдындагы*), *под-* «астындагы», «жанындагы» (подпочвенный — *топурак ас-*

тындагы, подводный — *суу астындагы*), подмосковный — *Москванын жанындагы*) болуп которулат.

13. *вне-* приставкасы менен келген сөздөр «тышкары», «тыш», «сырт» деген сөздөрдүн жардамы менен которулат: внеклассный — *класстан тышкары*, внепартийный — *партиядан тышкары*, внеплановый — *пландан тышкары*.

14. *внутри-* приставкасы менен келген сөздөр «ичиндеги», «ички» деген сөздөрдүн жардамы менен которулат: внутриатомный — *атомдун ичиндеги*, внутрипартийный — *партиянын ичиндеги*.

7. Татаал сын атоочтордон турган терминдерди которуп алуу

1. *-о е-* байланыштыргычы аркылуу тутумдашкан сын атоочтор:

а) кыргызча эки компоненти тең сөз айкаштары менен которулат: водопроводный — *суу жүрүүчү*, сеноуборочный — *чөп жыйноочу*, земледельческий — *дыйканчылык*;

б) бир компоненти которулуп, экинчиси которулбайт: железобетонный — *темир-бетондуу*, вагоностроительный — *вагон куруучу*;

в) эки компоненти тең которулбай, аягына кыргыз тилинин тиешелүү мүчөсү айкашат: диалектико-материалистический — *диалектикалык-материалисттик*, народнодемократический — *элдик-демократиялык*;

г) эки компоненти тең которулат: народнохозяйственный — *эл чарбачылык*, дикорастущий — *жапайы өсүүчү*, светлокрасный — *ачык кызыл*, огнеупорный — *өтө чыдамдуу* (отко), водоплавающий — *суу куштары*, многозначный — *көп маанилүү*;

д) төмөндөгүдөй айкаштар зат атооч формасында которулат: рабоче-крестьянский — *жумушчу-дыйкан*, товаропассажирский — *товар-пассажир*, спирто-водочный — *спирт-арак ж. б.*

8. Этиштен турган термин сөздөрдү которуу

1. Орус тилинде белгисиз формада (инфинитив) турган этиштер кыргызча:

а) *-оо, -уу* мүчөлөрү жалганган кыймыл атоочтор менен которулат: *решать — чечүү, чыгаруу*, *умножать — көбөйтүү*, *краснеть — кызаруу*, *кольцевать — шакектөө* (куштарды);

б) негиздери которулбай, зат атооч формасында алынып, сөз айкаштарынын экинчи компонентинин аягына *-оо, -уу* мүчөлөрү жалганат же сөз айкаштары аркылуу оформит этилет: *дрейфовать — дрейфте жүрүү*, *линчевать — линчтөө*, *салютовать — салют берүү*, *информировать — информация берүү*, *лакировать — лактоо, лак менен сырдоо* ж. б.

КОРУТУНДУ

Ошентип, Улуу Октябрь социалистик революциясынын натыйжасында мурда жазуу-сызуусу болбогон кыргыз эли өлкөдө Совет бийлигинин орношу менен лениндик улут саясатынын кыйшаюусуз турмушка ашырылышынын натыйжасында маданияты жана экономикасы гүлдөгөн, илим-билимдин сересине жеткен, бүтүндөй сабаттуу, жаңы техниканын ээлеринен болгон илимий-техниканы жаратып жаткан социалистик улуттардын бирине айланды.

Анын тили өзүнүн адабий, жазма формасына ээ болду; ал тилдин илимий терминология тармактары түзүлдү.

Ал тургай, илимий терминологиялык системаларды тартипке келтирип, алардын сөздүктөрүн түзүп, илимдин негиздерин улуттук тил аркылуу көпчүлүккө жайылтуу, пропагандалоо мүмкүнчүлүгү туулуп, алар боюнча бир кыйла иштер жүргүзүлүүдө. Улуттук илимий терминологияны түзүү тажрыйбасына байланыштуу анын илимий көз караштан жыйынтыкталып, чечиле турган проблемалары да пайда болду. Натыйжада кыргыз улуттук терминологиясы тил илиминин бир салаасы катары негизделди; ал боюнча атайын илимий изилдөөлөр жаралып, терминологиянын тажрыйбалык жана теориялык маселелерин изилдеген адистер өсүп чыкты.

Кыргыз улуттук терминологиясы Советтер Союзунда орус тилинде негизделип, иретке келтирилип жана пайдаланылып келе жаткан терминологиялык системаларды

жетекчиликке алып, ошолордун чегинде өнүгүп, өркүндөп баратат.

Ошондуктан орус тилиндеги тиги же бу терминология системасына тиешелүү термин сөздөрдү кыргызчага которуу эне тилдин ички мүмкүнчүлүктөрүнөн, каражаттарынан туура пайдалануу, аларды маанисине ылайык типтештирүү милдеттерин туудурду. Тилдик каражаттарды (сөз жасоочу мүчөлөрдү, сөз айкаштарын) туура пайдалануу терминдик туруктуулукка жетишүүнү камсыз кылат. Ал болсо терминологиялык стандарттоонун таламдарын камсыз кылып, адабий тилдин лексикасындагы чаржайыттыкка жол бербөөчү шарттарды түзөт. Ошондуктан терминология системаларын түзүүдө илимий негизде терминдерди которуу ыкмаларын жана каражаттарын сунуш кылган колдонмолордун тажрыйбалык мааниси өтө чоң. Анткени илимдердин ар бир тармагы боюнча негизинен иштелип чыгып, бир кылка тартипке келтирилген колдонмолордун болушу ошол илимдин негиздерин улуттук тилде ийгиликтүү жайылтууну гана камсыз кылбастан, жалпы эле жазма адабий тилдин стилдик жана грамматикалык ырааттуу нормага түшүшүн камсыз кылып, анда байкалган башаламандыктардан акырындап кутулууну да шарттайт. Демек, ар бир жаңы терминди жаратуу үчүн тилдик каражатка илимий негизде кылдат мамиле, эрежелерди өз орду менен пайдалануу котормочунун, адистин милдети.

ТЕРМИНОЛОГИЯ МАСЕЛЕЛЕРИНЕ БАЙЛАНЫШТУУ АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ

З. Акылбекова. О роли заимствованной лексики в формировании терминологических систем. Кыргыз терминологиясынын маселелери, Илим, Фрунзе, 1975, 57—78.

Б. Алыкулов. Сөздүктү окугандан кийинки ой. «Кыргызстан маданияты», № 43 (770), 22. X. 1981.

О. С. Ахманова. Словарь лингвистических терминов. Из—во «Советская Энциклопедия», М., 1969.

Т. Базаркулова. У истоков формирования киргизской биологической терминологии, Кыргыз терминологиясынын маселелери, Илим, Фрунзе, 1976, 55—62.

Т. Базаркулова. Из истории становления киргизской биологической терминологии, Кыргыз терминологиясынын маселелери, Илим, Фрунзе, 1972, 51—79.

Т. Базаркулова. Пути и средства образования киргизской биологической терминологии, Кыргыз терминологиясынын маселелери, Илим, Фрунзе, 1975, 17—38.

Т. Базаркулова. Формирование и развитие киргизской биологической терминологии, Автореферат канд. диссертации. Фрунзе 1978.

И. Н. Бажинова. Русские заимствования в киргизском языке до октябрьского периода, Тюркологические исследования. Илим, Фрунзе, 1970, 207—217.

И. Н. Бажинова. О военной лексике и терминологии Киргизского языка, Кыргыз терминологиясынын маселелери, Илим, Фрунзе, 1972, 80—105.

Ш. Баратов. Профессиональная лексика уйгурского языка, Автореферат канд. диссертации, Алма-Ата, 1971.

С. Г. Бархударов. О значении и задачах научных исследований в области научной терминологии, Лингвистические проблемы научно-технической терминологии, Наука, М., 1970, 7—10.

Н. А. Баскаков. Современное состояние терминологии в языках народов СССР, Вопросы терминологии, М., 1961.

А. Биялиев. Аңчылык терминологиясынын изилдениши кара-

та, Кыргыз терминологиясынын маселелери, Илим, Фрунзе, 1968, 54—59.

А. Биялиев. Бүркүтчүлүк терминдеринен, Тюркологические исследования, Илим, Фрунзе, 1970, 238—248.

В. В. Виноградов. Вступительное слово на Всесоюзном терминологическом совещании, Вопросы терминологии, М., 1961, 6—7.

Г. О. Винокур. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии, «Труды Моск. ин-та истории, философии и литературы», т. V, 1939, 3—54.

М. Ш. Гасымов. Основы терминологии азербайджанского языка, (азерб.-ча), Баку, 1973.

В. П. Даниленко. Лексико-семантические и грамматические особенности терминов. Исследования по русской терминологии, Наука, М., 1971, 7—67.

В. П. Даниленко. Русская терминология (опыт лингвистического описания), Наука, Москва, 1977.

Р. Данияров. Некоторые вопросы узбекской технической терминологии, Ташкент, 1977.

Н. К. Дмитриев. Грамматическая терминология в учебниках родного языка, М., 1955.

Т. Дүйшөналиева. Кыргыз тилиндеги мал чарбачылыгына байланыштуу элдик терминдер жана алардын сөздүк составды байтуудагы ролу жөнүндө, Кыргыз терминологиясынын маселелери, Илим, Фрунзе, 1968, 24—41.

Т. Дүйшөналиева. Кыргызские народные термины животноводства. Автореферат канд. диссертации, Фрунзе, 1969.

Т. Дүйшөналиева. Түрк тилдериндеги мал чарбачылыгына байланыштуу термин сөздөрдөгү кээ бир тыбыштык өзгөчөлүктөр жөнүндө байкоолор, Кыргыз терминологиясынын маселелери, Илим, Фрунзе, 1971, 37—47.

Т. Дүйшөналиева. Улуттук илимий терминологиялык системаларды түзүү жана тартипке келтирүү иштеринин айрым маселелерине карата, Кыргыз терминологиясынын маселелери, Илим, Фрунзе, 1972, 13—22.

Т. Дүйшөналиева. Кыргыз терминология системаларын тартипке келтирүү тажрыйбаларынан, Кыргыз терминологиясынын маселелери, Илим, Фрунзе, 1975, 3—16.

Н. Жаналиев. Маанилүү иш, «Кыргызстан маданияты», № 2 (470) 8. I. 1976.

Н. Жаналиев. Ойдуң тактыгы — маданияттуулуктун көрүнүшү, «Кыргызстан маданияты», № 36 (503), 26. VIII, 1976.

К. Жумадилов. Коомдук-саясий терминдердин сөздүгү жөнүндө, «Кыргызстан маданияты», № 5 (212), 3. II. 1971.

В. Закирова. Грамматические термины в киргизском языке. Автореферат канд. диссертации, Фрунзе, 1973.

- К. Ибрагимов. О некоторых древнетюркских названиях насекомых в современных тюркских языках, Кыргыз терминологиясынын маселелери, Илим, Фрунзе, 1975, 109—125.
- А. Б. Исабекова. Общественно-политическая терминология в киргизском литературном языке и вопросы ее упорядочения, Автореферат канд. диссертации, Фрунзе, 1971.
- А. Б. Исабекова. Кыргыз тилиндеги коомдук-саясий терминология системаларынын түзүлүшүндө жана тартипке салынышында котормо маселелеринин ролу жөнүндө, Кыргыз терминологиясынын маселелери, Илим, Фрунзе, 1972, 23—50.
- А. Б. Исабекова. Башка тилдерден өздөштүрүлгөн коомдук-саясий терминдер, Кыргыз терминологиясынын маселелери, Илим, Фрунзе, 1971:
- Т. Л. Канделаки. Работа по упорядочению научно-технической терминологии и некоторые лингвистические проблемы, возникающие при этом. Лингвистические проблемы научно-технической терминологии, Наука, М., 1970, 40—52.
- Н. Касимов. Функциональные особенности аффиксов в узбекской технической терминологии, Автореферат канд. диссертации, Ташкент, 1979.
- О. Караев. Ещё раз о терминах «Кыргыз» и «Хакас», Кыргыз терминологиясынын маселелери, Илим, Фрунзе, 1972, 121—136.
- О. Караев. О наименовании и титулах караханидов, Кыргыз терминологиясынын маселелери, Илим, Фрунзе, 1975, 171—181.
- Х. Карасаев. Термин алуу принциби жайында, «Кызыл Кыргызстан», 1930, 6, 8, 10-январь.
- Т. С. Коготкова. Из истории формирования общественно-политической терминологии, Исследования по русской терминологии, Наука, М., 1971, 114—165.
- А. Н. Кононов. Ещё раз об этнониме «Кыргыз», Тюркологические исследования, Илим, Фрунзе, 1970, 16—20.
- Н. З. Котелова. К вопросу о специфике термина, Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. Наука, М., 1970, 122—126.
- В. С. Кулебакин, Я. А. Климовицкий. Работы по построению научно-технической терминологии в СССР и советская терминологическая школа, Лингвистические проблемы научно-технической терминологии, Наука, М., 1970, 11—39.
- Л. Л. Кутина. Языковые процессы, возникающие при становлении научных терминологических систем, Лингвистические проблемы научно-технической терминологии, Наука, 1970, 83—94.
- Д. С. Лотте. Основы построения научно-технической терминологии, Из—во АН СССР, М., 1961.
- Д. С. Лотте. Образование и правописание трехэлементных научно-технических терминов, Наука, М., 1969.

Д. С. Лотте. Краткие формы научно-технических терминов, Наука, М., 1971.

Дж. Мамытов. Неологизм киргизского языка советской эпохи, Автореферат канд. диссертации, Фрунзе, 1976.

Ж. Мамытов. Неологизмдер жөнүндөгү маселеге карата, Тюркологические исследования, Илим, Фрунзе, 1970, 218—228.

Г. И. Мисьяевич. Некоторые наблюдения над новыми терминами, Исследования по русской терминологии, Наука, М., 1971, 166—182. Могучий фактор национально-языкового развития, «Киргизстан», Фрунзе, 1981.

М. Б. Молдобаев. О некоторых социальных терминах эпоса «Жаныш-Байыш», Кыргыз терминологиясынын маселелери, Илим, Фрунзе, 1975, 182—198.

З. Мусабоева. Об этимологии двух терминов из словаря «Дивану лугат-ит түрк» М. Кашгарского, Кыргыз терминологиясынын маселелери, Илим, Фрунзе, 1975, 149—156.

С. М. Мусабоев. Кыргызча математика терминологиясынын тартипке келтирүү маселелери жөнүндө, Кыргыз терминологиясынын маселелери, Илим, Фрунзе, 1968, 10—16.

Т. Назаралиев. Түштүк диалектидеги кээ бир термин сөздөр жөнүндө, Кыргыз терминологиясынын маселелери, Илим, Фрунзе, 1968, 50—53.

Т. Назаралиев. Элдик терминология жана аларды тактоо, «Киргизстан маданияты», № 42 (197), 14. X. 1970.

М. Нуракунов. Кыргызча физика терминологиясынын азыркы абалы жана аны тартипке келтирүүнүн кай бир маселелери, Кыргыз терминологиясынын маселелери, Илим Фрунзе, 1968, 17—23.

Б. О. Орузбаева. Кыргыз тилиндеги сөз жасоочу аффикстер, Фрунзе, 1958.

Б. О. Орузбаева. Словообразование в киргизском языке, Илим, Фрунзе, 1964.

Б. О. Орузбаева. Кыргыз адабий тилинин жалпы элдик негизи жөнүндө, Илим, Фрунзе, 1968.

Б. О. Орузбаева. Бирдиктүү терминологиялык талаптар жөнүндө, «Мугалимдерге жардам», 1968, 8. XII.

Б. О. Орузбаева. О состоянии и задачах разработки терминологических словарей в современном киргизском языке. Кыргыз терминологиясынын маселелери, Илим, Фрунзе, 1968, 5—9.

Б. О. Орузбаева. О лексическом составе киргизского литературного языка, Тюркологические исследования, Илим, Фрунзе, 1970, 182—206.

Б. О. Орузбаева. Энциклопедия жана терминология, Кыргыз терминологиясынын маселелери, Илим, Фрунзе, 1971, 3—14.

Б. О. Орузбаева. Илим-техникалык жана коомдук-саясий тер-

миндердин орусча-киргызча сөздүктөрүн түзүү жана тартипке келтирүү боюнча колдонмо, Илим, Фрунзе, 1971.

Б. О. Орузбаева. О состоянии и задачах упорядочения киргизских национальных терминов, Семиотические проблемы языков науки, терминологии и информатики, часть 2, Из-во МГУ, 1971, 358—359

Б. О. Орузбаева. Современная киргизская терминология, Советская тюркология, Баку, 1972, № 4.

Б. О. Орузбаева. Улуттук терминологиялык системаларды изилдөөнүн кезектеги милдеттери, Кыргыз терминологиясынын маселелери, Илим, Фрунзе, 1972, 3—12.

Б. Осмоналиева. Махмуд Кашгаринин сөздүгү кыргыз терминологиясынын улуттук негизин изилдөөнүн булактарынын бири, Кыргыз терминологиясынын маселелери, Илим, Фрунзе, 1972, 106—120.

Б. Осмоналиева. «Өз» өздүк ат атоочунун негизинде түзүлгөн сөздөр терминдик мааниде, Кыргыз терминологиясынын маселелери, Илим, Фрунзе, 1975, 126—148.

И. М. Отаров. Профессиональная лексика карачаево-балкарского языка, Нальчик, 1978.

К. Пирниязов. Формирование и развитие каракалпакской лингвистической терминологии, Автореферат канд. диссертации, Алма-Ата, 1981.

А. А. Реформатский. Что такой термин и терминология, Вопросы терминологии, М., 1961.

Ф. Сафаров. Способы передачи русско-интернациональных префиксальных терминов на узбекский язык, Автореферат канд. диссертации, Ташкент, 1979.

Семиотические проблемы языков науки, терминологии и информатики в 2-х частях, Из-во МГУ, 1971.

Л. И. Скворцов. Терминология и культура речи, Исследования по русской терминологии, Наука, М., 1971, 218—230.

Е. Н. Толикينا. Некоторые лингвистические проблемы изучения термина, Лингвистические проблемы научно-технической терминологии, Наука, М., 1970, 53—67.

С. А. Чаплыгина и Д. С. Лотте. Задачи и методы работы по упорядочению технической терминологии, «Изв. АН СССР, ОТН», 1937, № 6.

Д. Шукуров. Вопросы киргизской терминологии (тезисы доклада), Фрунзе, 1954.

Ж. Шукуров. Принципы киргизской терминологии, Труды ИЯЛИ КирФАН СССР, III вып., Фрунзе, 1952.

Ж. Ш. Шукуров. Вопросы киргизской терминологии, Труды ИЯЛ АН Кирг. ССР, вып. 6, Фрунзе, 1956.

Б. М. Юнусалиев. Киргизская лексикология, Киргизучпедгиз, Фрунзе, 1960.

М. Юсупова. Кол өнөрчүлүк кесипчилигине байланыштуу терминдерди жыйноо жана изилдөө маселелерине карата, Кыргыз терминологиясынын маселелери, Илим, Фрунзе, 1968, 42—49.

М. Юсупова. Кыргыз элинин материалдык маданиятына байланыштуу элдик терминдер — илимий терминологиялык системаларды байытуунун бир булагы, Кыргыз терминологиясынын маселелери, Илим, Фрунзе, 1971, 48—54.

М. Юсупова. Килемчиликке жана шырдак жасоого байланыштуу терминдердин лексико-семантикалык бөлүшүштөрүнө карата, Кыргыз терминологиясынын маселелери, Илим, Фрунзе, 1975, 85—108.

1938—1981-жылдары жарык көргөн терминологиялык сөздүктөр

Б. Лунии, А. Уметалiev. Русско-киргизский словарь географических терминов (список), 1938.

А. Стамбеков. Русско-киргизский словарь терминов по математике (список), 1939.

Д. Чолпонкулов. Русско-киргизский словарь терминов по анатомии и физиологии человека (список), 1939.

Б. Лунии, Х. Карасаев. Русско-киргизский словарь географических терминов (список), 1939.

Н. М. Абрамов. Терминологический словарь по физике, 1940.

А. Исхаков. Русско-киргизский словарь математических терминов, (список), 1949.

Д. П. Степаненко. Русско-киргизский словарь ботанических терминов (список), 1951.

Ы. Шатемиров. Русско-киргизский словарь химических терминов (список), 1959.

К. Сооронбаев, С. Чолоков, Д. Шүкүров. Русско-киргизский словарь общественно-политических терминов (список), 1960.

М. Турусбеков. Русско-киргизский словарь физичес. терминов (список), 1960.

С. Ибраимов. Русско-киргизский терминологический словарь по гидротехнике и мелиорации, 1960.

А. Алдашев. Русско-киргизский словарь биологических терминов, 1961.

А. Алдашев. Русско-киргизский терминологический словарь по ветеринарии (список), 1964.

Ш. Х. Яр-Мухамедов. Русско-киргизский словарь астрономических терминов, 1960.

А. Тукембаев. Русско-киргизский терминологический словарь по политэкономии, 1961.

М. Караев. Русско-киргизский терминологический словарь по черчению и рисованию, 1961.

А. Алыбаков. Русско-киргизский терминологический словарь по машиноведению, 1961.

М. Жаманкулова, К. Дыйканов. Русско-киргизский словарь грамматических терминов (список), 1961.

Д.ж. Асакаев, Т. Чукпи. Русско-киргизский словарь автотракторных терминов, 1961.

Р. Кыдырбаева, К. Асаналиев. Русско-киргизский терминологический словарь по литературоведению, 1963.

Д. Койчуманов. Русско-киргизский словарь педагогических терминов, 1962.

А. Токтоналиев. Русско-киргизский терминологический словарь по электротехнике, 1962.

Э. Нуралиев. Русско-киргизский словарь юридических терминов, 1962.

С. Абдуманов. Русско-киргизский терминологический словарь по земледелию, 1962.

Б. Т. Мураталиев. Русско-киргизский терминологический словарь по экономике промышленности (список), 1962.

Б. Аманалиев. Русско-киргизский словарь философических терминов, 1962.

З. Аманкулов, Д. Омурзаков. Русско-киргизский словарь спортивных терминов, 1963.

А. Мамытов, А. Султанбаев. Русско-киргизский терминологический словарь по почвоведению, 1962.

Л. Лайлиев. Русско-киргизский терминологический словарь по экономике сельского хозяйства, 1963.

К. Асаналиев, Р. Кыдырбаева. Русско-киргизский словарь литературоведческих терминов, 1963.

Б. Орузбаева. Русско-киргизский словарь лингвистических терминов, 1963.

И. Ахунбаев. Русско-киргизский словарь по анатомо-физиологических терминов, 1964.

К. Соодонбеков. Русско-киргизский терминологический словарь по пищевой промышленности, 1964.

С. Алымкулова, Ж. Алымкулов. Русско-киргизский терминологический словарь по швейной и текстильной промышленности, 1964.

М. Сабыркулов, Б. Джолдошалiev. Русско-киргизский словарь архитектурно-строительных терминов, 1964.

Ш. Х. Яр-Мухамедов. Русско-киргизский словарь астрономических терминов, 1965.

У. Асанбаев, Э. Манаев. Русско-киргизский словарь исторических терминов, 1966.

С. Орозалиев. Русско-киргизский словарь географических терминов, 1966.

- А. Биялиев. Киргизско-русский словарь терминов промысловой охоты, 1967.
- Б. Ахунбаева. Русско-киргизский словарь биохимических терминов, 1967.
- К. Сулайманкулов. Русско-киргизский терминологический словарь по химии, 1967.
- И. К. Ахунбаев, А. Алтымышев. Атлас анатомо-физиологических терминов, 1967.
- Б. Аманалиев. Русско-киргизский словарь философических терминов, 1967.
- А. Мамытов, А. Султанбаев. Русско-киргизский терминологический словарь по почвоведению, 1968.
- М. Адышев, К. Курманалиев. Русско-киргизский словарь геологических терминов, 1968.
- А. Тукембаев. Русско-киргизский терминологический словарь по политэкономии, 1968.
- Э. Манаев. Русско-киргизский терминологический словарь по атензму, 1969.
- Б. Алагушев, Б. Малдыбаев. Русско-киргизский словарь музыкальных терминов, 1969.
- О. Медеров. Русско-киргизский словарь технических терминов, 1970.
- М. Караев. Русско-киргизский терминологический словарь по черчению и рисованию, 1970.
- Ж. Алымкулов, И. Айтматов, И. Иманалиев, Ш. Мамбетов, Н. Ялымов. Русско-киргизский словарь горных терминов, 1970.
- К. Ахматов, Н. Камчыбеков. Русско-киргизский терминологический словарь по лесному хозяйству, 1971.
- З. Бакасова. Русско-киргизский терминологический словарь по органической химии, 1971.
- М. М. Адышев, К. Курманалиев. Русско-киргизский словарь геологических терминов, 1971.
- З. Алыбакова, А. Жаманкулов. Русско-киргизский словарь архивных терминов, 1971.
- Б. О. Орузбаева. Русско-киргизский словарь лингвистических терминов, 1972.
- К. Алымкулов, И. Өрдөков. Русско-киргизский терминологический словарь по автоматике, 1972.
- К. Кырбашев, К. Соодонбеков. Русско-киргизский терминологический словарь по шахмату, 1972.
- Х. Нигматуллин. Русско-киргизский терминологический словарь по сельскохозяйственной технике, 1973.
- О. Даникеев. Русско-киргизский терминологический словарь по инженерной графике, 1974.

- С. Шамбетов, Р. Айдарова, А. Убукеева. Русско-киргизский терминологический словарь по ботанике, 1975.
- К. Жумадылов. Краткий словарь-справочник экономических терминов, 1977.
- Ч. Жаныбеков, Р. Усубакунов. Русско-киргизский словарь математических терминов, 1978.
- С. Данияров, А. Кангелдиев. Русско-киргизский словарь-справочник общественно-политических терминов, 1978.
- Б. Рустамбеков. Русско-киргизский терминологический словарь по археологии, 1979.
- Б. Орозгожоев. Русско-киргизский терминологический словарь по гидрометеорологии, 1980.
- А. Алдашев. Русско-киргизский терминологический словарь по животноводству и ветеринарии, 1980.
- Б. Абеков, Б. Баканов, Н. Раджапова. Русско-киргизский терминологический словарь основных терминов по автотранспорту, автомобильным дорогам и дорожно-строительным машинам, 1980.
- Р. Усубакунов. Русско-киргизский терминологический словарь по механике, 1981.
- К. Алымкулов, И. Токтоналиев. Русско-киргизский терминологический словарь по электротехнике, 1981.
- К. Нурбеков, Р. Тургунбеков, С. Альчинов, С. Сатыбеков, Чокоев. Русско-киргизский словарь юридических терминов, 1981.

МАЗМУНУ

Терминология жана анын лексикадан алган орду	3
Терминология теориясынан кыскача кабар	7
Термин жана номенклатура	16
Кыргыз терминологиясынын калыптануу тарыхынан кыскача маалымат (терминология булактары)	19
Кыргыз терминологиясын илим тармактары боюнча системалаштыруу (тажрыйбалар жана мүчүлүштөр)	25
Кыргыз улуттук терминологиясын түзүү, калыптандырууда орус тилинин ролу	37
Кыргыз терминологиясынын илимий проблемаларын изилдөө жана терминологияны тартипке келтирүү маселелерине карата кээ бир пикирлер жөнүндө	61
Терминологиялык системаларды тартипке келтирүү абалы жана кезектеги милдеттери	85
Терминологиялык унификация деген эмне?	86
Улуттук терминология тармактарын системалаштырууга байланыштуу сунуштар	102
Орусча-кыргызча терминологиялык сөздүктөрдүн түзүлүш структурасы	102
Сөздүктөрдүн сөз тизмегин (словнигин) түзүү	102
Орусча-кыргызча терминологиялык сөздүктөрдүн кыргызча бөлүгүн түзүү жолдору	106
Терминдерди орус тилинен которуу ыкмалары жана каржаттары	113
1. Зат атоочторду которуу	113
2. Татаал составдуу зат атооч терминдерди которуу	138
3. Кыскартылган татаал терминдерди түзүү	141
4. Сын атоочтук терминдерди которуу	142

5. Сын атооч жана атоочтук мааниде колдонулуучу сөздөрдөн түзүлгөн терминдерди которуу	150
6. Орус тилиндеги приставкалуу сөздөрдөн турган терминдерди кыргызча алуу жолдору	151
7. Татаал сын атоочтордон турган терминдерди которуп алуу	153
8. Этишнен турган термин сөздөрдү которуу	154
Корутунду	155
Терминология маселелерине байланыштуу адабияттардын тизмеси	156

Орузбаева Бүбүяна Өмүрзаковна
КИРГИЗСКАЯ ТЕРМИНОЛОГИЯ

(На киргизском языке)

Издательство «Мектеп»

Адил редактору Т. Дүйшөналиева
Басманын редактору А. Узакова
Рецензенти Э. Абдулдаев
Сүрөт редактору С. Усенов
Тех. редактору Ф. И. Овчинникова
Корректору С. Абыкеев

ИБ № 2493

Терүүгө 21. 10. 82. берилди. Басууга 02. 02. 83. кол коюлду Д-02504. № 1 типография кагазы. Кагаздын форматы 70×108¹/₃₂. Адабий ариби. Жөнөкөл ыкма менен басылды 5,25 физ. басма табак, 7,35 шарттуу басма табак, 8,07 учёттук басма табак, 7,613 шарттуу боёк түшүрүү. Нускасы 4000. Заказ № 438. Баасы 55 т.

«Мектеп» басмасы.
720361, ГСП, Фрунзе ш., Совет көчөсү, 170.

Кыргыз ССР басма, полиграфия жана китеп соода иштери боюнча мамлекеттик комитети. Кыргыз ССРинин 50 жылдыгы атындагы Кыргызполиграфкомбинаты.
720461, ГСП, Фрунзе, 5. Жигули көчөсү, 102.

55 т.